

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

**ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ**

**ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ:
«Νεώτερη και Σύγχρονη Ελληνική Κοινωνία: Ιστορία-Λαϊκός
Πολιτισμός»**

**ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΛΑΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ: Κοινωνικές και
οικονομικές δομές της παραδοσιακής κοινωνίας**

ΦΩΤΕΙΝΗ ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ

**Η ΕΜΦΥΛΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ
ΟΙ ΑΓΡΟΤΙΣΣΕΣ ΤΗΣ ΕΛΑΙΟΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑΣ ΣΤΟ ΛΙΘΕΡΟ
ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Επιβλέπουσα

Κωνσταντίνα Μπάδα, Καθηγήτρια Π.Ι.

Μέλη:

Βασίλειος Νιτσιάκος, Καθηγητής Π.Ι.

Νικόλαος Αναστασόπουλος, Επίκουρος Καθηγητής Π.Ι.

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2017

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

**ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ:
«ΝΕΩΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ
ΙΣΤΟΡΙΑ-ΛΑΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΛΑΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ**

**Η ΕΜΦΥΛΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ
ΟΙ ΑΓΡΟΤΙΣΣΕΣ ΤΗΣ ΕΛΑΙΟΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑΣ ΣΤΟ ΛΙΘΕΡΟ
ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ**

ΦΩΤΕΙΝΗ ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2017

ΤΗΝ ΕΡΓΑΣΙΑ ΑΦΙΕΡΩΝΩ

***ΣΤΟΥΣ ΓΟΝΕΙΣ ΜΟΥ
ΔΗΜΗΤΡΗ ΚΑΙ ΣΟΦΙΑ***

***ΣΤΑ ΑΔΕΡΦΙΑ ΜΟΥ
ΑΝΤΩΝΗ ΚΑΙ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ***

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ.....	6
ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ.....	7
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	9

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ, ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΣΤΑΔΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

1. ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ	
I. ΑΡΧΕΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΜΙΑΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ.....	13
II. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ ΣΤΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ ΤΑΥΤΟΤΗΤΩΝ.....	14
2. ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΦΥΛΟΥ	
I. Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΟΥ ΠΕΔΙΟΥ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΦΥΛΟΥ.....	17
II. ΦΥΛΟ ΚΑΙ ΧΩΡΟΣ.....	22
III. ΤΟΠΟΣ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑ.....	24
IV. ΚΑΤΑΜΕΡΙΣΜΟΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΗ ΒΑΣΗ ΤΟΥ ΦΥΛΟΥ.....	28
3. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΣΤΑΔΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ.....	32

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΧΩΡΟΣ-ΙΣΤΟΡΙΑ-ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΟΥ ΛΙΘΕΡΟΥ

I. Ο ΧΩΡΟΣ.....	35
II. Η ΤΟΠΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ.....	41
III. Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ.....	44

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

- I. Η ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ (19^{0ς} - 20^{0ς}).....53
- II. ΟΙ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΣΤΟΝ ΛΙΘΕΡΟ/Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΩΣ ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΗΣ ΤΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ.....61

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

1. Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ.....68
2. Η ΜΙΣΘΩΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ.....73
3. ΟΙ ΑΝΤΑΛΛΑΓΕΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ.....77
4. Ο ΚΑΛΛΙΕΡΓΗΤΙΚΟΣ ΚΥΚΛΟΣ ΤΗΣ ΕΛΙΑΣ.....79

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄

ΧΡΟΝΟΣ, ΔΙΑΤΡΟΦΗ ΚΑΙ Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

1. Ο ΑΓΡΟΤΙΚΟΣ ΧΡΟΝΟΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ.....93
 2. Η ΔΙΑΤΡΟΦΗ ΤΩΝ ΠΑΡΑΓΩΓΩΝ.....93
 3. Η ΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΙΑ ΩΣ ΕΜΦΥΛΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ.....95
- ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ.....105

- ❖ ΤΟ ΓΛΩΣΣΑΡΙ ΤΗΣ ΕΛΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΛΑΔΙΟΥ
- ❖ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΤΩΝ
- ❖ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
- ❖ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ
- ❖ Γ.Α.Κ.
- ❖ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η παρούσα διπλωματική εργασία εκπονήθηκε στα πλαίσια του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών της Φιλοσοφικής Σχολής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας, στον Τομέα του Λαϊκού Πολιτισμού του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, υπό την επίβλεψη της Καθηγήτριας κ. Κωνσταντίνας Μπάδα. Θα ήθελα λοιπόν να ευχαριστήσω θερμά την κ. Κωνσταντίνα Μπάδα, για την ευκαιρία που μου έδωσε να ασχοληθώ με ένα τόσο ενδιαφέρον αντικείμενο που ανταποκρίνεται απολύτως στα επιστημονικά μου ενδιαφέροντα καθώς και για την αμέριστη συμπαράστασή της καθ' όλη την διάρκεια της εκπόνησης. Επίσης ευχαριστώ τα υπόλοιπα μέλη της τριμελούς επιτροπής τον κ. Βασίλη Νιτσιάκο και τον κ. Νίκο Αναστασόπουλο για την αποτελεσματική συνεργασία και συμβολή τους στην ολοκλήρωση της παρούσας εργασίας..

Ιδιαίτερες ευχαριστίες θέλω να εκφράσω προς την οικογένεια μου και κυρίως τους γονείς μου για την υλική και ηθική στήριξη των επιλογών μου. Θυμάμαι την μητέρα μου από τα πρώτα χρόνια φοίτησης στο δημοτικό σχολείο να μου λέει *«η γνώση είναι δύναμη παιδί μου...»*.

Τέλος θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους τους ανθρώπους για τις πληροφορίες που μου παρείχαν σχετικά με τη ζωή και την εργασία τους. Χωρίς αυτές τις αφηγήσεις ζωής η μελέτη θα ήταν ελλιπής. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στην κ. Παπαδοπούλου Αθανασία (ιδιοκτήτρια ελαιοτριβείου της περιοχής), στον κ. Κώνστα Περικλή (γεωργό του Λιθερού) και τον κ. Κομιανό Σπυρίδωνα για το πλούσιο φωτογραφικό υλικό που μου παραχώρησε.

ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ

Η παρούσα εργασία επιχειρεί να διερευνήσει την έννοια της εργασίας, η οποία αποτελεί, όχι μόνο, τη βάση της κοινωνικής ζωής αλλά και στοιχείο κοινωνικής και πολιτισμικής ταυτότητας μιας συγκεκριμένης κοινωνίας, η οποία λειτουργεί και μετασχηματίζεται ανάλογα με τις εκάστοτε ιστορικές συνθήκες. Η έρευνα επικεντρώνεται στη μελέτη της ιστορίας και της μνήμης της εργασίας, ως έμφυλης εμπειρίας αλλά και ως εμπειρία στη βάση της ηλικίας, της κοινωνικής διαστρωμάτωσης, της εθνότητας, της γεωγραφικής-τοπικής προέλευσης.

Στόχος αναλυτικότερα είναι να ανιχνευτεί η ιστορικότητα της γυναικείας εργασίας στα δεδομένα της προκαπιταλιστικής οικονομίας και κοινωνίας και στα δεδομένα των διαδικασιών της μετάβασης – όπου η συμβολή των γυναικών στην οικογενειακή οικονομία των αγροτικών και λαϊκών στρωμάτων ήταν σημαντική β) να εντοπισθούν οι κοινωνικά και πολιτισμικά προσδιορισμένοι τρόποι και οι πρακτικές μέσω των οποίων ανταποκρίνονταν, ή αντιδρούσαν συχνά με ξεχωριστές, πολιτισμικά διαμορφωμένες λογικές στις αλλαγές που έφεραν στη ζωή τους οι διαδικασίες μετάβασης και ένταξης και η αυξανόμενη, βάσει του κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας, κοινωνική ανισότητα γ) να προσεγγισθούν ως δρώντα κοινωνικά υποκείμενα που συγκροτούν μέσω της μνήμης, των πολιτισμικών ταυτοτήτων, των συλλογικών αναπαραστάσεων, των εικόνων του εαυτού και μέσω συγκεκριμένων κοινωνικών και συμβολικών πρακτικών την πολιτισμική τους ταυτότητα ως αγρότισσες και ως στυλοβάτες του νοικοκυριού και της οικογένειας.

Η εθνογραφική έρευνα επικεντρώνεται σε μια μικρή αγροτική κοινωνία του νομού Μεσσηνίας, η οποία ταυτίζεται με την δραστηριότητα της ελαιοπαραγωγής. Εξαιτίας αυτής της ταύτισης, κρίνεται αναγκαίο να διερευνηθούν οι κοινωνικοί και οικονομικοί παράγοντες που ρύθμιζαν την ζωή και την εργασία των κατοίκων της περιοχής αλλά και να φανερωθούν οι τρόποι με τους οποίους οργάνωναν την ζωή τους γύρω από αυτή την δραστηριότητα.

Η μελέτη της συγκεκριμένης αγροτικής κοινωνίας πραγματοποιείται από την σκοπιά των γυναικείων δρώντων υποκειμένων. Οι γυναίκες της περιοχής, ως φορείς κοινωνικής δράσης, καταδεικνύουν τις διαφορές στις μεταβαλλόμενες σχέσεις με τους άνδρες στον οικιακό χώρο, στο δημόσιο χώρο και στον εργασιακό χώρο. Με γνώμονα την θεωρία της «κοινωνικής κατασκευής» του φύλου γίνεται μια προσπάθεια ανάλυσης των στοιχείων που διαμορφώνουν την γυναικεία αγροτική ταυτότητα, δίνοντας της έμφυλο χαρακτήρα. Για αυτό το λόγο επιχειρείται μια προσπάθεια μελέτης που αφορά στον τρόπο συγκρότησης της γυναικείας αγροτικής ταυτότητας. Η ταυτότητα των γυναικών στον προκαθορισμένο αγροτικό χώρο συγκροτείται από την μισθωτή ή άμισθη εργασία που λάμβανε χώρα στην ευρύτερη περιοχή του νομού Μεσσηνίας.

Η μελέτη αυτή δεν αποτελεί μια καταγραφή ιστορικών περιστάσεων, αλλά μια συνθετική απεικόνιση βασισμένη σε ατομικές αφηγήσεις και προσωπικές μαρτυρίες. Οι μαρτυρίες ήταν ελεύθερες.

Η συντήρηση μιας ταυτότητας από τους κατοίκους για τόσες πολλές δεκαετίες αποτελεί προϊόν διαφόρων αλληλεπιδρώντων παραγόντων που ανάμεσά τους εξέχουσα σημασία είχε η άσκηση της μνήμης τόσο στο ατομικό όσο και στο κοινωνικό επίπεδο. Και αυτό γιατί η ουσία της ιστορίας έγκειται για αυτούς στις προσωπικές εμπειρίες των παππούδων, των γονέων, των συγγενών, των γειτόνων. Οι ιστορίες ζωής των ανθρώπων, και ιδιαίτερα των γυναικών, οι προφορικές μαρτυρίες των ανδρών αποδεικνύονται χρήσιμες όχι μόνο για την συμπλήρωση των κενών της

τοπικής ιστορίας αλλά και για την συγκρότηση της τοπικής ταυτότητας των ιστορικών υποκειμένων. Κατ' επέκταση μπορεί να ειπωθεί ότι η προφορική παράδοση παίζει καθοριστικό ρόλο στην καθημερινή ζωή της κοινότητας αλλά και στη διαμόρφωση και στη συντήρηση του κοινωνικού συνόλου. Μέσα από τον προφορικό λόγο, τα μέλη μιας κοινότητας μεταφέρουν ένα μεγάλο μέρος της γνώσης του πολιτισμού τους.

Στην περίπτωση των γυναικείων εξιστορήσεων, οι πρόλογοι όπου τονίζεται η σπουδαιότητα της εργασίας δεν αποτελούν πάντα αναπαραστάσεις της κυρίαρχης ταυτότητας. Για τις γυναίκες η εργασία αποτελεί περισσότερο το μέσο για την επίτευξη ενός συγκεκριμένου στόχου, παρά ένα σημαντικό στοιχείο της ταυτότητας τους. Αναλύοντας στη συνέχεια ιστορίες ζωής αγροτισσών και επιχειρώντας μια ιστορικό-ανθρωπολογική προσέγγιση τους, θα φανούν σημαντικά στερεότυπα που οδηγούν στην ανάδειξη των πολιτισμικών/συλλογικών ταυτοτήτων των αγροτισσών. Τέλος κατά την διαδικασία της επιτόπιας έρευνας προέκυψαν κάποια ερευνητικά στοιχεία που η διερεύνησή τους φώτισε θέματα της τοπικής οικονομίας και κοινωνίας και ανέδειξε μορφές και σχέσεις εργασίας στο παρελθόν και στο παρόν (όπως την πολυαπασχόληση/πολυδραστηριότητα των δύο φύλων, λειτουργία συγγενικών και άλλων δικτύων) που εμφανίζονται όχι μόνο ως στρατηγικές και πρακτικές επιβίωσης της αγροτικής οικογένειας/κοινότητας αλλά και σε στάσεις που ίσως εμπεριέχουν μια διαφορετική λογική προσαρμογής και ένταξης τους στην ευρύτερη κοινωνία και οικονομία.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στις σελίδες αυτής της εργασίας το ενδιαφέρον εστιάζεται σε μια προσπάθεια ανίχνευσης του τρόπου με τον οποίο τα κοινωνικά υποκείμενα αναπαριστούν και νοηματοδοτούν το παρελθόν τους. Τα κοινωνικά υποκείμενα αναδεικνύονται ως δρώντα υποκείμενα και καθιστούν την μνήμη, το ιστορικό παρελθόν αλλά και την παράδοση τους σε πεδίο δράσης που συμβάλλει στη συγκρότηση της συλλογικής ταυτότητας.

Η διαδικασία κατασκευής και ο τρόπος που βιώνεται μια ταυτότητα σε έναν τόπο αποτελεί μια διαδικασία συμβολικού χαρακτήρα. Γι' αυτό το λόγο γίνεται μια προσπάθεια να φανεί το είδος της σχέσης που αναπτύσσεται ανάμεσα στον άνθρωπο και τον τόπο κατοίκησης του μέσα από τη συγκρότηση ταυτοτήτων. Η αντίληψη του τόπου που αναζητάει τον καθορισμό ορίων και τον προσδιορισμό μιας και μοναδικής ταυτότητας, δηλαδή ενός «μέσα» και ενός «έξω» (ή «εμείς» και «αυτοί»), είναι δυνατόν να οδηγήσει σε μια σειρά ιδιαίτερων περιπτώσεων, καθώς και να αναπαράγει (γεωγραφικούς και κοινωνικούς) αποκλεισμούς.

Η ιστορία όμως που εγγράφεται στο ίδιο το περιβάλλον και τη συλλογική μνήμη των ανθρώπων του τεκμηριώνει την ανάπτυξη μιας ιστορικά διαμορφωμένης και πολύπλευρης δυναμικής που εκφράζεται με την ανάπτυξη ενός ξεχωριστού τοπικού πολιτισμικού συστήματος του παρελθόντος και με τη συγκρότηση της ιδιαίτερης πολιτισμικής του ταυτότητας. Η τελευταία αποτυπώνεται στο τοπίο και στον τόπο, στον τρόπο δηλαδή ιδιοποίησης του περιβάλλοντος και της διαμόρφωσης του σε «ανθρωπογενές», στην κοινωνική οργάνωση, την οικονομία, τη δημόσια και ιδιωτική οικιστική δόμηση, το επίπεδο των συλλογικών αναπαραστάσεων κ.τ.λ.¹. Η τοπική πολιτισμική ταυτότητα του Λιθερού θεωρείται προϊόν της ευέλικτης προσαρμογής των ανθρώπων του στις μακρές διάρκειες των τεχνοπεριβαλλοντικών όρων και τις εξαρτήσεις τους από την τοπική οικολογία. Ο J. Steward επιχειρώντας να εξηγήσει τους τρόπους με τους οποίους μετασχηματίζονται οι εκάστοτε κοινωνίες και αποβλέποντας στη διαμόρφωση ενός συστήματος πολιτισμικών τύπων, κατέληξε ότι κάθε τύπος προσαρμογής είχε διαφορετική γραμμή εξέλιξης, η οποία εξαρτιόταν από τον παράγοντα της τοπικής οικολογίας. Ο ίδιος ονόμασε τη μελέτη της προέλευσης των χαρακτηριστικών τύπων προσαρμογής στην τοπική οικολογία, «πολιτισμική οικολογία²».

Μονάδα μελέτης αποτελεί μια μικρή κοινότητα στο Νομό Μεσσηνίας. Η κοινότητα αυτή με την επωνυμία Λιθερός ή Κοπανάκι ανήκει στο γεωγραφικό διαμέρισμα της Πελοποννήσου και συγκεκριμένα στη Νοτιοδυτική Πελοπόννησο. Η συνηθέστερη ονομασία μέχρι και σήμερα είναι η λέξη Κοπανάκι. Είναι χτισμένο στην πεδιάδα του Μελιγαλά, σε υψόμετρο 180 μέτρων, 11 χιλιόμετρα μακριά από τις ακτές. Σύμφωνα με τον τοπικό τύπο και τις μαρτυρίες κατοίκων, η ίδρυση του οικισμού χρονολογείται το 1900 περίπου, στο πλαίσιο της μετακίνησης ενός σημαντικού πληθυσμιακού όγκου από τα ορεινά προς τα πεδινά, μετά την αποχώρηση των Τούρκων.

Ο Λιθερός αποτελεί μια ξεχωριστή αγροτική κοινωνία, καθώς περιβάλλεται από πληθώρα ελαιώνων όπως και η ευρύτερη περιοχή. Μελετώντας την ιστορία της καθημερινής ζωής των κατοίκων του χωριού, διαπιστώνεται ότι η εκμετάλλευση των

¹ Βλ. Μπάδα Κ., «Η πολιτισμική ταυτότητα ως συνιστώσα της βιώσιμης ορεινής ανάπτυξης: Το παράδειγμα του Ζαγοριού», *Γεωγραφίες*, Νο 5, 2003, σ. 57-71.

² Βλ. Μπάδα Κ., «Ο κόσμος της εργασίας, οι παράδες της λιμνοθάλασσας Μεσολογίου (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)», εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2004, σ.16.

ελαιώνων αποτελούσε καθοριστικό παράγοντα για την διατήρηση της κοινωνικής και πολιτισμικής συνοχής τους και για την επιβίωσή τους.

Η ιστορία της συγκεκριμένης αγροτικής κοινωνίας δεν αντιμετωπίζει την αγροτική κοινότητα σαν μια κοινότητα με σταθερά χαρακτηριστικά. Μπορεί ο κοινωνικός σχηματισμός στη βάση της κοινότητας να αναδεικνυόταν ισχυρός, έπαιρνε μάλιστα το χαρακτήρα θεσμού που καθόριζε εν ονόματι του κοινού συμφέροντος και της διασφάλισης της ταυτότητας της κοινότητας, τη δημόσια και ιδιωτική ζωή των ατόμων των οικογενειών, των κοινωνικών και εθνοτικών ομάδων αλλά δεν αποτελούσε κάτι σταθερό και ομοιογενές. Για παράδειγμα η καλλιέργεια των ελαιώνων δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως σταθερή δραστηριότητα μιας και οι απαιτήσεις της κοινωνίας αλλάζουν και ωθούν τους αγρότες να αναζητήσουν νέους τρόπους εκμετάλλευσης και νέες τεχνικές. Η εισαγωγή νέας τεχνολογίας, που αφορούσε τον εργαλειικό εξοπλισμό και τις αγροτικές τεχνικές διαδικασίες επέφερε σημαντικές αλλαγές στη γεωργία. Μέχρι την μεταπολεμική περίοδο η εκτέλεση των αγροτικών εργασιών γινόταν χειρωνακτικά με τη χρήση γνωστών αγροτικών τεχνικών π.χ. κατασκευή αγροτικών εργαλείων όπως η ντέμπλα ή δέμπλα ή δεμπλί για τον ραβδισμό των ελαιώνων. Παρόλη όμως τη σημαντική εκμηχάνιση, ορισμένες από τις αγροτικές εργασίες στους μικρούς κλήρους, εξακολουθούσαν μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1970 να γίνονται με τον παραδοσιακό τρόπο (όργωμα και σπορά με το ζωοκίνητο άροτρο, θέρισμα με το δρεπάνι, βοτάνισμα και σκάλισμα με το χέρι κ.α.).

Οι αγρότες του Λιθερού είχαν οργανώσει τη ζωή τους στη βάση της ελαιοκαλλιέργειας. Ασκούσαν τη δραστηριότητα της ελαιοκαλλιέργειας με παραδοσιακό τρόπο μέσα στα πλαίσια συνεργασιών. Η καλλιέργεια της ελιάς παρέμενε εξαρτημένη από έναν συγκεκριμένο παραδοσιακό σχηματισμό. Απαραίτητη προϋπόθεση ήταν η συνεργασία των μελών των μεγάλων συγγενικών ομάδων. Η καλλιέργεια της ελιάς απαιτούσε πολυάριθμο εργατικό δυναμικό που κάλυπτε η οικογένεια και ο «κύκλος δικών»³. Η συνεργασία των συγγενών αποτελεί μια κοινωνική πραγματικότητα στα σύνορα ενός χωριού. Οι ρόλοι που αυτά τα άτομα αναλάμβαναν στο σύστημα παραγωγής προσδιορίζονταν από τις ιεραρχίες που καθορίζονταν από το σύστημα συγγένειας. Χαρακτηριστικό και το έθιμο αλληλοβοήθειας: η άνευ πληρωμής προσφορά εργασίας στα πλαίσια των εθίμων αλληλοβοήθειας που συνδέονται με κάποιες στιγμές της παραγωγικής διαδικασίας (τρύγος στην γεωργία, κούρος στην κτηνοτροφία κλπ.).

Η διερεύνηση της οργάνωσης της παραγωγικής δραστηριότητας ή της αποδιοργάνωσης της σε τεχνικό επίπεδο φώτιζε επίσης τη σύνδεσή της με άλλες διαδικασίες κοινωνικής και πολιτισμικής αλλαγής. Για παράδειγμα η αλλαγή που έφερε στις τεχνικές ελαιοκαλλιέργειας η εκμηχάνιση και η τεχνική πρόοδος αντανακλάται στο οικογενειακό επίπεδο και στις σχέσεις μεταξύ των δύο φύλων. Οι όροι συμμετοχής της γυναίκας και των παιδιών στην οικογενειακή οργάνωση της παραγωγής (με έναν έντονο κατά φύλο και ηλικία καταμερισμό της εργασίας εντός και εκτός σπιτιού) μεταβάλλονται εξαιτίας των τεχνικών αλλαγών και διαμορφώνουν

³Η οικογενειακή μονάδα, που ήταν η βασική μονάδα παραγωγής, απολάμβανε αυτονομία διάθεσης των πόρων της και του ανθρώπινου δυναμικού της, σε σχέση πάντα με έναν ευρύτερο κύκλο συγγενικής συσπείρωσης, η οποία ενισχυόταν με τη διερεύνηση του κύκλου των συμμάχων (με γάμους, κουμπαριές, σχέσεις γειτονίας, αδελφοποίηση). Όσο μάλιστα οι ενσωματώσεις σε μια ευρύτερη κοινωνία επέφεραν διασπάσεις στο τοπικό κοινοτικό σύστημα, τόσο η έννοια της συγγένειας και του κύκλου των «δικών» αποκτούσε μείζονα σημασία. Για περισσότερα βλ. Μπάδα Κ., «Η πολιτισμική ταυτότητα ως συνιστώσα της βιώσιμης ορεινής ανάπτυξης: Το παράδειγμα του Ζαγοριού», *Γεωγραφίες*, Νο 5, 2003, σ. 60.

νέες στάσεις και συμπεριφορές. Για παράδειγμα, ο εκσυγχρονισμός της γεωργικής παραγωγής και η αναδιάταξη των εργασιακών σχέσεων στην γεωργία προκάλεσαν την συρρίκνωση του εύρους των παραδοσιακών εργασιών με αποτέλεσμα την περιθωριοποίηση του ρόλου της γυναίκας στον τομέα της παραγωγής. Έτσι με την χρήση στην γεωργία όλο και πιο σύνθετων μηχανών και άλλων μέσων παραγωγής αυτοματοποιήθηκαν κάποιες φάσεις της παραγωγικής διαδικασίας τις οποίες είχαν αναλάβει εξ' ολοκλήρου οι γυναίκες. Η ζωντανή εργασία των γυναικών του χωριού αντικαταστάθηκε από την νεκρή (των μηχανών). Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι μεγαλύτερες σε ηλικία γυναίκες να παραμένουν «στα του οίκου» και οι νεότερες να στραφούν προς τις σπουδές και σε άλλες μορφές απασχόλησης.

Η παρούσα εργασία βασίζεται στη συνδυαστική έρευνα της λαογραφίας, της ανθρωπολογίας, της προφορικής ιστορίας και ευρύτερα της ιστορίας που έχει ανθρωπολογική οπτική. Σήμερα η διεπιστημονική⁴ προσέγγιση και μελέτη (λαογραφική, ανθρωπολογική, ιστορική, κοινωνιολογική) προβάλλει ως μια ανάγκη για την ανάδειξη της έννοιας της τοπικότητας, της ιστορίας και των στοιχείων που την συγκροτούν, καθώς και για τη μελέτη της συλλογικής μνήμης και ταυτότητας μιας κοινωνίας. Η σύγκλιση αυτών των επιστημών οδηγεί σε μια συνολικότερη κατανόηση του παρελθόντος και του παρόντος.

Η εθνογραφία/ανθρωπολογία της εργασίας επικεντρώνεται στις κοινωνικές σχέσεις κατά τη διαδικασία της παραγωγής, στην πολιτισμική επίσης αντίληψη για την εργασία ως σχήμα συγκρότησης ταυτότητας. Δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην έννοια της ανθρώπινης καθημερινής εμπειρίας μέσα από την εργασία, στο πώς τα υποκείμενα τη βιώνουν και την αντιλαμβάνονται καθώς επίσης και σε ποιους συσχετισμούς δυνάμεων (πολιτικών, ταξικών, έμφυλων) αυτή η εμπειρία υπόκειται.

Η δραστηριότητα της ελαιοκαλλιέργειας μέσα από τα στοιχεία και τις βιωμένες εμπειρίες των κατοίκων ήταν συνδεδεμένη με την έννοια της αλλαγής και της προσαρμογής και βασισμένη στον οικογενειακό χαρακτήρα. Αυτός ο οικογενειακός χαρακτήρας δεν δηλώνει αδυναμία προσαρμογής απέναντι στον εκσυγχρονισμό αλλά μια λογική προσαρμογή από την μεριά των αγροτών. Η εμμονή γενικότερα στον οικογενειακό χαρακτήρα της δραστηριότητας της ελαιοκαλλιέργειας, καταγράφει μια λογική κοινωνικής και οικονομικής επιβίωσης και ανάπτυξης, που διαφέρει από αυτήν που προβλέπει και προσδοκά το μεταπολεμικό κυρίως μοντέλο ανάπτυξης της υπαίθρου.

⁴Η διεπιστημονικότητα είναι η συνεργασία των επιστημονικών κλάδων, μέσα από ένα σύστημα αλληλεπίδρασης, ανταλλαγής ιδεών και διαλόγου, που επιτρέπει στις επιστήμες να συμμετέχουν, με σκοπό την ολόπλευρη σφαιρική και πλήρη μελέτη ενός θέματος. Η διεπιστημονική προσέγγιση καταργεί τα σύνορα μεταξύ των επιστημών και ενιαιοποιεί το περιεχόμενο της έρευνας, με μια ολόπλευρη εξέταση των πολιτισμικών και κοινωνικών φαινομένων με απώτερο στόχο την ολιστική σύλληψη των πραγμάτων προχωρώντας από το όλο προς τα επιμέρους και μετά στην ανασύνθεση. Είναι πράγματι ένας τρόπος για να μελετηθούν και να συλληφθούν οι συνειδητές και ασυνειδητές διεργασίες με τις οποίες πραγματοποιείται η κοινωνική αλλαγή. Για περισσότερα βλ. Μπάδα Κ., «Προς μια διεπιστημονική προσέγγιση της κοινωνίας και του πολιτισμού» στο *Πρακτικά Διεθνούς επιστημονικής συνάντησης με θέμα: Όψεις της ανθρωπολογικής σκέψης και έρευνας στην Ελλάδα*, (Αθήνα 7-8 Δεκεμβρίου 2001), Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας, Αθήνα 2003, σ. 275-289 και Λαμπίρη-Δημάκη Ι., «Διεπιστημονική συνεργασία ιστορίας και άλλων κοινωνικών επιστημών», *Ιστορ*, τ.χ. 5 (1993), σ. 5-8.

Η παρούσα μελέτη κατανέμεται σε 4 κεφάλαια:

- ❖ Στο πρώτο κεφάλαιο αρχικά γίνεται μια αναφορά σε προσεγγίσεις μελέτης της κοινωνίας και του πολιτισμού του αγροτικού κόσμου. Εν συνεχεία, εξετάζεται η σημασία της ατομικής και της συλλογικής μνήμης στη διαμόρφωση συλλογικών ταυτοτήτων μέσα στα πλαίσια μιας κοινότητας. Επίσης, γίνεται μια προσπάθεια ανίχνευσης της έννοιας του φύλου, της σχέσης του φύλου με τον χώρο (δημόσιο και ιδιωτικό), του φύλου με την εργασία καθώς και των θεσμοθετημένων ρόλων ανδρών και γυναικών μέσα στα όρια του «μέσα» και του «έξω». Στο τέλος του πρώτου μέρους γίνεται αναφορά στη μεθοδολογία και τα στάδια έρευνας της συγκεκριμένης μελέτης.
- ❖ Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζεται η εθνογραφική μονάδα μελέτης και συγκεκριμένα ο οικισμός του Λιθερού. Μελετάται ο φυσικός χώρος, η ιστορική συγκρότηση του οικισμού, η ονοματολογία του χώρου(τοπωνύμιο) καθώς και η κοινωνική του οργάνωση.
- ❖ Στο τρίτο κεφάλαιο μελετάται ο αγροτικός χώρος και η αγροτική παραγωγή στην Πελοπόννησο κατά τον 19^ο-20^ο αι. καθώς και οι αλλαγές που υπέστη από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως τον 20^ο αιώνα. Εξετάζεται ο ρόλος της οικογένειας ως συντελεστής της παραγωγής (γεωργικής και κτηνοτροφικής).
- ❖ Στο τέταρτο κεφάλαιο η μελέτη επικεντρώνεται στις πραγματικές δράσεις της γυναίκας-αγρότισσας και τον ρόλο που αναλαμβάνει εντός και εκτός του οικιακού χώρου. Εξετάζονται οι τρόποι οργάνωσης της ζωής και της εργασίας των κατοίκων του Λιθερού στη βάση της ελαιοκαλλιέργειας αλλά και στους διαφορετικούς ρόλους που κατέχουν άνδρες και γυναίκες στο εργασιακό επίπεδο. Επιπλέον μελετάται η είσοδος των ξένων, ως αγρεργατών στον οικισμό του Λιθερού καθώς και οι σχέσεις ανάμεσα στα φύλα.
- ❖ Στο πέμπτο κεφάλαιο εξετάζεται ο αγροτικός χρόνος εργασίας, η διατροφή των παραγωγών ενώ στο τέλος διαφαίνεται η έμφυλη εμπειρία της εργασίας μέσα από την βιωμένη ιστορία των γυναικών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ, ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΣΤΑΔΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

1. ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

I. ΑΡΧΕΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΜΙΑΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ

Ο αγροτικός χώρος είναι ο χώρος με το βαθύ ιστορικό παρελθόν στον οποίο η διάσπαρτη παρουσία των ανθρώπων στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο (χαμηλή πυκνότητα) συνδυάζεται με τις μικρές πληθυσμιακές συγκεντρώσεις και τη συνεκτική και υποχρεωτικά πολυλειτουργική (κοινωνική, οικονομική και πολιτισμική) οργάνωση των μικρών κοινοτήτων. Είναι ο χώρος στον οποίο οι έντονες γεωμορφολογικές, και κατ' επέκταση και παραγωγικές διαφορές, επιβάλλουν, κατά τόπους, ιδιαίτερες μορφές οργάνωσης της ζωής, ενώ διαμορφώνουν και διαφορετικές αξίες και νοοτροπίες.

Σύμφωνα, λοιπόν, με την κατηγοριοποίηση της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας ως πληθυσμός των αγροτικών περιοχών ορίζεται αυτός των οικισμών που έχουν μέχρι 1999 κατοίκους, ενώ ως αγροτικός ορίζεται ο αριθμός των μελών των οικογενειών που κατέχουν μια αγροτική εκμετάλλευση, οι βασικοί φορείς της, κύρια ο αρχηγός, εργάζεται κατά κύριο λόγο ή αποκλειστικά σ' αυτήν και πάνω από το μισό του οικογενειακού τους εισοδήματος προέρχεται από αυτήν⁵.

Σε μια χώρα όπου οι αγρότες αποτελούν τη μεγάλη πλειονότητα του πληθυσμού και ο πρωτογενής τομέας απορροφούσε το μεγαλύτερο μέρος των παραγωγικών δραστηριοτήτων, οι κανόνες κοινωνικής ρύθμισης και οι αξίες της αγροτικής κοινότητας επηρεάζουν κατά τρόπο αποφασιστικό τους θεσμούς, τις δομές και τις κοινωνικές σχέσεις σε εθνικό επίπεδο. Οι αρχές πάνω στις οποίες συγκροτείται η αγροτική κοινότητα είναι οι συλλογικές πειθαρχίες, η κοινοτική αυτοδιαχείριση, η ανάδειξη αντιπροσώπων επιφορτισμένων να διαπραγματεύονται με την εξωτερική κοινωνία, η διαλεκτική σχέση, που συνδέει την κατοχή συλλογικών και ιδιωτικών αγαθών⁶. Επιπλέον χαρακτηριστικό, αποτελούν οι στενοί κοινωνικοί δεσμοί, που βασίζονται σε προσωπικές επαφές ενισχυόμενες από την συγγένεια, την κοινή προέλευση και την κοινωνική ομοιογένεια.

Το πέρασμα από τις παραδοσιακές μορφές οργάνωσης της κοινωνίας και της οικονομίας του αγροτικού χώρου στις λογικές της οικονομίας της αγοράς, συνοδεύθηκε από ριζικές κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές αλλαγές, πολλές από τις οποίες μπορούν να χαρακτηριστούν ως κοινωνικά οδυνηρές. Η ριζική αλλαγή στα χαρακτηριστικά της αγροτικής παραγωγής (εξειδίκευση και εκχρηματισμός), στις κοινωνικές και οικονομικές δομές της αγροτικής κοινότητας, στη φύση της αγροτικής

⁵Μουσιδής Α., «Σύγχρονα διαρθρωτικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά του αγροτικού χώρου. Σε αναζήτηση ενός νέου ρόλου για την αγροτική εκμετάλλευση» στο *Από τον αγροτικό χώρο στην Υπαιθρο χώρα: μετασχηματισμοί και σύγχρονα δεδομένα του αγροτικού κόσμου στην Ελλάδα*, (επιμ.) Ανθοπούλου Θ. & Μουσιδής Α., εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2005, σ. 53-102.

⁶Δαμιανάκος Στ. & Ζακοπούλου Έρ. & Κασίμης Χ. & Νιτσιάκος Β. & Mendras Hen., «*Εξουσία, εργασία και μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου: η τοπική δύναμη της επιβίωσης*», εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1997, σ. 21 και 25.

οικογένειας και των λοιπών συλλογικοτήτων, στα κυρίαρχα συστήματα αξιών και καταναλωτικών προτύπων, η παρέμβαση του εθνικού κράτους σε ζωτικές λειτουργίες της αγροτικής κοινότητας και η διαμόρφωση θεσμών και κανόνων είναι ορισμένα μόνο από τα στοιχεία που συνέβαλαν στην κινητικότητα του αγροτικού πληθυσμού, την αποδυνάμωση εσωτερικής συνοχής, των δεσμών και εξαρτήσεων και άρα στη συρρίκνωση των συλλογικών λειτουργιών μέσα στην οικογένεια και την αγροτική κοινότητα. Το διευρυμένο νοικοκυριό και η πολυμελής οικογένεια καθώς και άλλες μορφές κοινωνικών-οικονομικών μορφών οργάνωσης (πατρύα, τσελιγκάτα κ.λπ.) με τις συλλογικές τους λειτουργίες απορρίπτονται και η πορεία προς ένα νέο αγροτικό χώρο με βάση το νέο κοινωνικό, οικονομικό, πολιτισμικό και καταναλωτικό κύτταρο, την ολιγομελή δηλαδή και βασικά πυρηνική οικογένεια, είναι αναπόφευκτη.

στις μέρες μας, η νέα αγροτική και μη-αγροτική κοινωνική σύνθεση και διαστρωμάτωση στην «αγροτική» κοινότητα και περιφέρεια, με μοχλό άλλοτε την πολυαπασχόληση ή την εξωαγροτική απασχόληση και άλλοτε την αύξηση των αστικών επαγγελμάτων ή τις κρατικές ενισχύσεις και προγράμματα, μετασχηματίζεται ακόμα πιο ριζικά στη βάση νέων μηχανισμών αναπαραγωγής της σύγχρονης αγροτικής οικογένειας και της χωρικής κοινωνίας.

II. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ ΣΤΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ ΜΙΑΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ

Από τις αρχές τις δεκαετίας του 1980, παρατηρείται μια αυξανόμενη ενασχόληση με την έννοια της *«ταυτότητας»*, διότι πολλές και διαφορετικές ομάδες (μετανάστες, γυναίκες, εθνοτικές, μειονότητες), ήθελαν να αποκτήσουν *«φωνή»* και να *«ακουστούν»*.

Στην ανθρωπολογία ο όρος έχει περισσότερο πολιτισμικό χαρακτήρα δίνοντας έμφαση στο κοινωνικό και ιστορικό περιβάλλον του ατόμου και στους πολιτισμικούς μηχανισμούς της κοινωνικοποίησης. Ο Maurice Bloch συσχετίζει την *«ταυτότητα»* με τις έννοιες της παράδοσης και της ιστορίας για αυτό και περιγράφει την *«ταυτότητα»* ως διαδικασία όπου αντανακλάται η παράδοση, ο τρόπος δηλαδή με τον οποίο τα άτομα αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους, το σώμα τους, τη νόσησή τους, τη γνώση τους για τον κόσμο και τον υλικό τους πολιτισμό ως μέρος της ιστορίας που άρχισε πριν τα ίδια τα άτομα γεννηθούν και η οποία θα συσχετιστεί και μετά το θάνατό τους. Ο Ε. Παπαταξιάρχης προσεγγίζει την *«ταυτότητα»* με καθαρά συμβολικούς όρους. Ορίζει την έννοια αυτή ως *«την πολιτισμική εννοιολόγηση του εαυτού όπως επιτυγχάνεται μέσα από την χρήση συμβόλων»*. Ο ίδιος ερευνητής υποστηρίζει ότι η *«ταυτότητα»* είναι μια ρευστή έννοια, εκτεθειμένη σε πολυσημία και αντιφάσεις και αποτελεί υποχρεωτική διάσταση κάθε μορφής δράσης. Για αυτό και το *«είναι»* της κάθε ταυτότητας ισοδυναμεί με την συμβολική της έκφραση. Έτσι για μια ολική σύλληψη της πραγματικότητας απαιτείται συγχρόνως και η διερεύνηση αφενός του ανθρώπινου παράγοντα (οι ιστορίες πραγματικών ατόμων και πραγματικών σχέσεων) και αφετέρου του πολιτισμικού παράγοντα (το συμβολικό πλαίσιο με βάση το οποίο οι άνθρωποι συλλαμβάνουν τα γεγονότα και ανταποκρίνονται σ' αυτά). Ένα σύμβολο με μεταφορική σημασία γίνεται βίωμα από τα ιστορικά υποκείμενα. Μέσα από την αλλαγή στη σημασία των συμβόλων ανιχνεύονται οι κοινωνικές αλλαγές, καθότι τα

σύμβολα αυτά ενσωματώνουν ταυτόχρονα τις αλλαγές και στο εννοιολογικό και στο οικονομικό-πολιτικό-κοινωνικό επίπεδο⁷.

Η μνήμη συνιστά το όχημα για την συγκρότηση της ταυτότητας, ατομικής και συλλογικής. Η μνήμη μιας κοινωνίας ή κοινωνικής ομάδας συμπυκνώνεται σε ιστορικές αφηγήσεις που συνιστούν τη βάση πάνω στην οποία αρθρώνεται η ταυτότητά της. Η συγκρότηση της ταυτότητας συνδέεται άμεσα με μηχανισμούς επιλογής στο επίπεδο της μνήμης. Η σχετικότητα που χαρακτηρίζει την κοινωνική μνήμη είναι ενδεικτική των πολιτισμικών επιλογών σε κάθε δεδομένη κοινωνία: αυτό που καταγράφεται ως συλλογική μνήμη είναι αυτό που η δεδομένη κουλτούρα προσλαμβάνει ως σημαντικό. Και το τι είναι σημαντικό, και κατά συνέπεια αξιωματιμόνευτο, ως ιστορία, ορίζεται με όρους του παρόντος. Καθώς το παρελθόν δεν υπάρχει πλέον, οι άνθρωποι προσαρμόζονται στο «μόνο κόσμο που υπάρχει-αυτόν που βιώνουν τώρα», βλέπουν δηλαδή το παρελθόν από τη «σκοπιά του παρόντος»⁸. Η μνήμη είναι μια κοινωνική όσο και ατομική διαδικασία. Η συλλογική μνήμη δεν είναι μια ξεχωριστή οντότητα και τα μηνύματά της πάντοτε μεταδίδονται αναγκαστικά από άτομα.

Οι μαρτυρίες των ανθρώπων αποτελούν, πρώτα και κύρια, εκφάνσεις πολιτισμικής ταυτότητας κατά τις οποίες η μνήμη διαρκώς προσαρμόζει κληρονομημένες παραδόσεις στις εκάστοτε συνθήκες του παρόντος. Η ατομική και η συλλογική μνήμη συνυπάρχουν στο χρόνο, συσχετίζονται και αλληλοεπηρεάζονται, ενώ επίσης πρέπει να συνυπολογίζεται η ύπαρξη διαφορετικών μνημών σε κάθε γενιά. Επιπλέον, δεν μοιράζεται μόνο κάθε ηλικιακή ομάδα ιδιαίτερες μνήμες. Μπορεί επίσης να γίνεται λόγος για την ύπαρξη συγκεκριμένων μνημών ανάλογα με την περιοχή, την κοινωνική τάξη, το φύλο, το επάγγελμα και άλλες μεταβλητές.

Το υλικό της παρούσας έρευνας προκύπτει από την ανάλυση ιστοριών ζωής των γυναικών του Λιθερού. Οι ιστορίες ζωής των γυναικών εξωτερικεύουν ατομικές εμπειρίες, μέσα από κοινές αφηγηματικές τους φόρμες, τις επαναλαμβανόμενες στο βάθος αυτό-αναπαραστάσεις⁹ τους, με αποτέλεσμα να διαμορφώνουν κοινά στερεότυπα και ταυτότητες. Οι αυτό-αναπαραστάσεις δεν είναι περίπου ίδιες γιατί ο,τι τα άτομα θυμούνται το θυμούνται, ως μέλη μιας κοινωνικής ομάδας, μιας τάξης, όπου εντάσσονται. Ο Halbwachs¹⁰ πρώτος είχε επισημάνει, ότι η ατομική λειτουργία της μνήμης προσδιορίζεται από την κοινωνική ομάδα στην οποία το άτομο ανήκει, ως εκ τούτου το άτομο ανακαλεί και συγκροτεί το παρελθόν πάντα ως μέλος μιας ομάδας ή ως φορέας μιας πολιτισμικής ταυτότητας στην οποία συμμετέχουν πολλοί με διαφορετικούς τρόπους. Επομένως ένας ερευνητής της προφορικής αφήγησης και

⁷Βλ. Δημητρίου-Κοτσώνη Σ. & Δημητρίου Σ., *Ανθρωπολογία και Ιστορία*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2000, σ. 114-134.

⁸Βλ. Παραδέλης Θ., «Ανθρωπολογία της μνήμης», στο *Διαδρομές και Τόποι της Μνήμης, Ιστορικές και Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις*, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης στο τμήμα της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου (Φεβρουάριος 1995), (επιμ.) Μπενβενίστε Ρ. & Παραδέλης Θ., εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1999, σ. 29.

⁹Για τις συλλογικές αναπαραστάσεις, βλ. Κοτσώνη-Δημητρίου Σ & Δημητρίου Σ., *Ανθρωπολογία και Ιστορία*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1996, σ. 109 και Πασσερίνη Λ. «Προφορικές πηγές και ανάλυση πολιτισμικών ταυτοτήτων: Αυτοβιογραφία και Αυτόαναπαράσταση» στο *Σπαράγματα του 20^{ου} αι. Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, (μτφρ.) Οντέτ Βαρών Βασάρ, Λαλιώτου Ιωάννα, Πεντάζου Ιουλία, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1998, σ. 101-165.

¹⁰Βλ. Halbwachs M., «La memoire collective», εκδ. PUF, Paris 1950, αγγλική μετάφραση Collective Memory, Νέα Υόρκη, 1980. Από την πλευρά του ο Πιέρ Νορά σημειώνει ότι η συλλογική μνήμη ορίζεται ως «αυτό που μένει από το παρελθόν στο πλαίσιο του βιώματος των ομάδων ή ως αυτό που οι ομάδες δημιουργούν με το παρελθόν τους», Βλ. Nora P., «Memoire collective» στο J. Le Goff & P. Chartier & J. Revel, *L'histoire nouvelle*, Retz, Paris 1978, p. 73-106. Αλλά και Ζακ Λε Γκοφ, *Ιστορία και μνήμη*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1998, σ. 134-145.

της μνήμης στην ουσία δεν έχει να κάνει τόσο με την ατομική μνήμη καθεαυτή και τους υποκειμενικούς εποικισμούς της, όσο με τις συλλογικές μορφές της υποκειμενικότητας, με τη συλλογική μνήμη. Οδηγείται δε δια της ατομικής μνήμης, στη μελέτη της κοινωνικής ομάδας, μέσα στα όρια της οποίας η υποκειμενική διάσταση της μνήμης αναπτύσσεται και λειτουργεί. Στη μελέτη δηλαδή των γυναικών-αργατισσών. Μέσα από την δική τους ιστορία, αναδεικνύονται, στάσεις και συμπεριφορές, εμπειρίες και νοοτροπίες. Η ατομική βιωμένη εμπειρία είναι αυτή που συγκροτεί τις τοπικές συλλογικότητες. Οι αφηγήσεις τους μαρτυρούν την ανάκληση ενός μακρινού και πρόσφατου παρελθόντος που το παρέλαβαν από τις προηγούμενες γενιές, το συντηρούν στη μνήμη τους και κάθε τόσο το εμπλουτίζουν με τη δική τους εμπειρία. Μέσα από την χρήση της παράδοσης, τη μετάδοση της εμπειρίας από γενιά σε γενιά εμπλουτίζεται περισσότερο ο λόγος των γυναικών.

Στο ίδιο πλαίσιο, της «κατασκευής» δηλαδή της παράδοσης μέσω της επιλεκτικής/ιδεολογικής παρέμβασης του παρόντος, θα μπορούσε να εντάξει κανείς και τη σημαντική παρέμβαση του Pierre Nora. Οι «μνημονικοί τόποι», εισηγείται ο Pierre Nora, ως κιβωτοί επιλεκτικής μνήμης, λειτουργούν επειδή χάνονται τα «μνημονικά περιβάλλοντα», κοινωνίες δηλαδή στις οποίες η μνήμη είναι διαρκώς παρούσα και καθορίζει συμπεριφορές, χωρίς να χρειάζεται να επισημαίνεται.

Το παρόν δεν καθορίζεται από την ιστορική αφήγηση αλλά από τη μνήμη. Γυναίκες και άντρες ανακαλούν το παρελθόν τους με διαφορετικούς τρόπους. Η διαφορά δεν έγκειται μόνο στο γεγονός ότι οι μνήμες τους τείνουν να εστιάζουν σε διαφορετικά πράγματα. Για παράδειγμα οι άντρες μιλούν πρόθυμα για την δουλειά τους, οι γυναίκες για την οικογενειακή ζωή, ενώ θυμούνται και πιο εύκολα από τους άντρες συναισθήματα. Σύμφωνα με τη Σερεμετάκη «η μνήμη μπορεί να εντοπιστεί στο συναισθηματικό δέσιμο με συγκεκριμένους χώρους, χώρους που έχουν τη δική τους βιο-ιστορία και που φέρουν μέσα τους βιογραφίες. Η μνήμη μπορεί να βρεθεί ενσωματωμένη, σε σμίκρυνση, σε αντικείμενα που πυροδοτούν βαθιά αισθήματα». Η ίδια παίρνοντας ως παράδειγμα την καλλιέργεια της ελιάς διαπιστώνει: « Η καλλιέργεια της ελιάς δεν είναι απλά μια οικονομική, εργαλειακή δραστηριότητα. Το ελαιόδεντρο μέσω της καλλιέργειάς του επενδύεται με αισθήματα και ιστορία και εκφράζει εκείνους και εκείνες των οποίων τα χέρια το φροντίζουν. Η περιποίηση και η φροντίδα των ελαιόδενδρων είναι το στόλισμά τους, αυτό που τα συνδέει με ένα νοικοκυριό, με τη συλλογικότητα. Η περιποίηση και η φροντίδα των ελαιόδενδρων τα προικίζει με συναισθηματική αξία σε σχέση με άλλες σοδειές»¹¹. Η μνήμη διαθέτει τις δικές της ξεχωριστές αφηγήσεις και αποτυπώματα, που είναι συνώνυμα με τη θραυσματική διαδικασία του σχηματισμού της ταυτότητας σε κάθε πεδίο δράσης και των οποίων οι διακριτές κοινωνικές μορφές είναι δύσκολο να συλληφθούν εθνογραφικά.

¹¹Για περισσότερα βλ. Σερεμετάκη Ν., «Στα κλαδιά της μνήμης» στο *Ωδή στην ελιά*, (επιμ.) Πολυμέρου-Καμηλάκη, εκδ. Κέντρο Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας, σ. 201-213.

2. ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΦΥΛΟΥ

1. Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΟΥ ΠΕΔΙΟΥ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΦΥΛΟΥ

Μέσα στο πολιτικό πλαίσιο της ανάδυσης νέων υποκειμένων, γυναικών, εργατών, η ιστορία των γυναικών ζητούσε να αναδείξει τις γυναίκες ως υποκείμενα της ιστορίας και ως υποκείμενα της ιστορικής αφήγησης¹². Σήμερα η προσπάθεια είναι να γίνει γενικότερα αποδεκτό ότι το φύλο είναι και αυτό μια κοινωνική κατηγορία όπως τόσες άλλες (έθνος, τάξη κλπ.) και ότι η ανάλυση του παράγοντα αυτού δεν μπορεί να αγνοείται, εφόσον αποτελεί θεμελιώδες στοιχείο των κοινωνικών σχέσεων¹³. Συνεπώς οι γυναίκες δεν είναι μόνο αντικείμενα, μα υποκείμενα, φορείς κοινωνικής δράσης, είναι παρούσες σε όλα τα επίπεδα, και οι πράξεις τους ατομικές ή συλλογικές, οι αρνήσεις και οι συναινέσεις τους συναρθρώνονται στο διάγραμμα των δυνάμεων που συνιστά την κίνηση της ιστορίας¹⁴. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η προφορική ιστορία θεωρήθηκε η τεχνολογία της ανάσυρσης της φωνής των υποκειμένων που είχαν αποκλειστεί από την ιστορική αφήγηση¹⁵. Πρόσφερε μια χωρίς προηγούμενο γνώση για τις εμπειρίες των γυναικών στην οικογένεια, στην εργασία, για τη συμμετοχή τους σε άτυπες μορφές εργασίας, για την ανατροφή των παιδιών.

Αργότερα η ιστορία των γυναικών κατευθύνθηκε προς την μελέτη της ιδιωτικής σφαίρας. Η ανάδυση της ιδεολογίας της οικιακότητας το 19^ο αιώνα, που όρισε την «πραγματική γυναίκα» ως αγνή, υποτακτική και οικόσιτη, θεωρήθηκε υπεύθυνη για τον περιορισμό των γυναικών στον οικιακό χώρο. Οι αντιλήψεις για το φυσικό προορισμό ανδρών και γυναικών παίρνουν πιο συστηματική μορφή και η κοινωνική ζωή χωρίζεται σε σφαίρες του ιδιωτικού και του δημόσιου, όταν οι ανδρικοί και γυναικείοι ρόλοι καθορίζονται ως προς αυτές τις σφαίρες και όταν η ηθική υπόσταση των ανθρώπων συναρτάται στενά με τη συμμόρφωση προς τους αποδεκτούς έμφυλους ρόλους και τις αντίστοιχες συμπεριφορές. Η αντίθεση ανάμεσα στο

¹²Σύμφωνα με τον Thompson οι άντρες και οι γυναίκες επιστρέφουν στο προσκήνιο ως υποκείμενα... όχι ως αυτόνομα υποκείμενα, ως «ελεύθερα άτομα», αλλά ως πρόσωπα που βιώνουν τις καθορισμένες παραγωγικές συνθήκες και σχέσεις ως ανάγκες και συμφέροντα και ως ανταγωνισμούς, και στη συνέχεια «διαχειρίζονται» αυτή την εμπειρία μέσα στο πλαίσιο της συνείδησής τους και της κουλτούρας τους... κατά περίπλοκους τρόπους και τελικά επεμβαίνουν με τη σειρά τους στην καθορισμένη τους θέση». Βλ. Κοτσώνη-Δημητρίου Σ & Δημητρίου Σ., *Ανθρωπολογία και Ιστορία*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1996, σ. 115-116.

¹³Η μελέτη των γυναικών οδηγεί αναγκαστικά στη μελέτη των σχέσεων ανάμεσα στα φύλα. Οι κοινωνικές σχέσεις των φύλων, ποικίλλουν ανάλογα με την κοινωνική οργάνωση και αλλάζουν μέσα στο χρόνο: συνιστούν επομένως αντικείμενο της ιστορικής διερεύνησης. Χάρη στην ιστορία των γυναικών και τη θεωρία της κοινωνικής κατασκευής της έμφυλης διαφοράς το φύλο αναδεικνύεται σε θεμελιακή κατηγορία της ιστορικής ανάλυσης. Για περισσότερα βλ. Αβδελά Έ. & Ψαρρά Α., *Σιωπηρές Ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, (επιμ.) Αβδελά Έ & Ψαρρά Α., εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 36 και «Η ιστορία των γυναικών είναι η ιστορία της σχέσης των φύλων. Συνέντευξη με την ιστορικό Μισέλ Περρό», στο *Δίνη*, τ.χ. 1, Δεκέμβριος 1986, σ. 72.

¹⁴Για περισσότερα βλ. «Η ιστορία των γυναικών είναι η ιστορία της σχέσης των φύλων. Συνέντευξη με την ιστορικό Μισέλ Περρό» στο *Δίνη*, τ.χ. 1, Δεκέμβριος 1986, σ. 77-83.

¹⁵Οι προφορικές μαρτυρίες μετασχηματίζουν τα «αντικείμενα» της μελέτης σε «υποκείμενα», συμβάλλουν στη δημιουργία μιας ιστορίας όχι απλά πιο πλούσιας, πιο ζωντανής και πιο σπαρακτικής, αλλά κυρίως πιο αληθινής. Για περισσότερα βλ. Thompson P., *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική Ιστορία*, (επιμ.) Μπάδα Κων. & Μπουσχότεν Βαν, (μτφρ.) Μπουσχότεν Βαν & Ποταμιανός Ν., εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2002, σ. 55-115.

«δημόσιο» χώρο που συνδέεται με τους άντρες και στον «οικιακό» χώρο που ανήκει στις γυναίκες φαίνεται ότι βρίσκεται η βάση του προβλήματος της γυναικείας υποτέλειας. Κάθε πολιτισμός αναγνωρίζει και επιβάλλει την ύπαρξη μιας διάκρισης ανάμεσα στη λειτουργία της φύσης και στη λειτουργία του πολιτισμού. Ο πολιτισμός θεωρείται ανώτερος της φύσης. Έτσι και η γυναίκα εξαιτίας των βιολογικών της χαρακτηριστικών θεωρείται ότι βρίσκεται πλησιέστερα στη φύση απ' ότι οι άντρες και άρα η δευτερεύουσα θέση της γυναίκας σε διάφορα κοινωνικά συμφραζόμενα μπορεί να εξηγηθεί με το γεγονός ότι οι γυναίκες ταυτίζονται υπερβολικά με την φύση ενώ οι άντρες με τον πολιτισμό.

Αλλά και οι γυναίκες ανθρωπολόγοι πρώτες μίλησαν για την ανάγκη να δημιουργηθεί μια νέα ανθρωπολογία, μια ανθρωπολογία των γυναικών, στις αρχές της δεκαετίας του '70. Οι εθνογραφικές περιγραφές μέχρι τότε ήταν φτωχές σε πληροφορίες για τη ζωή και τις δραστηριότητες των γυναικών¹⁶. Για αυτό το λόγο οι αρχικοί στόχοι της ανθρωπολογίας ήταν να γίνουν οι γυναίκες ορατές στα εθνογραφικά κείμενα και να περιγραφούν οι διάφορες κοινωνίες από την δική τους σκοπιά. Εξίσου φάνηκε γρήγορα ότι για να αποκατασταθούν οι γυναίκες ως εθνογραφικά αντικείμενα θα έπρεπε να ενεργοποιηθούν ως υποκείμενα της ανθρωπολογικής έρευνας¹⁷.

Η έννοια του φύλου ως συστήματος άνισων σχέσεων ανάμεσα στα φύλα αποτέλεσε τομή για τη μελέτη του φύλου από τα μέσα της δεκαετίας του 1980. Η βιολογική διαφορά (και τα διαφορετικά ανατομικά χαρακτηριστικά) συνεπάγεται τη διαφορά των έμφυλων κοινωνικών ρόλων και επιδρά στην αντίληψη που ο καθένας/καθεμία έχει για τον εαυτό του/της (ταυτότητα). Στην πλειοψηφία των κοινωνικών/πολιτισμικών παραδόσεων, οι ευδιάκριτοι ρόλοι των φύλων, ό,τι κρίνεται κατάλληλο για τους άνδρες και τις γυναίκες, θεωρούντο για μεγάλο διάστημα ως βιολογικά καθορισμένοι. Και αυτό αφορούσε όχι μόνο στη σεξουαλική δραστηριότητα ή στην αναπαραγωγή, αλλά και στην εργασία, στην οικογένεια, στη θρησκεία, στην εξουσία, στην πολιτιστική έκφραση κλπ. Αργότερα προχώρησαν στην ευρύτερη κατανόηση της χρήσης της έμφυλης διαφοράς στο πλαίσιο του πολιτισμού και της κοινωνίας, την αντικατάσταση του «αυτός/αυτή» με τον όρο «άνθρωποι» και την απόρριψη των προβληματικών διχοτομιών της δυτικής κατηγορίας σκέψης όπου υπογραμμίζεται η έμφυλη ιεραρχική διάκριση (πολιτισμός/φύση, άνδρες/γυναίκες κλπ.).

Το ερμηνευτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αναζητήθηκαν τα αίτια της γυναικείας καταπίεσης ήταν η πατριαρχία¹⁸, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και ο κατά

¹⁶ Η απουσία όμως των γυναικών από την εθνογραφία είναι μια όψη πατριαρχίας, καθώς οι γυναικείες φωνές καλύπτονται από τις ιεραρχικά ανώτερες ανδρικές. Έτσι, το πρόβλημα που τίθεται στην ανθρωπολογία είναι να μελετήσει και να αντιμετωπίσει τους όρους που επιβάλλουν την απουσία και την απόκρυψη των γυναικών. Για περισσότερα βλ. Παπαταξιάρχης Ε. & Παραδέλλης Θ., *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1992, σ. 28.

¹⁷ Περισσότερα για την ανθρωπολογία των γυναικών βλ. Μπακαλάκη Α., «Από την ανθρωπολογία των γυναικών στην ανθρωπολογία των φύλων», στο *Ανθρωπολογία, γυναίκες και φύλο*, (επιμ.) Μπακαλάκη Α., εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994, σ. 13-74.

¹⁸ Οι πατριαρχικές σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στα φύλα εκφράζονται και στους χώρους δουλειάς: οι άνδρες περιορίζουν τις γυναίκες σε υποδεέστερες θέσεις εργασίας αλλά και στη σφαίρα της οικιακής εργασίας (αποκλειστική ευθύνη των γυναικών, κοινωνική υποβάθμιση κλπ.). Οι άντρες και οι γυναίκες κατέχουν διαφορετικές θέσεις στη δομή της οικογενειακής εξουσίας και ο καπιταλισμός λειτουργεί με τρόπο που ενισχύει αυτή τη δομή εξουσίας. Η θέση που έχουν οι γυναίκες μέσα στην οικογένεια καθόρισε την κατώτερη θέση τους στην αγορά εργασίας, επιβάλλοντας έναν ιεραρχικά δομημένο καταμερισμό της εργασίας κατά φύλα. Βλ. Αβδελά Ε., *Δημόσιο υπάλληλοι γένους θηλυκού: καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, εκδ. Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990, σ. 27, Στρατηγάκη Μ. & Βαΐου Κ., «Η

φύλο καταμερισμός της εργασίας, και οι ψυχαναλυτικές ερμηνείες για την δημιουργία της έμφυλης ταυτότητας. Η πατριαρχία είχε μια παραδοσιακή σημασία και νομιμοποιούσε την συμπεριφορά των ανδρών σε σχέση με αυτή των γυναικών¹⁹. Η συμπεριφορά αυτή είχε στηριχθεί νομικά και είχε κωδικοποιηθεί με την ύπαρξη της προίκας και περαιτέρω, με το ότι οι γυναίκες ήταν υπεύθυνες για θέματα του ιδιωτικού χώρου. Οι κοινωνικά κατασκευασμένες διαφορές των φύλων φαίνεται να είναι η κυρίαρχη μορφή καταπίεσης.

Σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη βάση της πατριαρχικής διάρθρωσης της κοινωνίας ήταν ο πρώτος καταμερισμός της εργασίας. Ο άνδρας κινήθηκε άνετα προς τα έξω, σε αντίθεση με τη γυναίκα που κρατήθηκε δεμένη στην εξυπηρέτηση της βιολογικής λειτουργίας²⁰. Έτσι, ο άντρας ανέλαβε την αποστολή του δραστήριου μέλους της ομάδας, που ονομάστηκε οικογένεια. Ξεκινώντας με τη συλλογή καρπών και γενικότερα την καλλιέργεια της γης έφθασε και στην εμπορευματοποίηση των αγαθών, έγινε κύριος ιδιοκτησίας και επέκτεινε την κυριότητά του και στην γυναίκα που είχε κάτω από την προστασία του και τις διαταγές του²¹.

εργασία των γυναικών: ανάμεσα σε δυο κόσμους» στο *Σύγχρονα Θέματα*, τ.χ. 40, σ. 16-40. Επιπλέον η Τζ. Μπένετ ερμήνευε την μεγάλη διάρκεια της υποδεέστερης θέσης των γυναικών στον τομέα της εργασίας (πριν και μετά τη βιομηχανική επανάσταση, στις πόλεις και την ύπαιθρο), ως συνέπεια της πατριαρχίας, της κοινής αυτής ιστορικής εμπειρίας που συνδέει μεταξύ τους γυναίκες τόσο διαφορετικές και από τόσα διαφορετικά ιστορικά και κοινωνικά περιβάλλοντα. Βλ. Αβδελά Ε. & Ψαρρά Α., *Σιωπηρές Ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, (επιμ.) Αβδελά Ε. & Ψαρρά Α., εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 51-62 και 77. Επιπλέον βλ. Αυδή-Καλκάνη Ιρ., *Η επαγγελματικά εργαζόμενη Ελληνίδα*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1978, σ. 94-102 και Σκουτέρη-Διδασκάλου Ν., *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα*, εκδ. Ο Πολίτης, Αθήνα 1991, σ. 86-110. Επίσης, κατά τον Μερακλή η θέση της γυναίκας στην οικογένεια προσδιορίζεται από τις διάφορες μορφές πατριαρχίας, η οποία κυριαρχεί στην ελληνική παραδοσιακή κοινωνία (περιορισμός γυναικείων δραστηριοτήτων στην ιδιωτική σφαίρα, προορισμός της γυναίκας για την πολυτεκνία και μάλιστα αρρενογονική, κ.α.). Μέσα στο πλαίσιο των πατριαρχικών δομών όλα αποβλέπουν και αποσκοπούν στη δημιουργία παιδιών, στην πολυτεκνία, η οποία θα ενισχύσει την οικογένεια και την κοινότητα, όπως αυτή υπάρχει, με την πατριαρχική συγκρότηση και οργάνωσή της. Γι' αυτό και η πολυτεκνία που προτιμάται είναι η αρρενογονική. Η θηλυγονία πολλές φορές δεν θεωρήθηκε ευλογία, αλλά το αντίθετο ακριβώς: θεωρήθηκε κατάρρα. Η γυναίκα, θεωρούμενη φορέας εξαιρετικών ιδιοτήτων ευεργετικών για την ομάδα, μάλλον χρησιμοποιήθηκε για το κοινό όφελος της ομάδας, όπως αυτή ήταν δομημένη και όπως λειτουργούσε, παρά για το δικό της, το φυλετικό όφελος, με την επιδίωξη της ανατροπής του υφιστάμενου καθεστώτος. Μερακλής Μ., *Θέματα Λαογραφίας*, 2^η έκδοση, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2000, σ. 123-134.

¹⁹Σύμφωνα με τη Σαφιλίου οι παραδοσιακές πατριαρχικές αξίες των γονέων για το τι «αρμοζει» στο ρόλο γυναικών και ανδρών μπορεί να επηρεάσει σε σημαντικό βαθμό τις στάσεις και συμπεριφορές του άνδρα ή και της συζύγου. Για παράδειγμα, όταν οι γονείς ή τα πεθερικά διατηρούν την ιδιοκτησία της γης που καλλιεργεί το ζευγάρι, αυτοί παίρνουν τις γεωργικές αποφάσεις. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, οι γυναίκες είναι υποταγμένες και αντιμετωπίζουν φοβερές δυσκολίες στο να διαρρήξουν διαφορετικά επίπεδα παραδοσιακών αξιών και να αναγνωριστούν ως γεωργοί, άσχετα από το βαθμό εμπλοκής τους στη γεωργία. Για περισσότερα βλ. Σαφιλίου Κ. & Παπαδόπουλος Α., *Οι μικροί γεωργοί στην Ελλάδα: Ποιοι θα επιβιώσουν και πώς*, εκδ. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 2004, σ. 32-33.

²⁰ Όπως και να είναι οργανωμένο το παραγωγικό σύστημα μιας κοινωνίας λειτουργεί ως συνεχής διαδικασία η οποία αναπαράγεται: αναπαράγει δηλαδή τα υλικά της μέσα και εργαλεία, τους ανθρώπους της και τις κοινωνικές σχέσεις μεταξύ τους. Εν ολίγοις, ως γενικό σύστημα κοινωνικής οργάνωσης η πατριαρχία σημαίνει ότι οι γυναίκες λειτουργούν ως ιδιοκτησία των αντρών για την συντήρηση και την παραγωγή νέων μελών του κοινωνικού συστήματος. Για περισσότερα βλ. Αβδελά Ε. & Ψαρρά Α., *Σιωπηρές Ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, (επιμ.) Αβδελά Ε. & Ψαρρά Α., εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 138.

²¹ Η επικράτηση της πατριαρχίας, που κάνει τον άνδρα κύριο και αφέντη του σπιτιού, διαχειριστή των δημόσιων υποθέσεων και προνομιούχο των απολαύσεων της ζωής, είναι μια εκδήλωση των ανταγωνιστικών τάσεων, που ενισχύθηκαν από τις διάφορες συγκυρίες της κοινωνικής ζωής και των συνθηκών που επικρατούσαν στις σχέσεις της παραγωγής, από τις οποίες καθορίστηκαν και οι

Η γυναίκα από τη βιολογική της λειτουργία «δεσμεύτηκε» στο μέγλωμα των παιδιών και το νοικοκυριό. Η γυναίκα που ασχολείται μόνο με το σύζυγο, τα παιδιά και το σπίτι της υπήρξε πάντα το ιδεώδες στην πατριαρχική κοινωνία και την αστική τάξη, ως σύμβολο καλής τύχης και κοινωνικής ανόδου²². Αυτές οι διαφορετικές δραστηριότητες είναι που έδωσαν διαφορετικές δυνατότητες, στην πορεία εξέλιξης και εδραίωσης μιας θέσης μέσα στο κοινωνικό σύνολο.

Όσον αφορά για την γυναικεία υποτέλεια, η Sherry Ortner θεωρεί ότι εφόσον σε όλες τις γνωστές κοινωνίες οι γυναίκες, οι δραστηριότητες και τα προϊόντα της εργασίας τους υποβαθμίζονται ρητά και συμβολικά και αποκλείονται από τα πεδία που αποφέρουν γόητρο και εξουσία, η γυναικεία υποτέλεια αντιπροσωπεύει μια οικουμενική πραγματικότητα²³. Οι γυναίκες λοιπόν θεωρείται ότι βρίσκονται πλησιέστερα στη φύση από ότι οι άνδρες, οι οποίοι ταυτίζονται με τον πολιτισμό και τον εκπροσωπούν²⁴.

Ακολουθώντας τη Simone de Beauvoir²⁵, η Ortner υποστηρίζει ότι λόγω της ανατομίας τους, που συνδέεται με την αναπαραγωγή, και της αναπαραγωγικής λειτουργίας οι γυναίκες είναι περισσότερο δέσμιες τις βιολογίας τους από ότι οι άνδρες και ότι η μερική ένταξή τους στον κόσμο του πολιτισμού προϋποθέτει την αποδοχή της υποβάθμισής τους. Ακολουθώντας την Michelle Rosaldo, υποστηρίζει ότι λόγω της μητρότητας, του κοινωνικού ρόλου που ανταποκρίνεται στις βιολογικές λειτουργίες τους, οι γυναίκες ταυτίζονται με τη σφαίρα του ιδιωτικού, αντιπροσωπεύουν το μερικό και το αποσπασματικό και θεωρούνται κατώτερες. Συγκεκριμένα επιχειρεί να εξηγήσει τη γυναικεία υποτέλεια με τη συμβολική αντίστιξη του δημόσιου προς το ιδιωτικό²⁶.

Αντίθετα η Strathern θεωρεί ότι οι συμβολικές αντιστίξεις φύσης/πολιτισμού, δημόσιου/ιδιωτικού δεν μπορούν να εξηγήσουν το συγκεκριμένο περιεχόμενο ή τη

διαπροσωπικές σχέσεις. Βλ. Ψαρρά Α., «Μητέρα ή Πολίτις: Ελληνικές εκδοχές της γυναικείας χειραφέτησης (1870-1920)» στο *Το φύλο των δικαιωμάτων. Εξουσία, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1999, σ. 90-107.

²² Βλ. Ψαρρά Α., «Μητέρα ή Πολίτις: Ελληνικές εκδοχές της γυναικείας χειραφέτησης (1870-1920)» στο *Το φύλο των δικαιωμάτων. Εξουσία, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1999, σ. 90-107.

²³ Κατά τη Sherry Ortner από τη σκοπιά μιας ανθρωπολογίας των πολιτισμικών σημασιών, το γυναικείο ζήτημα, πρέπει να αναλύσουμε τις «πολιτισμικές αξιολογήσεις» των φυλετικών διαφορών και έτσι να οδηγηθούμε στη βαθύτερη «λανθάνουσα λογική της πολιτισμικής αντίληψης για την κατωτερότητα των γυναικών». Με αυτή την εννοιολογική μετάθεση του ζητήματος, η Ortner οδηγείται στην αντίληψη για την οικουμενικότητα της ανδρικής κυριαρχίας. Για περισσότερα βλ. Παπαταξιάρχης Ε. & Παραδέλλης Θ., *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1992, σ. 31.

²⁴ Βλ. Ortner S., «Είναι το θηλυκό για το αρσενικό ό,τι η φύση για τον πολιτισμό;», στο *Ανθρωπολογία, γυναίκες και φύλο*, (επιμ.) Μπακαλάκη Α, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994, σ. 75-107 και Ποματά Τζ., «Η ιστορία των γυναικών: Ένα ζήτημα ορίων», στο *Σιωπηρές Ιστορίες: Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, (επιμ.) Αβδελά Ε. & Ψαρρά Α., εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 158-174.

²⁵ Η Simone De Beauvoir θεωρούσε ότι το θηλυκό «είναι περισσότερο δέσμιο του βιολογικού είδους από το αρσενικό, η ζωική του φύση είναι περισσότερο προφανής». Η De Beauvoir εξετάζει τη δομή της φυσιολογίας, την ανάπτυξη και τις λειτουργίες της γυναίκας και καταλήγει ότι «περισσότερο από το αρσενικό, το θηλυκό είναι θύμα του ανθρώπινου είδους». Παρατηρεί ότι πολλές από τις περιοχές και τις λειτουργίες του γυναικείου σώματος δεν παίζουν κανένα ρόλο στην υγεία και τη σταθερότητα του ατόμου. Βλ. De Beauvoir S., *Το δεύτερο φύλο*, (μτφρ.) Σιμόπουλου Κυριάκου, εκδ. Γλάρος, σ. 17-49.

²⁶ Βλ. Rosaldo M., «Χρήση και κατάχρηση της ανθρωπολογίας: σκέψεις για το φεμινισμό και τη διαπολιτισμική κατανόηση», στο *Ανθρωπολογία, γυναίκες και φύλο*, (επιμ.) Μπακαλάκη Α, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994, σ. 185-233.

μορφή των σχέσεων αντρών και γυναικών. Η μόνη διέξοδος είναι η στροφή από το εγγενές της γυναικείας ταυτότητας στην κατασκευή της φυλετικής διαφοράς²⁷.

Όλοι οι ανθρωπολόγοι αναγνωρίζουν ένα κοινό χαρακτηριστικό: κάθε γνωστή κοινωνία αναγνωρίζει και θεσμοποιεί την ύπαρξη διαφορών ανάμεσα στα δυο φύλα. Με άλλα λόγια σε κάθε κοινωνία υπάρχουν θεσμοθετημένοι τρόποι συμπεριφοράς και θεσμοθετημένη κατανομή ρόλων (δικαιώματα και υποχρεώσεις) ανάμεσα στα δυο φύλα. Αυτό ωστόσο που διαφέρει από κοινωνία σε κοινωνία είναι το περιεχόμενο των κανόνων, δηλαδή το τι ακριβώς ορίζεται ως διαφορετικό ανάμεσα στα δυο φύλα σε διάφορες κοινωνίες και πώς αξιολογείται ιεραρχικά σε κάθε επιμέρους κοινωνικοπολιτική κλίμακα αξιών²⁸. Το φύλο είναι σταυροδρόμι στη μελέτη των αξιών, των οικονομικών και πολιτικών σχέσεων, του γάμου και της συγγένειας. Όσο όμως κανείς δεν μπορεί να αγνοήσει το φύλο στη μελέτη των διαφορετικών όψεων της κοινωνικής ζωής, άλλο τόσο επιβάλλεται η αναφορά σε αυτές τις όψεις, όταν προσπαθεί να αναλύσει την έννοια του φύλου. Για παράδειγμα στο πλαίσιο του γάμου φύλο και συγγένεια συνθέτουν από κοινού την ταυτότητα. Σύμφωνα με τον Just η συγγένεια που εμπλέκεται στο καθορισμό της ταυτότητας έχει μεταβλητά και διαπραγματεύσιμα όρια. Η γενικευμένη χρήση της συγγένειας ως ιδιώματος των κοινωνικών σχέσεων είναι εξαιρετικά αόριστη και αντιφατική. Έτσι, μόνο ένα τμήμα της, αυτό που περιορίζεται από την οικιακότητα, ενεργοποιείται στην πρακτική διεκπεραίωση των οικονομικών και άλλων καθηκόντων της οικογενειακής ζωής. Στην ελληνική περίπτωση πρακτική συγγένεια είναι κυρίως η οικιακή συγγένεια: η συγγένεια χρειάζεται τις ενσωματικές ιδιότητες του γάμου και της οικιακότητας, για να αποτελέσει θεμέλιο της οργανωμένης ζωής.

Σε όλες τις κοινωνίες η κατά φύλα ασυμμετρία ανταποκρίνεται σε ένα γενικό θεσμικό διαχωρισμό μεταξύ της οικιακής και της δημόσιας σφαίρας. Η πρώτη δομείται γύρω από την αναπαραγωγή, τους συναισθηματικούς και οικογενειακούς δεσμούς και είναι ιδιαίτερα περιοριστική για τις γυναίκες. Η δεύτερη αφορά τη συλλογικότητα και την κοινωνική συνεργασία, που οργανώνονται κυρίως από τους άνδρες. Ο διαχωρισμός μεταξύ οικιακού και δημόσιου, όπως εμφανίστηκε σε συγκεκριμένες κοινωνίες, δεν ήταν αναγκαίος. Παρ' όλες τις διαφορές τους, όλες οι ανθρώπινες κοινωνίες είναι οργανωμένες με τρόπους που αντανακλούν μια χαρακτηριστική προσαρμογή στο γεγονός ότι οι γυναίκες γεννούν και θηλάζουν, και έτσι ορίζονται ως «μητέρες» που ανατρέφουν και φροντίζουν τα μικρά.

Σύμφωνα με στοιχεία, οι αγροτικές κοινωνίες βρίθουν από άνδρες που υπερασπίζουν τις αξιώσεις των οικογενειών τους για κοινωνική επιφάνεια, ενώ η αυθεντία των γυναικών δεν υπερβαίνει τα όρια των νοικοκυριών στα οποία ζουν. Αλλά ενώ οι γυναίκες αυτές αποτελούν αντικείμενο ενός δημόσιου «μύθου» που τις υποβιβάζει, στην «πραγματικότητα» μπορούν να χρησιμοποιήσουν την εξουσία που έχουν στη «σφαίρα» της προκειμένου να αποκτήσουν υπολογίσιμη δύναμη και έλεγχο. Στις αγροτικές αυτές ομάδες οι οικιακές γυναίκες έχουν εξουσίες που δεν μπορούμε να υποτιμήσουμε ή αν αγνοήσουμε, αλλά παρ' όλα αυτά ο χώρος τους είναι περιορισμένος και δεν έχουν την κοινωνική αναγνώριση που συνδέεται με τις ανδρικές δραστηριότητες στο δημόσιο χώρο. Στις καπιταλιστικές δομές και σχέσεις

²⁷ Βλ. Stathern M., «Ούτε φύση ούτε πολιτισμός: Η περίπτωση Hagen» στο *Ανθρωπολογία, γυναίκες και φύλο*, (μτφρ.) Μπακαλάκη Α., εκδ. Αλεξάνδρεια, σ. 109-183. Η αποδόμηση της οικουμενικής κατηγορίας «γυναίκα» από τη Strathern συνιστά τη ληξιαρχική πράξη γέννησης της ανθρωπολογίας του φύλου. Για περισσότερα βλ. Παπαταξιάρχης Ε. & Παραδέλλης Θ., *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1992, σ. 32-36.

²⁸ Για περισσότερα βλ. Παπαταξιάρχης Ε. & Παραδέλλης Θ., *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1992, σ. 37 και 67.

παρέμεινε σε ισχύ η κοινωνική ασυμμετρία στη βάση του φύλου και της ιδεολογίας που το διέπει.

II. ΦΥΛΟ ΚΑΙ ΧΩΡΟΣ

Ανθρωπολόγοι έχουν επιχειρηματολογήσει ότι ο χώρος παράγεται υλικά και πολιτισμικά. Ο χώρος είναι αντανάκλαση της κοινωνικής οργάνωσης: του πλέγματος και του ξεδιπλώματος της συγγένειας, του «δημόσιου» και του «ιδιωτικού», του κεντρικού και του περιφερειακού, του ξένου και του οικείου²⁹.

Η οργάνωση του χώρου των ελληνικών πόλεων και περιφερειών δε λειτούργησε ως παθητικός φορέας των κοινωνικών αλλαγών αλλά συμμετείχε ενεργά σε αυτές. Η συμμετοχή αυτή πραγματοποιήθηκε όχι μόνο μέσα από την παραγωγή/κατασκευή χώρων (π.χ. ανοικοδόμηση κτηρίων, κατασκευή υποδομών), αλλά και μέσα από την καθημερινή ζωή που συνδέεται με αυτήν³⁰. Μια καθημερινή ζωή που αρθρώνεται γύρω από την εργασία στις διάφορες μορφές και εκδοχές της. Ο H. Lefebvre, ήταν ο πρώτος που ασχολήθηκε διεξοδικά με την καθημερινότητα και τη σχέση της με την οργάνωση του χώρου³¹ ενώ η Shirley Ardener εξέτασε τους διαφορετικούς χώρους που τοποθετούνται πολιτισμικά άνδρες και γυναίκες, και τον ιδιαίτερο ρόλο που έχει ο χώρος για τον συμβολισμό, τη διατήρηση και την επιβολή των σχέσεων φύλου³².

Ο χώρος γίνεται φυλετικά προσδιορισμένος όχι μόνο από τους διαφορετικούς τρόπους κατοίκησης του από άνδρες και γυναίκες αλλά ότι επίσης παράγεται ως «έμφυλος» μέσω της αναπαράστασης. Οι περιγραφές των έμφυλων χώρων χρησιμοποιούν λέξεις και εικόνες που έχουν πολιτισμικές συσχετίσεις με συγκεκριμένα φύλα. Η πιο διαδεδομένη αναπαράσταση του έμφυλου χώρου είναι οι «χωριστές σφαίρες». Ένα αντιθετικό και ιεραρχικό σύστημα που συγκροτείται από τον κυρίαρχο, δημόσιο ανδρικό κόσμο της παραγωγής και ένας υποδεέστερος, ιδιωτικός γυναικείος της αναπαραγωγής.

Η Friedl είναι γνωστή για την παρέμβασή της στην ανθρωπολογική συζήτηση για «τους άντρες» και «τις γυναίκες»³³. Το πρόβλημα που διερευνά δεν είναι η γυναικεία υποτέλεια αλλά οι σχέσεις αντρών και γυναικών. Για πρώτη φορά στρέφεται στις γυναίκες με μια δομολειτουργική προβληματική στην οποία κυριαρχούν οι έννοιες του «ρόλου», της «σχέσης» και του «κατακερματισμού της εργασίας»³⁴. Η Friedl διέκρινε το «δημόσιο» από τον «ιδιωτικό» τομέα πολύ πριν οι Rosaldo και Lamphere (1974) μιλήσουν για την «οικιακή» και «δημόσια σφαίρα»³⁵.

²⁹Για περισσότερα βλ. Σταυρίδης Σ., *Η συμβολική σχέση με τον χώρο: πώς οι κοινωνικές αξίες διαμορφώνουν και ερμηνεύουν το χώρο*, εκδ. Κάλβος, Αθήνα 1990, σ. 105-109.

³⁰Σύμφωνα με τον Σταυρίδη «η ζωή δίνει χαρακτήρα στον τόπο. Το βίωμα εννοημένο όχι απλά σα μια προσωπική περιπέτεια αλλά σα μια έκφραση θεμελιακών καταστάσεων της ζωής, θεμελιακών εμπειριών της ανθρώπινης ιδιότητας, είναι εκείνο που ενσαρκώνεται στους τόπους, εκείνο που τους χαρακτηρίζει αλλά και χαρακτηρίζεται από αυτούς. Έτσι το «κατοικείν» στην πιο γενική του έννοια είναι μια θεμελιώδης έκφραση της ζωής», βλ. Σταυρίδης Σ., *Η συμβολική σχέση με τον χώρο: πώς οι κοινωνικές αξίες διαμορφώνουν και ερμηνεύουν το χώρο*, εκδ. Κάλβος, Αθήνα 1990, σ. 102-105.

³¹Για περισσότερα βλ. Βαΐου Ν., *Με την ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1997, σ. 11-19.

³²Για περισσότερα βλ. Ardener S., *Women and Space: Ground Rules and Social Maps*, Oxford: Berg, 1993.

³³Βλ. Μπακαλάκη Α., «Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας» στο *Διαβάζω*, τ.χ. 323, Αθήνα 1993, σ. 52-58.

³⁴Βλ. Dubish J., *Gender and Power in Rural Greece*, Princeton University Press, 1986 σ. 3-38.

³⁵Συναφής με τη διάκριση του χώρου σε «δημόσιο» και «ιδιωτικό» ήταν η παλιά και δοκιμασμένη μεταφορά των «χωριστών σφαιρών», που διευκόλυνε την εξέταση των γυναικών στους τόπους όπου

Κατά την Friedl, ο αποκλεισμός των γυναικών από δημόσιους χώρους και ρόλους, όπως και η δημόσια επίδειξη σεβασμού και υποταγής προς τους άντρες, συνδυάζονται με ένα καταμερισμό της εργασίας εντός και εκτός νοικοκυριού, στον οποίο συμμετέχουν άντρες και γυναίκες. Η τυπική εξουσία στα του οίκου και στη διαχείριση των κοινών ανήκει στους άντρες ενώ στην εσωτερική οργάνωση του νοικοκυριού, η γυναικεία δύναμη είναι ιδιαίτερα αισθητή.

Η ανίχνευση της διχοτόμησης ανάμεσα στο ιδιωτικό και το δημόσιο σε ό,τι αφορά τη σχέση των δύο φύλων έφερε στο προσκήνιο νέες «θεωρίες». Επανεξετάζοντας τη θέση σύμφωνα με την οποία ο δημόσιος χώρος ήταν μέχρι πρόσφατο αποκλειστικό κτήμα των ανδρών, ενώ οι γυναίκες βρίσκονταν αποτραβηγμένες σε ό,τι αποκαλείται χώρος ιδιωτικός και μόνον, διατυπώθηκε η άποψη ότι ο διαχωρισμός ανάμεσα στις δύο αυτές σφαίρες δεν υπήρξε στην πραγματικότητα ποτέ ολοκληρωτικός και ότι οι λειτουργίες που επιτελούσε το ένα φύλο συχνά παρενέβαιναν στο χώρο του άλλου. Αυτή που ήθελε να βλέπει αυτές τις σφαίρες δραστηριότητας σαν απόλυτες, φυσικές και δοσμένες, άρα αναπόφευκτες, δεν ήταν παρά η ιδεολογία της φυσικής διαφοράς των δύο φύλων³⁶.

Η μελέτη της σύγχρονης ιστορίας των γυναικών (18^{ος}-20^{ος} αιώνας) δείχνει ότι κάποια δεδομένη ιστορική στιγμή η κοινωνική κατωτερότητά τους σχετίστηκε με τον αποκλεισμό τους από τη δημόσια ζωή και την ενασχόλησή τους με ότι θεωρούσαν μη παραγωγικό και μη πολιτικό, συνεπώς δευτερεύον. Αντίθετα όμως από ό,τι θα περίμενε κανείς η είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας δεν συνοδεύτηκε από την εξάλειψη της ανισότητας. Τώρα πια δεν είναι η ενασχόληση με ό,τι θεωρείται ιδιωτικό που τροφοδοτεί την υποδεέστερη κοινωνική θέση των γυναικών. Η κατώτερη κοινωνική τους θέση αναπαράγεται πια στο εσωτερικό του δημόσιου και ιδιωτικού βίου.

Εκτός όμως από τη διάκριση μεταξύ ιδιωτικού και δημοσίου, η Friedl εισήγαγε και την έννοια της συμπληρωματικότητας. Η ίδια πίστευε ότι η κατανομή των οικογενειακών καθηκόντων είναι συμπληρωματική. Επιπλέον η Hirschon θεωρούσε ότι η συμπληρωματική αντίθεση των φύλων παίρνει τη μορφή διάκρισης στο χώρο, «το σπίτι» και «ο δρόμος» προσδιορίζονται αντίστοιχα ως τόποι γυναικείας και ανδρικής δραστηριότητας.

Το σπίτι αποτελεί φυσικά, το σημαντικότερο και κεντρικότερο γυναικείο χώρο, γιατί η κυριότητά του ανήκει στις γυναίκες. Εντός των τειχών του σπιτιού πραγματοποιούνται οι καθημερινές δραστηριότητες που στηρίζουν την οικογενειακή ζωή σε όλες τις φυσικές κοινωνικές και ψυχολογικές πτυχές της, η προετοιμασία και η κατανάλωση της τροφής, η κοινωνικοποίηση των παιδιών, η συζήτηση των ιδιωτικών οικογενειακών ζητημάτων. Οι γυναίκες ήταν υπεύθυνες για την ανατροφή των παιδιών και για την εκτέλεση των οικιακών εργασιών (όπως μαγείρεμα, πλύσιμο κ.α.)³⁷.

παράγουν τη δική τους ιστορία. Για περισσότερα βλ. Αβδελά Έ. & Ψαρρά Α., *Σιωπηρές Ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, (επιμ.) Αβδελά Ε & Ψαρρά Α., εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 30.

³⁶Για περισσότερα βλ. «Η ιστορία των γυναικών είναι η ιστορία της σχέσης των φύλων. Συνέντευξη με την ιστορικό Μισέλ Περό», στο *Λίγη*, τ.χ. 1, Δεκέμβριος 1986, σ. 72-76.

³⁷Σύμφωνα με την Jill Dubish οι ρόλοι ανδρών και γυναικών συνδέονται στενά με την κατανομή μεταξύ εγχώριων και δημόσιων σφαιρών. Το σπίτι, το κέντρο της οικιακής ζωής συνδέεται με τη γυναίκα. Η γυναίκα στην ιδανική περίπτωση περιορίζεται στο σπίτι, αν και σε αγροτικές κοινότητες αποκτά καθήκοντα εκτός σπιτιού όπως η φροντίδα των ζώων και η εργασία στα χωράφια. Για περισσότερα βλ. Dubish J., *Gender and Power in Rural Greece*, Princeton University Press, 1986 sel 3-38 και Dubish J., *Culture Enters through the Kitchen: Women, Food, and social Boundaries in Rural Greece*, Princeton University Press, 1986, s.195-214. Επίσης βλ. για τη δυαδική οργάνωση του χώρου,

Αντίθετα ο δρόμος και ιδιαίτερα η πλατεία και τα καφενεία αλλά και το «το παζάρι» ήταν ο κατ' εξοχήν χώρος των ανδρών. Όταν δεν εργάζονται βρίσκονται στο καφενείο της πλατείας. Εκεί πραγματοποιούνται συζητήσεις για τη δουλειά, ανταλλάσσουν πληροφορίες, εμπειρίες και κυρίως αναζητούν την επικοινωνία και τη δημιουργία φιλικών σχέσεων αλλά και συγκροτούνται ομάδες αλληλοβοήθειας και συνεργασίας³⁸.

III. ΤΟΠΟΣ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑ

Η διαφοροποίηση στο χώρο και οι αλλαγές στην κοινωνία δεν μπορούν να αναλυθούν ούτε ως άθροισμα μικρογεγονότων και σχέσεων, ούτε ως άμεσο αποτέλεσμα των παγκόσμιων διαδικασιών καπιταλιστικής ανασυγκρότησης. Αυτές οι διαδικασίες μεταβάλλονται και αναπαράγονται καθώς εγγράφονται σε συγκεκριμένες παραγωγικές δομές, σε ιδιαίτερες εργασιακές σχέσεις, σε κοινωνικές ιεραρχίες, σε θεσμικές και πολιτισμικές κυριαρχίες-δηλαδή σε όσα ορίζουν συγκεκριμένες περιφέρειες, πόλεις και τοπικές κοινότητες και αποτελούν ταυτόχρονα τμήμα της ερμηνείας της άνισης ανάπτυξης.

Η έννοια του τοπικού δεν είναι αποκλειστικά χωρική, η ταυτότητα ενός τόπου δεν ορίζεται με την χάραξη (γεωγραφικών) ορίων και με τον προσδιορισμό του «μέσα» και του «έξω». Εμπεριέχει την ιδιαίτερη σύνθεση ενός πλέγματος κοινωνικών σχέσεων, πολλές από τις οποίες έχουν τις αναφορές τους και εκτείνονται πολύ πέρα από το συγκεκριμένο τόπο. Από αυτή την άποψη, η έννοια του τοπικού μπορεί να περιλαμβάνει μια πόλη, μια περιφέρεια, ολόκληρη χώρα ή σύνολο χωρών, που αποτελούν πεδίο αναφοράς των εξεταζόμενων κοινωνικών σχέσεων. Το παγκόσμιο είναι μέρος του τοπικού και η διαπλοκή τους είναι ασταθής και υπό συνεχή διαπραγμάτευση.

Οι τόποι αυτοί (πόλεις, περιφέρειες κ.α.) παραμένουν όμως τόποι όπου συστηματικά παράγεται και αναπαράγεται το εργατικό δυναμικό και όπου υποκείμενα και κοινωνικές ομάδες συγκροτούνται και διαμορφώνουν την ταυτότητά τους-ζουν την καθημερινή ζωή τους. Η διαδικασία αυτή είναι κατ' ανάγκη «τοπική» και ιδιαίτερη και υπόκειται στις δεσμεύσεις χώρου και χρόνου των καθημερινών μετακινήσεων.

Η αντίληψη του τόπου που αναζητάει τον καθορισμό ορίων και τον προσδιορισμό μιας και μοναδικής ταυτότητας, δηλαδή ενός «μέσα» και ενός «έξω» (ή «εμείς» και «αυτοί»), είναι δυνατόν να οδηγεί σε μια σειρά ιδιαίτερων περιπτώσεων, καθώς και να αναπαράγει (γεωγραφικούς και κοινωνικούς) αποκλεισμούς³⁹. Όμως αυτός δεν

Bernard V., «Μυθική αναπαράσταση του κόσμου και ανδρική κυριαρχία στους Έλληνες Πομάκους» στο *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, (επιμ.), Δαμιανάκος Στ., εκδ. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1987, σ. 297-344.

³⁸Για περισσότερα βλ. Μπεοπούλου Ι., «Όταν οι άντρες ταξιδεύουν» στο *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Παπαταξιάρχης Ε. & Παραδέλλης Θ., εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1992 σ. 196-200 και Παπαταξιάρχης Ε., «Ο κόσμος του καφενείου» στο *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Παπαταξιάρχης Ε. & Παραδέλλης Θ., εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1992 σ. 209-214, Vernier Β., «Μυθική αναπαράσταση του κόσμου και ανδρική κυριαρχία στους Έλληνες Πομάκους» στο *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, (επιμ.) Δαμιανάκος Στ., εκδ. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1987, σ. 306.

³⁹Χαρακτηριστικό παράδειγμα κοινωνικού αποκλεισμού υφίστανται οι γυναίκες, οι οποίες αποκλείονται από τη σφαίρα της «αγοράς των ανδρών». Εξαιτίας αυτού του κοινωνικού αποκλεισμού, δεν μπορούν να συμμετέχουν σε δημόσιες συγκεντρώσεις και συζητήσεις που συνήθως πραγματοποιούνται σε καφενεία ή στο κοινοτικό κατάστημα. Τα κουτσομπολιά για τη φήμη μιας γυναίκας, για το αν είναι «καθώς πρέπει», εμποδίζουν την κυκλοφορία των γυναικών σε δημόσιους χώρους που συχνάζουν οι άνδρες. Για περισσότερα βλ. Σαφιλίου Κ. & Παπαδόπουλος Κ., *Οι μικροί*

είναι ο μοναδικός προσδιορισμός ενός τόπου ή η αποκλειστική κατεύθυνση μιας ανάλυσης με έμφαση στο τοπικό. Μέρος του προσδιορισμού είναι η τοπική παραγωγική δομή και οι διαδοχικές θέσεις του τόπου στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας, αλλά και η τοπική ταξική συγκρότηση, η παράδοση των σχέσεων ανάμεσα στα δύο φύλα και τις εθνικές, φυλετικές ή θρησκευτικές ομάδες, ο ρόλος του κράτους και της τοπικής διοίκησης, η σημασία των συλλογικών και ατομικών κινητοποιήσεων για την ενεργοποίηση, επέκταση ή προάσπιση πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, οι συμβολικές και πολιτισμικές σημασίες που έχει ο τόπος και οι ρίζες για διαφορετικές ομάδες της τοπικής κοινωνίας.

Σε μια τέτοια θεώρηση του τόπου επανέρχονται στο επίκεντρο της συζήτησης οι συνθήκες καθημερινής ζωής διαφορετικών ομάδων και ατόμων, υπογραμμίζεται η σημασία της παρέμβασης των κοινωνικών υποκειμένων μέσα σε συγκεκριμένα πλαίσια, τα οποία είναι δυνατόν να προσδιορίζονται από τοπικές έως και παγκόσμιες διαδικασίες. Είναι φανερό ότι το όριο ανάμεσα στο τοπικό και το διεθνές, την ιδιαιτερότητα και την παγκοσμιότητα των φαινομένων και διαδικασιών, παραμένει ζητούμενο: με ποιους ιδιαίτερους τρόπους γενικές διαδικασίες εγγράφονται σε συγκεκριμένο χωροκοινωνικό πλαίσιο και πώς το πλαίσιο αυτό, ο τόπος με τους παραπάνω προσδιορισμούς, αποτελεί μέρος του ορισμού των γενικών διαδικασιών. «Κάθε τόπος είναι το επίκεντρο ενός ιδιαίτερου μίγματος ευρύτερων και πιο τοπικών κοινωνικών σχέσεων» και αυτή η ιδιαιτερότητα αναπαράγεται συνεχώς⁴⁰.

Η έννοια της εργασίας διαφέρει από κοινωνία σε κοινωνία και αλλάζει με τον χρόνο. Όλες οι κοινωνίες έχουν παραδεχτεί την αναγκαιότητα της εργασίας για να επιβιώσουν, ανεξάρτητα αν κάθε τύπος κοινωνίας προσδίδει σε αυτή διαφορετικό περιεχόμενο και προορισμό. Για παράδειγμα, στις πρωτόγονες κοινωνίες, η εργασία αποσκοπούσε στην εξασφάλιση των αγαθών που επέτρεπαν την επιβίωση των μελών τους (τροφή, στέγη, ενδυμασία). Στις σύγχρονες βιομηχανικές κοινωνίες η εργασία αποκτά όχι μόνο οικονομική, αλλά και κοινωνική, πολιτιστική και πολιτική σημασία. Το τι θεωρείται εργασία κάποια συγκεκριμένη εποχή σε κάποια συγκεκριμένη κοινωνία εξαρτάται και από το πλαίσιο που περιβάλλει κάθε φορά την συγκεκριμένη εργασία και από το ποιος την κάνει. Για παράδειγμα, η ίδια σε περιεχόμενο εργασία μπορεί να θεωρείται ή όχι εργασία ανάλογα με το πού τελείται και το εάν το άτομο που την κάνει είναι γυναίκα ή άντρας. Σήμερα στην δική μας κοινωνία, η εργασία έχει ταυτιστεί σε μεγάλο βαθμό με την εργασία που σκοπεύει σε εισόδημα⁴¹.

Είναι φανερό πως κάθε κοινωνική δραστηριότητα δεν είναι «εργασία», όμως η εργασία δεν μπορεί να οριστεί αποκλειστικά με όρους απασχόλησης/αμοιβής. Η οικογενειακή εργασία, η αυτοαπασχόληση, η εποχιακή, ευκαιριακή, ασυνεχής και εν

γεωργοί στην Ελλάδα: Ποιοι θα επιβιώσουν και πώς, εκδ. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 2004, σ. 23-38 και Βαρίκα Ελ., *Η εξέγερση των Κυριών: Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, εκδ. Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1987, σ. 36-39.

⁴⁰Για περισσότερα βλ. Βαΐου Ν., *Με την ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1997, σ. 19-29, Βαΐου Ν., «Μετανάστευση και Αστικός Χώρος: Επίπεδα και Πρακτικές Ένταξης», *Γεωγραφίες*, τ.χ 13, σ.11-19, και Αυδίκος Β., «Ο χώρος ως σχέση: μεθοδολογικές προσεγγίσεις και πλαίσιο έρευνας», *Γεωγραφίες*, Νο 17, Φθινόπωρο 2010, σ. 33-47.

⁴¹Σύμφωνα με τον Τσουκαλά τα νοητικά σχήματα, η ορολογία και οι λέξεις, που αναφέρονται στην εργασία «γενικά», καλύπτουν στην πραγματικότητα τις σχέσεις μισθωτής εργασίας και μόνο. Ενώ η εργασία με την κυριολεκτική της έννοια, δεν μπορεί παρά να είναι έννοια γένους και να εκφράζει το σύνολο περίπου των ανθρώπινων δραστηριοτήτων, που αποσκοπούν στην επιβίωση του ανθρώπου μέσα στην κοινωνία, το σύνολο των ρυθμίσεων και αναφορών στην εργασία αναπέμπει είτε στη μισθωτή απασχόληση είτε στην κωδικοποιημένη «επαγγελματική» απασχόληση. Για περισσότερα βλ. Τσουκαλάς Κ., *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1987, σ. 211-224.

γένει «άτυπη⁴²» εργασία αποτελούν περιθωριακά αντικείμενα διερεύνησης, παρεκκλίσεις από το «κανονικό» πρότυπο.

Η οικιακή, η εθελοντική⁴³ που συνήθως γίνεται από γυναίκες, θεωρείται «μη εργασία»-αγάπη, προσφορά και φροντίδα. Η αμειβόμενη εργασία (κυρίως η μισθωτή) ορίζεται de facto ως «παραγωγική», ενώ η μη αμειβόμενη⁴⁴ θεωρείται βοηθητική και «μη παραγωγική», αν και απαραίτητη.

Η προαναφερθείσα διάκριση αντιστοιχεί σε έναν καταμερισμό της εργασίας κατά φύλο, όπου οι γυναίκες ταυτίζονται κατά κύριο λόγο με τη μη παραγωγική εργασία και οι άνδρες με την παραγωγική⁴⁵. Στην πραγματικότητα η διαχωριστική γραμμή δεν

⁴² Πρόκειται για ένα σύνολο πρακτικών και μορφών εργασίας που έχουν ιδιαίτερη σημασία για την κατανόηση των χωροκοινωνικών μεταβολών στην Ελλάδα, όπως και σε άλλες χώρες της Νότιας Ευρώπης. Η ίδια δραστηριότητα ή πρακτική μπορεί να είναι εντελώς τυπική σε ένα συγκεκριμένο τόπο και χρόνο, αλλά άτυπη ή και παράνομη σε άλλη περίπτωση. Το «άτυπο» περιλαμβάνει νόμιμες και/ή παράνομες δραστηριότητες και πρακτικές που παρουσιάζουν διάφορα κοινά χαρακτηριστικά: α) παράγουν προϊόντα και υπηρεσίες για την αγορά, β) δεν καταγράφονται επίσημα (στο σύνολό τους ή εν μέρει) κι έτσι φοροδιαφεύγουν, γ) απορροφούν χαμηλά αμειβόμενο εργατικό δυναμικό, συνήθως γυναίκες, μειονότητες, ξένους, δ)αποφεύγουν τον αυξανόμενο έλεγχο του κράτους, ιδιαίτερα σε ότι αφορά την τήρηση των συλλογικών συμβάσεων εργασίας ή της νομοθεσίας για την ασφάλεια και την κοινωνική ασφάλιση, ε) παρουσιάζουν γεωγραφική συγκέντρωση σε συγκεκριμένες περιοχές. Βλ. Βαΐου Ν., *Με την ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1997, σ. 34-41 και Μπάδα Κ., *Ο κόσμος της εργασίας*, τ.χ. 1, Αύγουστος 2013, σ. 21.

⁴³ Στην άτυπη οικονομία εντάσσονται δυο μορφές εργασίας η οικιακή και η εθελοντική. Ως οικιακή εργασία ορίζουμε τη δουλειά που απαιτείται για αν γίνει δυνατή η κατανάλωση του εργατικού δυναμικού της οικογένειας ή του νοικοκυριού και όχι την εργασία που παράγει εμπορεύσιμα αγαθά μέσα στην οικογενειακή εστία. Η οικιακή εργασία παρουσιάζει προβλήματα τόσο στη μέτρηση του μεγέθους της όσο και στην αποτίμηση της αξίας της. Ως προς τη μέτρηση της δαπάνης χρόνου (πόσες ώρες εργασίας), οι δυσκολίες πηγάζουν από τη χωρική τοποθέτηση της δραστηριότητας αυτής στον ιδιωτικό και απροσπέλαστο χώρο του σπιτιού, στη χρονική ασυνέχεια παροχής της και στην ακανόνιστη διάρκεια της. Η διάχυση της οικιακής εργασίας στο χρόνο παραπέμπει στις παραγωγικές δραστηριότητες πριν την εγκαθίδρυση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Η μέτρηση του χρόνου προσδιοριζόταν από τη διάρκεια των εργασιών που έπρεπε να γίνουν είτε στο χωράφι, στο στάβλο ή στο σπίτι, από τις εποχές και τα φυσικά φαινόμενα, από τους βιολογικούς ρυθμούς των ανθρώπων και τους φυσικούς ρυθμούς των ζώων τους. Πρόκειται για μια αντίληψη του χρόνου που ο ιστορικός Ε. Τόμσον αποκαλεί μέτρηση «με βάση τη δουλειά που πρέπει να γίνει». Για περισσότερα βλ. Πετρινώτη Ξ., «Προβληματισμοί γύρω από τη μέτρηση και την αποτίμηση της ολικής εργασίας των γυναικών» στο *Σύγχρονα Θέματα*, τ.χ. 40, σ. 47-54.

⁴⁴ Ένα τεράστιο μέρος της ανθρώπινης εργασίας, η μη αμειβόμενη, θεωρείται «μη εργασία». Έχει απαξιωθεί κοινωνικά ο τεράστιος όγκος της εργασίας που γίνεται μέσα στο σπίτι (δουλειές του σπιτιού, φροντίδα των παιδιών), είτε έξω από αυτό, στις οικογενειακές επιχειρήσεις, ενώ οι ίδιες οι γυναίκες φαίνεται να έχουν δεχθεί αυτή την απαξίωση. Δεν διεκδικούν ούτε οι ίδιες τη συνεισφορά τους στην οικογενειακή περιουσία και στη διαχείρισή της μέσα και έξω από το γάμο, αν και ξέρουν ότι κουράζονται, ότι δεν έχουν ελεύθερο χρόνο, ότι οι «δουλειές του σπιτιού» τις απασχολούν 24 ώρες το 24ωρο. Για περισσότερα βλ. Στρατηγάκη Μ & Βαΐου Κ., «Η εργασία των γυναικών: Ανάμεσα σε δυο κόσμους» στο *Σύγχρονα Θέματα*, τ.χ. 40 σ. 16-40.

⁴⁵ Οι γυναίκες υφίστανται ταυτόχρονα την εκμετάλλευση της εργατικής τους δύναμης και την ανδρική κυριαρχία, γεγονός που προσδιορίζει τη διαφορετική θέση και συμπεριφορά τους στον κόσμο της εργασίας. Παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση της οικογενειακής αγροτικής εκμετάλλευσης, που αποτελεί σημαντικότερη παραγωγική μονάδα και ενιαίο χώρο παραγωγής και αναπαραγωγής. Ο καταμερισμός της εργασίας κατά φύλο μέσα στην αγροτική οικογένεια αποτελεί τη διαδικασία νομιμοποίησης της ανδρικής εξουσίας. Ο διαχωρισμός των εργασιών σε παραγωγικές-ανδρικές και σε μη παραγωγικές-γυναικείες δημιουργεί ένα πλαίσιο σχέσεων εξουσίας, όπου διαπλέκονται σχέσεις εκμετάλλευσης και κυριαρχίας σε έναν ενιαίο χώρο, την αγροτική οικογενειακή εκμετάλλευση. Ο τρόπος που ο άνδρας είναι αγρότης (αρχηγός της εκμετάλλευσης) και ο τρόπος που η γυναίκα είναι αγρότισσα (συμβοηθούν μέλος της οικογένειας) είναι τελείως διαφορετικοί. Ο σύζυγος-εργοδότης εκτελεί παραγωγική εργασία και συγχρόνως ασκεί ανδρική εξουσία μέσα από τις οικογενειακές σχέσεις, και η σύζυγος εργαζόμενη εκτελεί μη παραγωγική εργασία, υπόκειται στην ανδρική κυριαρχία και τον έλεγχο της εργασίας της από το σύζυγο. Οι δυνατότητες που έχει αν ελέγξει την εργασία της

ήταν ποτέ απόλυτη, αφού ο καταμερισμός της εργασίας κατά φύλο παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία ιστορικά και από περιοχή σε περιοχή. Κατέληξε όμως να είναι κυρίαρχη και σαφής, συγκροτώντας σταδιακά μια ιδιωτική σφαίρα ξεχωριστή από το δημόσιο χώρο της εργασίας, μια σφαίρα η οποία αποδίδεται στις γυναίκες ανεξάρτητα από το αν συμμετέχουν και στην αμειβόμενη εργασία ή όχι. Αυτή η ιδιωτική σφαίρα, το σπίτι και η οικογένεια, ορίζεται για τους άνδρες ως «*καταφύγιο*» από την αγορά και την εργασία. Για τις γυναίκες όμως παραμένει τόπος (της απλήρωτης οικιακής) εργασίας⁴⁶.

Βασική προϋπόθεση, τόσο στο επίπεδο της κοινής λογικής όσο και στο επίπεδο της ερευνητικής υπόθεσης, είναι η αποδοχή ως φυσικού ενός τέτοιου καταμερισμού της εργασίας κατά φύλο, η αποδοχή της ύπαρξης χώρων (σπίτι, τόπος δουλειάς) αλλά και χρόνων (στη διάρκεια της ημέρας αλλά και της ζωής των ανθρώπων) που αντιστοιχούν σε κάθε φύλο «*από τη φύση του*». Ο διαχωρισμός αυτός συνοδεύεται από την αντίστοιχη κοινωνική αξιολόγηση: σημαντικός θεωρείται ο χώρος εργασίας έξω από το σπίτι, η εργασία που αποτιμάται σε χρήμα, η σφαίρα της παραγωγής- και κατά συνέπεια οι άνδρες, που ταυτίζονται με αυτό το πρότυπο και τις μορφές εργασίας. Αυτός ο «*φυσικός*» καταμερισμός έχει αμφισβητηθεί ριζικά από τη φεμινιστική έρευνα και τις θεωρητικές διατυπώσεις για την εργασία των γυναικών, όπου ο ορισμός και ο καταμερισμός της εργασίας εξετάζονται ως μέρος της κατασκευής κοινωνικών ιεραρχιών και σχέσεων εξουσίας ανάμεσα στα δύο φύλα⁴⁷.

Η εργασία των γυναικών δεν είναι φαινόμενο του 20^{ου} αιώνα: οι γυναίκες δούλευαν πάντα στο χωράφι, στο εργαστήρι ή στο σπίτι. Η εξάπλωση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, ο διαχωρισμός του χώρου δουλειάς από τον τόπο κατοικίας και η μετατροπή της εργατικής δύναμης σε εμπόρευμα είναι ιστορικά φαινόμενα με αποφασιστικές συνέπειες για την εργασία των γυναικών. Το μεγαλύτερο τμήμα αυτής της εργασίας, εκείνο που έμεινε συνδεδεμένο με το νοικοκυριό και την οικιακή εργασία ή που ενσωματώθηκε στην οικογενειακή επιχείρηση, αποσιωπήθηκε από την ορολογία της σύγχρονης στατιστικής: νοικοκυρές και «*συμβοηθούντα*» μέλη έχουν υπαχθεί στον «*μη ενεργό*» πληθυσμό. Το τμήμα εκείνο της εργασίας τους που αποδεσμεύτηκε από τον αυτονόητο χώρο της γυναικείας δραστηριότητας, την οικογένεια, για να ενταχθεί στις μισθωτές σχέσεις έγινε το μόνο «*ορατό*» και το μόνο που ονομάστηκε «*εργασία*». Έτσι η «*εργασία των γυναικών*» κατέληξε να ταυτιστεί με τη «*μισθωτή εργασία των γυναικών*», τη μόνη που μετριέται, μια και είναι η μόνη

είναι μόνο μέσα από την άρνηση των οικογενειακών της σχέσεων. Η άρνηση πολλών νέων γυναικών να γίνουν αγρότισσες εκφράζει την κριτική τους απέναντι στους όρους άσκησης του επαγγέλματος από τους άνδρες και στους όρους ύπαρξης των γυναικών στο επάγγελμα. Για περισσότερα βλ. Στρατηγάκη Μ. & Βαΐου Κ., «Η εργασία των γυναικών: Ανάμεσα σε δυο κόσμους» στο *Σύγχρονα Θέματα*, τ.χ. 40 σ. 16-40.

⁴⁶ Βλ. Πετρινώτη Ξ., «Προβληματισμοί γύρω από τη μέτρηση και την αποτίμηση της ολικής εργασίας των γυναικών» στο *Σύγχρονα Θέματα*, τ.χ. 40, σ. 47-54.

⁴⁷ Οι φεμινιστικές έρευνες έδειξαν ότι το σύστημα των ιεραρχικών σχέσεων ανάμεσα στα φύλα αποτελεί βασική συνιστώσα της κοινωνικής συγκρότησης. Έτσι στον προσδιορισμό της κοινωνικής ενδογένειας της τεχνολογίας πρέπει να συμπεριληφθεί και η διάσταση του φύλου και του συστήματος της κοινωνικής ιεραρχίας, με το οποίο αυτό αναπαράγεται. Η διεύρυνση αυτή της θεωρητικής προσέγγισης της σχέσης τεχνολογίας με την οργάνωση της εργασίας είναι απαραίτητη για να ανταποκριθεί καλύτερα στις απαιτήσεις ανάλυσης της δομής των σύγχρονων κοινωνιών και των συστημάτων σχέσεων που τις χαρακτηρίζουν. Ως γνωστόν, η ανάπτυξη της τεχνολογίας σχετίζεται άμεσα με τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας, στη διαμόρφωση του οποίου συμβάλλει και ο καταμερισμός της εργασίας κατά φύλο. Ουσιαστική συμβολή στην κατανόηση του μηχανισμού με τον οποίο λειτουργεί ο τελευταίος αποτελεί η ανάδειξη εκ μέρους της φεμινιστικής έρευνας του φύλου όχι μόνο ως βιολογικού αλλά και ως κοινωνικού χαρακτηριστικού. Για περισσότερα βλ. Στρατηγάκη Μ., *Φύλο, Εργασία, Τεχνολογία*, εκδ. Ο Πολίτης, Αθήνα 1996, σ. 17-42.

που πληρώνεται, εγγράφεται δηλαδή στα πλαίσια της εκχρηματισμένης οικονομίας. Με τον τρόπο αυτό το μεγαλύτερο μέρος της δραστηριότητας των γυναικών, εκείνο που αναφέρεται στην οικιακή εργασία, παρέμεινε όχι μόνο εργασία απλήρωτη αλλά και απασχόληση υποβιβαστική, μια και ήταν «μη εργασία⁴⁸».

Συμπερασματικά όπου υπάρχει ένας ιεραρχικά δομημένος καταμερισμός της εργασίας κατά φύλο και οι άνδρες έχουν περισσότερη εξουσία, και μέσα και έξω από το σπίτι, οι γυναίκες γνωρίζουν περιορισμούς ως προς τη διάθεση της εργασίας τους. Η διάθεση της εργασίας των γυναικών πρέπει να εξετάζεται σε σχέση με αυτούς τους περιορισμούς και σε σχέση με την αμφισβήτηση ή αποδοχή από τις γυναίκες αυτών των περιορισμών.

Όταν υπάρχουν διαφορετικές απόψεις και οι άνδρες έχουν περισσότερη εξουσία και μέσα και έξω από το σπίτι, είναι επόμενο ότι θα υπερισχύει η θέληση του άνδρα ως προς την εργασία της γυναίκας του. Η εργασία της γυναίκας θα ελέγχεται. Το ποιους ακριβώς περιορισμούς αντιμετωπίζουν οι γυναίκες μπορεί να διαφέρει από κοινωνική ομάδα σε κοινωνική ομάδα, αλλά το σίγουρο είναι ότι θα αντιμετωπίζουν περιορισμούς⁴⁹.

IV. ΚΑΤΑΜΕΡΙΣΜΟΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΟ ΦΥΛΟ

Με τον όρο καταμερισμός της εργασίας δηλώνουμε το γεγονός ότι τα άτομα ή οι ομάδες ειδικεύονται σε ορισμένες δραστηριότητες οι οποίες λειτουργούν συμπληρωματικά μεταξύ τους.

Η κοινωνική θέση είναι αυτή που καθορίζει και το είδος της εργασίας ανάμεσα στα δύο φύλα. Το κοινωνικό φύλο σημαίνει ο τρόπος που μια κοινωνία ορίζει το στάτους και τους ρόλους ανδρών και γυναικών, αντίθετα με τον βιολογικό προσδιορισμό του φύλου. Η διάκριση σε κοινωνικά φύλα συνοδεύεται από έναν ανάλογα με το φύλο καταμερισμό εργασίας. Με βάση την διάκριση των δύο φύλων, κάθε κοινωνία διαμορφώνει κοινωνικούς ρόλους όπως και τα αντίστοιχα χαρακτηριστικά όσον αφορά το ντύσιμο, τη συμπεριφορά, τα έργα που θεωρούνται ανδρικά ή γυναικεία⁵⁰.

Η έννοια του κατά φύλα καταμερισμού της εργασίας χρησιμοποιείται για να εξηγήσει τους διαφορετικούς ρόλους που έχουν άντρες και γυναίκες σε μια συγκεκριμένη κοινωνία ή για να εξηγήσει γιατί η διείσδυση του κεφαλαίου σε προκαπιταλιστικές κοινωνίες έχει διαφορετικές συνέπειες για τους άντρες και για τις γυναίκες ή για να δικαιολογήσει (και να νομιμοποιήσει έτσι) την άνιση συμμετοχή αντρών και γυναικών στην καπιταλιστική αγορά της εργατικής δύναμης⁵¹.

Ο καταμερισμός της εργασίας αναλύεται συνήθως ως οικονομικό φαινόμενο το οποίο προέρχεται από τις εξειδικεύσεις και από τα χαρακτηριστικά των επιμέρους διαδικασιών εργασίας που απαιτούν συνεργασίες διαφόρων ειδών και βαθμών ανάμεσα στους παραγωγούς. Αυτή η διττή προέλευση του καταμερισμού προσδιορίζει και τη διάκριση ανάμεσα σε κοινωνικό και τεχνικό καταμερισμό της εργασίας. Ωστόσο, στην περίπτωση που ο κατά φύλα καταμερισμός γίνεται με βάση τη διάκριση-αντίθεση των δύο φύλων, μεσολαβεί ένας ιδιαίτερα ισχυρός ιδεολογικός

⁴⁸Για περισσότερα βλ. Αβδελά Ε. & Ψαρρά Α., *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1985, σ. 471-474.

⁴⁹Βλ. Καβουνίδη Τζ., «Ο έλεγχος της εργασίας της γυναίκας» στο *Σύγχρονα Θέματα*, τ.χ. 40, σ. 71.

⁵⁰Βλ. Laburthe P. & Warnier J., *Εθνολογία-Ανθρωπολογία*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2003, σ. 360.

⁵¹Για περισσότερα βλ. Σκουτέρη-Διδασκάλου Ν., *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα*, εκδ. Ο Πολίτης, Αθήνα 1991, σ. 57-63.

συντελεστής: συγκεκριμένα, μεσολαβεί η κοινωνική δόμηση της ταυτότητας των δύο φύλων.

Είναι γνωστό ότι οι κατά φύλα σχέσεις αποτελούν σημαντικό παράγοντα για την οργάνωση μιας κοινωνίας και ότι σε κάθε ανθρώπινη κοινωνία υπάρχει θεσμοθετημένη κατανομή ρόλων ανάμεσα στα φύλα. Πρόκειται δηλαδή για έναν καταμερισμό που βασίζεται στις κυρίαρχες αναπαραστάσεις σχετικά με τους ρόλους των φύλων⁵². Το κοινωνικό φύλο αναφέρεται στους κοινωνικούς ρόλους, ευθύνες και συμπεριφορές που πιστεύεται ότι ανήκουν στους άντρες και στις γυναίκες, για παράδειγμα οι άντρες θεωρούνται ως αυτοί που φέρνουν το εισόδημα και οι γυναίκες φροντίζουν τα παιδιά. Οι ρόλοι του φύλου δημιουργούνται από μια κοινωνία στην οποία μαθαίνονται από τη μια γενιά στην άλλη. Για παράδειγμα η μισθολογική ανισότητα θεμελιώνεται θεωρητικά στους διαφορετικούς ρόλους τους στον οικογενειακό και κοινωνικό καταμερισμό εργασίας αλλά και στην «ειδικευμένη» ή «ανειδίκευτη» εργασία που κάθε φορά ασκούν. Η έννοια της ειδικευμένης εργασίας αποδίδεται στην εργασία εκείνη που απαιτεί μια μακρόχρονη διαδικασία μαθητείας, προκειμένου να κατακτηθούν τα μυστικά της «τέχνης». Η διαδικασία της μαθητείας «δικαιολογεί» την μεταγενέστερη υψηλότερη αμοιβή της ειδικευμένης εργασίας σε σχέση με την ανειδίκευτη. Αλλά η ανισότητα δεν είναι μόνο μισθολογική. Η ειδικευμένη εργασία ταυτίζεται συνήθως με την ανδρική εργασία, ενώ η ανειδίκευτη με τη γυναικεία και οι ταυτίσεις αυτές αξιολογούν και αξιοδοτούν την ανθρώπινη εργασία αναλόγως, θετικά ή αρνητικά.

Τα περιεχόμενα της ειδικευμένης εργασίας και οι αντιλήψεις για αυτήν προσδιορίζονται ιστορικά και πολιτισμικά και εξαρτώνται κάθε φορά από τις συνθήκες και τα μέσα παραγωγής, το βαθμό εκμηχάνισης σε κάθε κοινωνία. Οι ορισμοί για την επαγγελματική ειδικευση διαμορφώνονταν όχι μόνο από την ίδια τη διαδικασία της εργασίας, αλλά και από κοινωνικές αξίες και αντιλήψεις διαμεσολαβημένες από την κοινότητα και την οικογένεια. Έτσι, οι αντιλήψεις για την έμφυλη διαφορά και τη θέση των γυναικών συνδιαμόρφωναν τους ορισμούς για την ειδικευμένη εργασία.

Η εργασία των γυναικών σε περιόδους ανάγκης αντιμετωπιζόταν σαν εφεδρικός στρατός⁵³ εργασίας μιας και η χρήση της αναπαρήγαγε την αντίληψη περί του συμπληρωματικού και περιστασιακού χαρακτήρα της γυναικείας εργασίας, χωρίς να εξηγεί το σημαντικότερο, γιατί τελικά η γυναικεία εργασία αμείβεται λιγότερο από την ανδρική. Θεωρήθηκε, δηλαδή ότι ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας δεν μπορεί να αναλυθεί ικανοποιητικά, αν δε ληφθεί υπ' όψιν η διάσταση της κοινωνικής ιεραρχίας του φύλου, η οποία καθορίζει τη θέση των ανδρών και γυναικών στην παραγωγική διαδικασία. Υποστηρίχθηκε ότι ο έμφυλος καταμερισμός της εργασίας αποτελεί προϊόν μιας ιστορικής διαδικασίας, καθώς διαμορφώθηκε από τη διαπλοκή των σχέσεων παραγωγής με την κοινωνική ιεραρχία του φύλου. Χαρακτηριστικά αυτού του έμφυλου καταμερισμού της εργασίας είναι ότι οι άνδρες καταλαμβάνουν ιεραρχικά ανώτερες θεωρητικά «ειδικευμένες», καλύτερα αμειβόμενες θέσεις

⁵²Βλ. Παπαστεφανάκη Λ., *Εργασία φύλο και τεχνολογία σε μια ελληνική βιομηχανία: η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Κρήτη 2009, σ. 245-281.

⁵³Τον όρο εφεδρεία χρησιμοποιεί ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο*. Οι γυναίκες δεν ταιριάζουν καλά με την περιγραφή που δίνει ο Μαρξ, μολονότι είναι καταφανές ότι το *Κεφάλαιο* της θεωρεί και τις χρησιμοποιεί (ως κατηγορία ή ομάδα, όπως και τους έγχρωμους, τους ανήλικους, τους μετανάστες κτλ.) ως εφεδρεία επειδή ακριβώς είναι γυναίκες. Αυτή η αντίληψη και ταξινόμηση των γυναικών ως εφεδρείας οπωσδήποτε προϋποθέτει τον κατά φύλα καταμερισμό της εργασίας. Για περισσότερα βλ. Σκουτέρη-Διδασκάλου Ν., *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα*, εκδ. Ο Πολίτης, Αθήνα 1991, σ. 103-105.

εργασίας, ενώ οι γυναίκες καταλαμβάνουν υποδεέστερες, θεωρητικά «ανειδίκευτες», γλίσχρα αμειβόμενες θέσεις εργασίας, τόσο στην αγορά εργασίας όσο και στο εσωτερικό μιας επιχείρησης⁵⁴.

Θεωρητικά μπορούμε να πούμε ότι ο καταμερισμός της εργασίας γίνεται κατά φύλο, όπως και τάξη, εθνότητα, ηλικία. Πάντα υπάρχει ένα είδος εργασίας, σε όλες τις περιοχές, που μπορούν να κάνουν ακόμα και τα μικρά παιδιά. Σε άλλα μέρη οι άντρες εργάζονται λιγότερο και οι γυναίκες περισσότερο. Οι γυναίκες κάνουν τις συνηθισμένες καθημερινές δουλειές και οι άντρες περιορίζονται σε πιο βαριές ασχολίες. Για παράδειγμα, οι γυναίκες βόσκουν κοπάδια, οργώνουν, σκάβουν με την τσάπα, μαζεύουν τις ελιές και φορτώνονται βάρη και μεταφέρουν νερό από μακριά πάνω στην πλάτη τους με βαρέλια (παλαιά). Αξίζει να σημειώσουμε ότι μερικές εργασίες θεωρούνται αντρικές και υποστηρίζεται ότι μόνο άντρες θα έπρεπε να τις κάνουν. Οι γυναίκες στο μεγαλύτερο ποσοστό ασχολούνται με την καλλιέργεια της γης. Όσον αφορά την ελαιοκαλλιέργεια, θεωρητικά ο άντρας πρέπει να «καματεύει» τις ελιές και τα χωράφια και αυτές με την τσάπα να σκάβουν εκεί όπου δε μπορεί να φτάσει το αλέτρι λόγω της φύσεως του εδάφους. Παρ' όλα αυτά οι γυναίκες μαζεύουν τις ελιές. Οι νεώτερες ανεβαίνουν πάνω στα κλαδιά και τα χτυπούν, ενώ οι πιο ηλικιωμένες μαζεύουν από κάτω και από τα χαμηλότερα κλαδιά. Καθαρίζουν τον ελαιοκαρπο, που πρόκειται να πάει στο «λιοτριβί»⁵⁵.

Από τα παραπάνω είναι φανερό ότι υπάρχουν διαβαθμίσεις στην εργασία ανάμεσα στα φύλα. Η σωματική ρώμη των ανδρών αναγνωρίζεται ως προσόν στην εργασία και αμείβεται ως τέτοιο. Δηλαδή αποτελεί στοιχείο της επαγγελματικής ειδικευσης το φυσικό χαρακτηριστικό της ρώμης, ακόμα και όταν απουσιάζουν άλλα προσόντα. Οι μεταφορείς των τσουβαλιών και οι αργάτες στο ελαιοτριβείο αμείβονταν περισσότερο από τις λιομαζώχτρες εξαιτίας της κοπιαστικής εργασίας που πραγματοποιούσαν. Αντίθετα σε άλλες εργασίες όπου εργάζονται γυναίκες απαιτούνται επίσης φυσικά χαρακτηριστικά: ταχύτητα, ευκινησία, καλή όραση. Αυτά τα φυσικά χαρακτηριστικά δεν αποτελούν στοιχείο της συγκρότησης της ειδικευσης για τις μαζώχτρες και επομένως δεν αμείβονται.

Από την άλλη μεριά, η θεωρούμενη «ημειδικευμένη» ή «ανειδίκευτη» εργασία σε περισσότερο αυτοματοποιημένες μηχανές, δεν απαιτεί ενδεχομένως σημαντική ανθρώπινη παρέμβαση, απαιτεί όμως συγκέντρωση, εγρήγορση και ετοιμότητα. Αυτό ισχύει για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες που εργάζονται σε (κάποιου βαθμού) αυτοματοποιημένες μηχανές του ελαιοτριβείου. Πρόκειται συνήθως για εργασίες που δεν είναι τόσο δύσκολες τεχνικά (καθώς οι μηχανές έχουν απορροφήσει τμήμα της ανθρώπινης τεχνικής), αλλά απαιτούν συγκέντρωση και πειθαρχία, προκειμένου να επιτευχθεί μεγάλη παραγωγικότητα. Το ίδιο το περιεχόμενο της εργασίας αλλάζει όταν η τροφοδοσία της μηχανής και η παρακολούθηση της λειτουργίας της γίνεται για μια ώρα ή για 12 ώρες ημερησίως.

Η ειδικευση αποκτά άλλο νόημα, όταν πρόκειται για εργασίες που χρειάζονται καθαρά τεχνικές γνώσεις⁵⁶ (π.χ. ρύθμιση και επιδιόρθωση των μηχανών του ελαιοτριβείου) τις οποίες δεν έχουν οι γυναίκες. Οι εργάτες με αυτήν την

⁵⁴Βλ. Παπαστεφανάκη Λ., *Εργασία φύλο και τεχνολογία σε μια ελληνική βιομηχανία: η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Κρήτη 2009, σ. 245-281.

⁵⁵ Βλ. Μπάδα Κ., «Η μνήμη του τόπου: Τα προβιομηχανικά ελαιοτριβεία στην Κατούνα Λευκάδας», *Πρακτικά Συνεδρίου: Η Ελιά και το Λάδι στο χώρο και τον χρόνο*, εκδ. Κέντρο Έρευνας Ελληνικής Λαογραφίας, Αθήνα 2003, σ. 277-289.

⁵⁶Για περισσότερα βλ. Στρατηγάκη Μ., «Τεχνολογικές εξελίξεις και ειδικότητες με «φύλο» στο Σύγχρονα Θέματα, τ.χ. 40, σ. 31-33.

τεχνογνωσία είναι οι κατ' εξοχήν ειδικευμένοι στο ελαιοτριβείο, οι αμοιβές τους ξεχωρίζουν από των άλλων και ασκούν σημαντική εξουσία σε όσους και όσες εξαρτώνται από τις γνώσεις τους. Η ειδικευση, λοιπόν, αφορά και το κύρος, την ισχύ και την εξουσία που διαμορφώνεται στις κοινωνικές σχέσεις του χώρου εργασίας. Η επιβολή και η ισχύς δεν ανήκουν στις γυναίκες αλλά στους άνδρες μόνο. Οι ρόλοι των φύλων δεν φαίνεται να ανατρέπονται πουθενά στο ελαιοτριβείο: Όλοι είναι άνδρες και καμιά φορά γυναίκες όταν ασχολούνται με εξωγεωργικές απασχολήσεις. Ο έλεγχος της εργασιακής διαδικασίας αφορά κομβικές θέσεις εργασίας που ανατίθενται σε άντρες. Οι υψηλές αμοιβές τους εξηγούνται και εξαιτίας αυτών των θέσεων.

Η αποειδίκευση ή η υποβάθμιση της εργασίας δεν περιορίζεται στην ενδεχόμενη μείωση των δεξιοτήτων που απαιτούνται κατά την εκτέλεση των εργασιών εξαιτίας της τεχνολογικής ανάπτυξης. Υποβάθμιση υπάρχει και όταν δεν αναγνωρίζονται οι όποιες δεξιότητες, παλαιού ή νέου τύπου, απαιτούνται στη βιομηχανική εργασία. Υποβάθμιση υπάρχει και όταν η οργάνωση και ο καταμερισμός της εργασίας ευνοούν την άσκηση ελέγχου και την άνοδο στην ιεραρχία για κάποιες επαγγελματικές ομάδες, αποκλείοντας άλλες.

3. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΣΤΑΔΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

«Εθνογραφική μονάδα⁵⁷» ή απλούστερα «μονάδα μελέτης» αποτελεί μια μικρή κοινότητα στο Νομό Μεσσηνίας. Η κοινότητα αυτή με την επωνυμία Λιθερός ή Κοπανάκι ανήκει στο γεωγραφικό διαμέρισμα της Πελοποννήσου και συγκεκριμένα στη Νοτιοδυτική Πελοπόννησο. Η συνηθέστερη ονομασία μέχρι και σήμερα είναι η λέξη Κοπανάκι.

Η διεπιστημονική προσέγγιση⁵⁸ αποτελεί βασικό μεθοδολογικό εργαλείο για την παρούσα μελέτη. Με τον όρο διεπιστημονικότητα νοείται η συνεργασία διαφόρων επιστημονικών κλάδων για την επίτευξη μιας επαρκούς μελέτης ενός θέματος. Η διεπιστημονική προσέγγιση καταργεί τα σύνορα μεταξύ των επιστημών και ενιαιοποιεί το περιεχόμενο της έρευνας με μια ολόπλευρη εξέταση των πολιτισμικών και κοινωνικών φαινομένων. Η παρούσα εργασία βασίζεται στην συνδυαστική έρευνα της λαογραφίας, ανθρωπολογίας και της προφορικής ιστορίας⁵⁹. Πρόκειται

⁵⁷ Εθνογραφική μονάδα ή μονάδα μελέτης: η εθνογραφία επικράτησε να σημαίνει η εντατική, μακροχρόνια έρευνα με την μέθοδο της συμμετοχικής παρατήρησης, η οποία διεξάγεται ανάμεσα σε πληθυσμό που αποτελεί ένα πολιτισμικό σύνολο, μια κοινότητα ή μια ομάδα. Ο εθνογράφος «εγγράφει» και «καταγράφει» τον κοινωνικό λόγο και άρα «τον μετασχηματίζει από ένα παροδικό, μη καταγεγραμμένο συμβάν σε μια αφηγηματική περιγραφή, η οποία υπάρχει πλέον ως καταγεγραμμένο τεκμήριο το οποίο μπορεί να συμβουλευέται κανείς ανά πάσα στιγμή». Βλ. Γκέφου Μαδιανού. Δ., *Πολιτισμός και Εθνογραφία. Από τον εθνογραφικό ρεαλισμό στην πολιτισμική κριτική*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σ. 146-147 και 237 και Clifford G., *Η ερμηνεία των πολιτισμών*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1973, σ. 15-41 και βλ. ακόμα Corans J., *Η επιτόπια εθνολογική έρευνα*, (επιμ.) Μάρκου Κ, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2004, σ. 23-45. Σύμφωνα με τον Λουκάτο, Εθνογραφικός ονομάζεται και ο τρόπος μελέτης, που πλαισιώνει τα θέματα, με γεωγραφική, ιστορική και πολιτιστική ενημέρωση. Προσέχει την τέχνη, όσο και τον λόγο, τα βιώματα όσο και την σκέψη, «περιγράφει» περισσότερο παρά «γράφει». Σέβεται τον φορέα άνθρωπο, σαν γενεά ή σαν άτομο και τον αντικρίζει με κατανόηση, στις εκδηλώσεις του των εθνικών τρόπων ζωής. Για περισσότερα βλ. Λουκάτος Δ., *Έρευνα, Μελέτη και Εμπειρία της Λαογραφίας ανάμεσα στους ευρύτερους όρους: της «Εθνογραφίας» και «Εθνολογίας»*, Δελτίον της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας, τόμ. ΛΘ' (39): 1998-2000, Αθήνα 2002, σ. 226 και Λουκάτος Δ., *Σύγχρονα Λαογραφικά*, εκδ. Αφοί Μυρτίδη, Αθήνα 1963, σ. ιε'.

⁵⁸ Για την διεπιστημονική προσέγγιση βλ. Μπάδα Κ., «Προς μια διεπιστημονική προσέγγιση της κοινωνίας και του πολιτισμού» στο *Όψεις της ανθρωπολογικής σκέψης και έρευνας στην Ελλάδα*, εκδ. Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας, Αθήνα 2003, σ. 275-289. Επίσης βλ. Νιτσιάκος Β., *Προσανατολισμοί, Μια κριτική εισαγωγή στη λαογραφία*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2008, σ. 71-79. Βλ. ακόμα Κυριακίδου-Νέστορος Α., «Ιστορία, Προφορική Ιστορία, Ανθρωπολογία και Λαογραφία» *Λαογραφικά Μελετήματα*, τόμ. 2, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Αθήνα 1993, σ. 251-270. Επιπλέον βλ. Λαμπίρη-Δημάκη Ι. «Διεπιστημονική συνεργασία ιστορίας και άλλων κοινωνικών επιστημών» στο *Ιστορ* τ.χ. 5 (1993) σ. 5-8, Βαρβούνης Μ., *Θεωρητικά της ελληνικής Λαογραφίας*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997, σ. 64-65.

⁵⁹ Η προφορική ιστορία έχει τις απαρχές της στο χώρο της λαογραφίας, της λογοτεχνίας και της αγροτικής κοινωνιολογίας. Η ελληνική ιστοριογραφία άρχισε να αποδέχεται την προφορική ιστορία ως αξιόπιστη ιστορική πηγή αλλά και ως νέα σύλληψη μιας ιστορίας που αναζητά τον αντίκτυπο της κοινωνικής αλλαγής στη βιωμένη εμπειρία των καθημερινών ανθρώπων. Η Κυριακίδου θεωρούσε ότι οι αφηγήσεις ζωής δεν μας αποκαλύπτουν μόνο τη θέση των ανθρώπων στην ιστορία αλλά και εσωτερικά στα επίπεδα της κοινωνικής εμπειρίας και ερμηνείας. Έτσι η προφορική ιστορία απέκτησε το δικό της βάρος στον ελληνικό ακαδημαϊκό χώρο, όπου η μεθοδολογία και οι θεωρητικοί της προβληματισμοί άρχιζαν να αποτυπώνονται στον επιστημονικό λόγο και στις ερμηνευτικές πρακτικές της επιστημονικής κοινότητας. Βλ. περισσότερα στο Thompson P., *Φωνές από το παρελθόν, Προφορική Ιστορία*, (επιμ.) Κ. Μπάδα-P. Βαν Μπουσχότεν, (μτφ.)Ρ. Βαν Μπουσχότεν-N. Ποταμιανός, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2002, Βλ. ακόμα Τσιώλης Γ., *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις: η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική και ποιοτική έρευνα*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2006 και Loizos P., «Εθνογραφία φιλική προς τους χρήστες; Προβλήματα μεθόδου και γραφής στην ανθρωπολογία» στο *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Παπαταξιάρχης Ε. & Παραδέλης Θ., εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1992 σ. 385-389 και «Η ιστορία των γυναικών είναι η ιστορία της σχέσης των φύλων. Συνέντευξη με την ιστορικό Μισέλ Πετρό» στο *Δίψη*, τ.χ. 1, Δεκέμβριος 1986, σελ 77-83.

για μια διεπιστημονική προσέγγιση που στοχεύει στην ανάδειξη των μελών μιας αγροτικής κοινωνίας, ως υποκειμένων της ιστορίας.

Στάδια της έρευνας:

Η μέθοδος και η τεχνική που ενδείκνυται στη μελέτη του θέματος αφενός είναι η επιτόπια έρευνα⁶⁰ και η προφορική ιστορία στο Λιθερό, όσο και η μελέτη γραπτών και έντυπων πηγών. Η έρευνα στο Λιθερό πραγματοποιήθηκε σε σχετικά μεγάλα χρονικά διαστήματα, γεγονός που μου επέτρεπε την παραμονή στο χωριό. Κάποια στιγμή κρίθηκε αναγκαία η επιστροφή στο χωριό με μικρότερο διάστημα παραμονής, προκειμένου να επανεξετασθούν ορισμένα θέματα. Ειδικότερα, ως μέλος του εργατικού δυναμικού συμμετείχα ενεργά στις διαδικασίες της ελαιοπαραγωγής (βιωμένη εμπειρία) προσπαθώντας να κατανοήσω από «τα μέσα» τον κόσμο τους. Αναλυτικότερα:

A) Η έρευνα στο πεδίο στηρίχθηκε στη συμμετοχική παρατήρηση⁶¹. Με τον όρο συμμετοχική παρατήρηση νοείται μια μέθοδος έρευνας, που χρησιμοποιείται σε συνδυασμό με άλλους μεθόδους συγκέντρωσης στοιχείων π.χ. συνεντεύξεις και ιστορικά αρχεία, ενώ δεν αποκλείεται η συμπληρωματική χρήση της τυποποιημένης συνέντευξης και του τυποποιημένου ερωτηματολογίου, όταν χρειάζονται περιγραφικά ποσοτικά στοιχεία. Είναι γνωστό ότι η συγκεκριμένη μέθοδος έχει ταυτιστεί περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη ποιοτική έρευνα. Και αυτό γιατί η παρατήρηση εφαρμόζεται, όταν το ενδιαφέρον στρέφεται στη μελέτη των κινήτρων που ωθούν τους ανθρώπους σε συγκεκριμένες ενέργειες και συμπεριφορές. Δηλαδή αυτό που ενδιαφέρει τον ερευνητή είναι η ερμηνεία των πραγμάτων που συμβαίνουν σε έναν άνθρωπο και κατά πόσο αυτά τα γεγονότα επηρεάζουν, στη συνέχεια την συμπεριφορά του.

B) Η έρευνα στηρίχθηκε επίσης σε συνεντεύξεις⁶², οι οποίες είχαν ημιδομημένη μορφή. Πρόκειται για μια ερευνητική τεχνική-μέθοδο, μια διαδικασία λεκτικής

⁶⁰ Η έκφραση «*κάνω επιτόπια έρευνα*» (fieldwork), είναι σίγουρα, μία από τις πιο κατηγορηματικές επιταγές της επιστήμης της εθνολογίας (σύμφωνα με τον B. Pulman). Με τον όρο αυτό, εννοείται η έρευνα σε ένα πεδίο ή αλλιώς σε ένα τόπο με στόχο την παρατήρηση της ζωής μια κοινωνίας σε συγκεκριμένο χρονικό πλαίσιο, για την οποία μας πληροφορούν οι ίδιοι οι παρατηρούμενοι πληθυσμοί. Για περισσότερα βλ. Corans J., *Η επιτόπια εθνολογική έρευνα*, (επιμ.) Μάρκου Κ., εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2004, σ. 11-45 και Γκέφου Μαδιανού, Δ., *Πολιτισμός και εθνογραφία: από τον εθνογραφικό ρεαλισμό στην πολιτισμική κριτική*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σ. 232-243 και Κοτσώνη-Δημητρίου Σ & Δημητρίου Σ., *Ανθρωπολογία και Ιστορία*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1996, σ. 19.

⁶¹ Η συστηματική και σε βάθος αυτοπρόσωπη, συμμετοχική παρατήρηση μιας συγκεκριμένης κοινωνίας σε μια ορισμένη χρονική στιγμή, αποτελεί σήμα κατατεθέν της κοινωνικής ανθρωπολογίας. Είναι αρκετά γνωστό ότι οι κοινωνικοί ανθρωπολόγοι πηγαίνουν να ζήσουν για μεγάλα χρονικά διαστήματα ανάμεσα στους ανθρώπους τους οποίους μελετούν, συμμετέχουν στις καθημερινές τους δραστηριότητες και προσπαθούν να κατανοήσουν «*από τα μέσα*» τον κόσμο τους. Για περισσότερα βλ. Herzfeld M., *Η ανθρωπολογία μέσα από τον καθρέφτη: κριτική εθνογραφία της Ελλάδας και της Ευρώπης*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998, σ. xi (11). Επιπλέον για την συμμετοχική παρατήρηση βλ. Corans J., *Η επιτόπια εθνολογική έρευνα*, (επιμ.) Μάρκου Κ., εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2004, σ. 61-80.

⁶² Με τη χρήση των συνεντεύξεων, μπορούμε πλέον να σκιαγραφήσουμε μια πιο ολοκληρωμένη ιστορία μιας οικογένειας κατά τα τελευταία 90 χρόνια και να καθορίσουμε τις κύριες τάσεις της και τις αλλαγές που αυτή υπέστη στο πέρασμα του χρόνου, από τόπο σε τόπο, στη διάρκεια του κύκλου ζωής και ανάλογα με το κοινωνικό φύλο. Περισσότερα για τις συνεντεύξεις, βλ. Thompson P., *Φωνές από το παρελθόν, Προφορική Ιστορία*, (επιμ.) Κ. Μπάδα-Ρ. Βαν Μπουσχότεν, (μτφρ.) Ρ. Βαν Μπουσχότεν-Ν. Ποταμιανός, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2002 σ. 273-298, βλ. Δαλκαβούκης Β., *Η πένα και η γκλίτσα, Εθνοτική και εθνοτοπική ταυτότητα στο Ζαγόρι τον 20^ο αιώνα*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2005, βλ. Γκέφου-Μαδιανού, Δ., *Πολιτισμός και Εθνογραφία: από τον εθνογραφικό ρεαλισμό στην πολιτισμική*

συλλογής και καταγραφής πληροφοριών. Η συλλογή πληροφοριών γίνεται με την τεχνική της συνέντευξης και την χρήση του μαγνητοφώνου αλλά και με την βοήθεια σημειώσεων. Κατά την διάρκεια της συζήτησης, υπήρχε ένα σύνολο ερωτήσεων για θέματα που αφορούσαν τη μελέτη. Πολλά από τα ερωτήματα έβρισκαν την απάντησή τους πριν ακόμα τεθούν στον πληροφορητή. Συνεντεύξεις διενεργήθηκαν με άνδρες και γυναίκες πληροφορητές που ζουν στο χωριό. Μέσα από τις συνεντεύξεις γίνεται μια προσπάθεια ανάδειξης του λόγου των υποκειμένων και των μνημών τους διερεύνησης να φανερωθεί η πολιτισμική ταυτότητα των γυναικών ως νοικοκυρών ή ως αγροτισσών.

Γ) Η έρευνα βασίστηκε στη μελέτη της βιβλιογραφίας. Το ενδιαφέρον στράφηκε σε εθνογραφικές, ανθρωπολογικές, κοινωνιολογικές και ιστορικές μελέτες για την εργασία και τον αγροτικό χώρο. Μελέτη, βιβλίων και περιοδικών για την άντληση πληροφοριών στοχεύοντας στην θεωρητική πλαισίωση της έρευνας.

Δ) Μελέτη τοπικού τύπου: (εφημερίδες, τοπικός τύπος). Ιδιαίτερη πηγή πληροφόρησης αποτέλεσαν οι τοπικές εφημερίδες της Πελοποννήσου και συγκεκριμένα της Μεσσηνίας. Από αυτές αντλούνται σημαντικές πληροφορίες για τον οικισμό.

Ε) Η έρευνα βασίστηκε σε φωτογραφικό υλικό. Φωτογραφίες παλιές και ασπρόμαυρες ή νέες και έγχρωμες, οι οποίες συνθέτουν δυο «διαφορετικά» τοπία σε δυο διαφορετικούς ιστορικούς χρόνους. Φωτογραφική αποτύπωση σημείων του χώρου, όπως στοιχεία του φυσικού χώρου (ποτάμι Κοπανακίου), στοιχεία οργάνωσης του χώρου (παζάρι, εκκλησίες του χωριού, βρύση από την οποία προήλθε το όνομα του οικισμού, παλιά ελαιοτριβεία κ.α.). Επίσης φωτογραφίες ανθρώπων εν ώρα εργασίας σε διάφορες αγροτικές εργασίες, όπως για παράδειγμα γυναίκες στα γόνατα να μαζεύουν το χαμολόι, την περίοδο της ελαιοσυλλογής κ.α.

κριτική, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σ. 245-257 και Λυδάκη Α., «Συνέντευξη βάθους και ομάδες εστίασης» στο *Ελληνική λαογραφία: Ιστορικά, Θεωρητικά, Μεθοδολογικά, θεματικές*, (επιμ.) Βαρβούνης Μ. & Σέργης Μ., εκδ. Ηρόδοτος, τόμ. Α', σ. 447-473, βλ. Κακούρη Κ., *Πρακτικά Δ' Συμπόσιο Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού χώρου: Ήπειρος-Μακεδονία-Θράκη, Ιωάννινα 10-12 Οκτωβρίου 1979*, εκδ. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 57.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΧΩΡΟΣ, ΙΣΤΟΡΙΑ, ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΟΥ ΛΙΘΕΡΟΥ

Ι. Ο ΧΩΡΟΣ

Με τον όρο χώρος εννοείται ο τόπος, που περιέχει και περιέχεται σε στοιχεία μετρήσιμα (ένα αγρόκτημα, ένα χωριό, μια πόλη, μια περιφέρεια κτλ.) και «ως τόπος» νοείται ένας χώρος που φέρει την πολιτισμική σφραγίδα μιας κοινωνικής ομάδας, με την οποία συνδέεται ιστορικά και καθίσταται σύμβολο της συλλογικής της ταυτότητας⁶³. Επιπλέον, εμπεριέχεται και η έννοια του τοπίου ως ένα σύνολο φυσικών δεδομένων, έμβιων όντων, πρακτικών και αντιλήψεων που συνιστούν ένα πολιτισμικό τοπίο⁶⁴. Το τοπίο συνεπώς προσδιορίζεται ως ενδιαμέση έννοια μέσα από μια πολύ σημαντική χρήση του: αποτελεί φυσικό χώρο διαβίωσης, αλλά και «τόπο»-δηλαδή, «βιωμένο χώρο» σημαίνοντα και συμβάλλοντα στη διαμόρφωση της κοινωνικής ταυτότητας. Ένα τοπίο εξελίσσεται διαρκώς, αλλάζει και μεταμορφώνεται, άρα είναι προσωρινό. Συνεπώς νοηματικά ενσωματώνει και την έννοια του χρόνου, εκτός από αυτήν του χώρου.

Η μετατροπή του χώρου σε τόπο αποτελεί υπαρξιακή δραστηριότητα, αφού μέσα από τη δημιουργία τόπων οι άνθρωποι οπτικοποιούν, απομνημονεύουν και συνεπώς σταθεροποιούν, θεμελιώδη ανθρώπινα αγαθά, όπως η αίσθηση του κοινού ανήκειν, η κοινωνική ενσωμάτωση, σκοπούς που δίνουν νόημα στη ζωή (αξίες) καθώς και την αίσθηση του εαυτού⁶⁵.

Είναι δεδομένο, ότι ο χώρος και ο χρόνος αποτελούν τις βασικές συντεταγμένες της κοινωνικής συγκρότησης⁶⁶. Ο άνθρωπος, καθώς οικειοποιείται τον χρόνο, τον μετασηματίζει με όρους ιστορικούς, δηλαδή με βάση τις συνθήκες παραγωγής και αναπαραγωγής των υλικών και συμβολικών προϋποθέσεων της κοινωνικής ζωής, οι οποίες μεταβάλλονται μέσα στον χρόνο. Κάθε κοινωνία έχει το δικό της χρόνο και δημιουργεί αναπαραστάσεις και ερμηνείες του⁶⁷. Υπάρχουν κοινωνίες που αντιλαμβάνονται και ενσωματώνουν τον χρόνο στις παραγωγικές τους

⁶³Βλ. Νιτσιάκος Β., *Χτίζοντας το χώρο και τον χρόνο*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2003, σ. 19.

⁶⁴Σύμφωνα με τον Μπεόπουλο ο τρέχων ορισμός των λεξικών παραπέμπει στην έννοια «της γεωγραφικής ενότητας μιας περιοχής που κοιτάζει και συλλαμβάνει με το βλέμμα ο παρατηρητής». Για τις επιστήμες, ο ορισμός και η αναπαράστασή του παραλλάσσονται ανάλογα με το στόχο τους. Κατά κανόνα, η έννοια του κινείται ανάμεσα σε δυο άκρα, άλλοτε γίνεται αντιληπτό ως τοπικός συνδυασμός «αντικειμενικών» υλικών χαρακτηριστικών, ορατών, ενδεχομένως μετρήσιμων και συνδεδεμένων μεταξύ τους με πολλαπλές σχέσεις συστημικού τύπου και άλλοτε θεωρείται μόνο ως «υποκειμενική» αναπαράσταση του περιβάλλοντος, ένα ιδιαίτερο «βλέμμα», η ύπαρξη του οποίου είναι στενά συνδεδεμένη με τον παρατηρητή, άτομο ή κοινωνική ομάδα. Αν και η διπλή κατάσταση, «αντικειμενική» και «υποκειμενική», της έννοιας του τοπίου την καθιστά πλουσιότερη, η απαραίτητη άρθρωση ανάμεσα σε αυτές τις δύο διαστάσεις ανάλυσης του τοπίου φαίνεται να δημιουργεί κάποιες δυσκολίες στον καθορισμό της ακριβούς θέσης. Για περισσότερα βλ. Μπεόπουλος Ν., «Οι παρεμβάσεις της αγροπεριβαλλοντικής πολιτικής στο τοπίο: Σκέψεις και Ερωτήματα», *Γεωγραφίες*, Νο 8, 2011, σ. 19-35.

⁶⁵ Βλ. Παπαχριστοφόρου Μ., «Αφηγηματικότητα, χωρίς σύμβολα: συνομιλώντας μ' ένα νησιώτικο τοπίο», στο *Ανθρωπολογία και συμβολισμός στην Ελλάδα*, εκδ. Ελληνική Εταιρεία εθνολογίας, Αθήνα 2008, σ. 283-307.

⁶⁶Βλ. Νιτσιάκος Β., *Χτίζοντας το χώρο και το χρόνο*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2003, σ. 13-23, Κανταντζόγλου Ρ., *Ο κύκλος και η γραμμή*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1995, σ. 27-60.

⁶⁷Για περισσότερα βλ. Μπεγλίτη-Σπαθάρη Ε., «Ο χώρος και ο χρόνος βασικές συντεταγμένες της λαογραφίας» στο *Ιστορική και κοινωνική λαογραφία ανατολικής Θράκης*, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα 1997, σ. 123-128.

δραστηριότητες κατά την κίνησή τους στον χώρο. Για παράδειγμα οι κάτοικοι του Λιθερού που δραστηριοποιούνται σε δευτερογενείς παραγωγικές δραστηριότητες όπως είναι η κτηνοτροφία, κινούνται σε ένα χρονικό και συνάμα τοπικό δίπολο. Το χρονικό δίπολο καθορίζεται από τις εορτές του Αγίου Δημητρίου (26 Οκτωβρίου) και Αγίου Γεωργίου (23 Απριλίου), ενώ το τοπικό από τα χειμαδιά. Τόπος και χρόνος βρίσκονται σε πλήρη αλληλεξάρτηση, δεδομένου ότι η περίοδος του Αγίου Δημητρίου- Αγίου Γεωργίου είναι η περίοδος των χειμαδιών. Ο κυκλικός αυτός χρόνος, χρόνος της επανάληψης των παραγωγικών και κοινωνικών δραστηριοτήτων, βιώνεται και ως εναλλαγή ενός θετικού επιθυμητού πόλου (μετακίνηση στο βουνό) και ενός αρνητικού (το ξεχειμώνιασμα στον κάμπο). Έτσι, κάθε κοινότητα έχει τον δικό της τρόπο με τον οποίο διαχειρίζεται την έννοια του χρόνου.

Ο Λιθερός εντάσσεται στην κατηγορία της αγρο-κτηνοτροφικής κοινότητας, γιατί η γεωργία και η κτηνοτροφία αποτελούν τις κύριες οικονομικές δραστηριότητες των κατοίκων του οικισμού. Ο Λιθερός, ευρύτερα γνωστός με το όνομα Κοπανάκι, ανήκει στο Νομό Μεσσηνίας. Σύμφωνα με το πρόγραμμα Καλλικράτης διοικητικά υπάγεται στο δήμο Τριφυλίας⁶⁸, και είναι χτισμένος στην πεδιάδα του Μελιγαλά⁶⁹. Σύμφωνα με τον τοπικό τύπο και τις μαρτυρίες κατοίκων, η ίδρυση του σημερινού οικισμού χρονολογείται το 1900 περίπου, στο πλαίσιο της μετακίνησης ενός σημαντικού πληθυσμιακού όγκου από τα ορεινά προς τα πεδινά, μετά την αποχώρηση των Τούρκων. Έτσι δημιουργήθηκε ο αρχικός πυρήνας του σημερινού χωριού, στην περιοχή γύρω από την εκκλησία της Παναγίτσας, τον Ιερό Ναό Κοιμήσεως της Θεοτόκου.

Ιερός Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου

⁶⁸Τριφυλία: Ονομάστηκε Τριφυλία επειδή τρία φύλα εγκαταστάθηκαν και κατοίκησαν σε αυτή από την αρχαιότητα. Κατά τον Στράβωνα 76 οι φυλές αυτές ήσαν των Επειών, οι οποίοι ήταν και οι αρχαιότεροι κάτοικοι της χώρας, των Μινυών που εποίκησαν σε αυτή αργότερα και των Ηλείων οι οποίοι τελικά επικράτησαν σε αυτήν. βλ. *Τριφυλική Εστία*, τ.χ. 5, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1975.

⁶⁹Μελιγαλά: Το όνομα Μελιγαλάς παράγεται από τη μεσαιωνική λέξη μελίγαλο ή μελίγαλα και δηλώνει το πρόσωπο που επεξεργάζεται και πωλεί το ποτό μελίγαλα, που κατά την έκφραση του Φαίδωνα Κουκουλέ, ήταν «μείγμα δροσιστικών και τονωτικών μέλιτος και γάλακτος». Για περισσότερα βλ. Βερτσέτης Αθ., «Από το σύγχρονο τοπωνυμικό της Ανω Μεσσηνίας» στα *Πρακτικά του Γ' Τοπικού Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών (Φιλιατρά-Γαργαλιάνοι 24-26 Νοεμβρίου 1989)*, εκδ. Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών 1991, Αθήνα 1991, σ. 113-117. Επίσης βλ. ΦΕΚ Α, αρ.φ. 80, 28/12/1836, σ. 22 και ΦΕΚ Α, Νόμος ΚΕ' 18/12/1845, Αθήνα.

Δεν είναι καθόλου περίεργο που η ανάπτυξη και η οικιστική επέκταση του Λιθερού συμβαδίζει με την ανέγερση εκκλησιών. Χωρίς ναό δεν υπάρχει χωριό, οικισμένος χώρος, καθώς η εκκλησία καθαγιάζει τον χώρο, τον περιβάλλει με την ιερή προστασία και, κατά κάποιον τρόπο, τον τακτοποιεί, διαφοροποιώντας τον από τη φύση που τον περιτριγυρίζει.

«το χωριό από την εκκλησία και κάτω έχει ξεκινήσει από το 1895. Φτιάχτηκαν τα πρώτα σπίτια από τους Ρηγαίους (Ρήγα), των οποίων οι προ-παππούδες είχαν πάρει τσιφλίκια όπως και ο Παπατσώρης⁷⁰ από τον Σουλιμά⁷¹, αυτοί ήταν οπλαρχηγοί, μεγαλοκαπεταναίοι και μόλις έφυγαν οι Τούρκοι πήραν και κάποια τσιφλίκια τα καλύτερα κομμάτια και τα περισσότερα και τα μοιραστήκαν τα παιδιά τους μετά. Αυτοί έμεναν στο Μοναστήρι αλλά λόγω του ότι ήταν μακριά, όπως έκανε και ο πατέρας μου, έφυγαν και έφτιαξαν σπίτια και άρχισαν να μετοικούν. Για να είναι κοντά στις περιουσίες τους και να μην πηγαινοέρχονται καθημερινά με τα πόδια. Κάπως έτσι ξεκίνησε η δουλειά. Μέχρι το 1910 είχε φτιαχτεί όλο το Κάτω Κοπανάκι. Το επάνω ξεκινάει γύρω στο 1930. Από τα χτήματα εκεί επάνω στο Λάπη⁷² άρχισαν να κατεβαίνουν και περισσότερο μετά το 1940, μετά την Κατοχή. Με τα γεγονότα και με αυτά έφυγαν και ήρθαν κάτω» (συνέντ. 7/5/2014, Π.Κ)

Σύμφωνα με τις μαρτυρίες και τις γραπτές πηγές το χωριό κτίστηκε σε 2 φάσεις. Η πρώτη φάση τοποθετείται το 1900 και η δεύτερη φάση το 1930. Για αυτό και μέχρι το 1955 υφίστανται δυο ξεχωριστές κοινότητες, το Άνω και το Κάτω Κοπανάκι. Το Άνω Κοπανάκι είχε την κοινότητα στο Λάπι και το Κάτω στο Κάτω Κοπανάκι. Έπειτα οι δυο κοινότητες συγχωνεύθηκαν σε μια με όνομα «*Κοινότητα Κοπανακίου*», με έδρα το Άνω Κοπανάκι⁷³.

Το χωριό συγκροτείται από Αρβανίτες και Γραικούς. Οι Αρβανίτες που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή της Μεσσηνίας έφτιαξαν χωριά που τα ονόμασαν

⁷⁰Ο Δημήτρης Παπατσώρης, βουλευτής Τριφυλίας, το 1900 έκτισε μαζί με άλλους συμπατριώτες του τα πρώτα σπίτια στο Κοπανάκι και κατασκεύασε τη δημόσια οδό από το Κοπανάκι έως τον Άγιο Γεώργιο. Βλ. «*Τα Νέα των Σουλιμαίων*», έτος 8^ο, αρ.φ. 40, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2003, σ. 10.

⁷¹Σουλιμά (Άνω Δώριο): το Σουλιμά χτίστηκε γύρω στα 1400 από Αρβανίτες που εγκαταστάθηκαν εκεί με αρχηγό τους κάποιον Σουλιμάν Μπέη, από τον οποίο πήρε το όνομά του. Θα μείνανε όμως 4-5 οικογένειες στο Σουλιμά, ώστε το 1689 να έχει 244 κατοίκους και να είναι το μεγαλύτερο από τα Σουλμοχώρια. Οι Αρβανίτες της Τριφυλίας, όπως εξάλλου και αυτοί της Κορινθίας, των νησιών του Αργοσαρωνικού, της Αττικής κ.λπ., είχαν ελληνική εθνική συνείδηση και συμμετείχαν ενεργά στους αγώνες κατά των Τούρκων. Για περισσότερα βλ. Γρηγοριάδου Α., *Ιστορικά Αλήθειαι: η ιστορία του Νομού Μεσσηνίας (1479-1834)*, εκδ. Γρηγοριάδου, Αθήνα 1934, σ. 88-89 και βλ. Παναγιωτόπουλος Α., *Μεσαιωνικής Μεσσηνίας Ιστοριογεωγραφικά και Κοντοβονίων οικιστικά*, Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών, εκδ. Καραβίας, Αθήνα 2007, σ. 13. Επίσης βλ. «*Τα Νέα των Σουλιμαίων*», έτος 1^ο, αρ.φ.3, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1996, έτος 5^ο, αρ.φ. 23, Μάρτιος-Απρίλιος 2003, έτος 5^ο, αρ.φ. 26, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 2000 και έτος 16^ο, αρ.φ. 90, Μάιος-Ιούνιος 2011, έτος 14^ο, αρ.φ. 81, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2009.

⁷²Λάπη ή Ριζοχώρι: Χωριό της κοινότητας Άνω Κοπανακίου (πρώην Κάτω Λάπη) στην επαρχία Τριφυλίας του νομού Μεσσηνίας, άλλοτε ανήκε στον πρώην δήμο Δωρίου. Σήμερα η θέση Λάπη βρίσκεται βόρεια από το Κοπανάκι. Η παράδοση λέει πως οι πρώτοι κάτοικοι του χωριού ήταν οι Λιάπηδες, οι οποίοι είχαν έρθει από τα νότια της Αλβανίας, με αρχηγό τον Λάπη. Βλ. «*Τα Νέα των Σουλιμαίων*», έτος 17^ο, αρ.φ. 95, Απρίλιος 2012.

⁷³Άνω Κοπανάκι: Χωριό της Πελοποννήσου, στην επαρχία Τριφυλίας του νομού Μεσσηνίας. Η κοινότητα περιλαμβάνει και τα χωριά Άγιος Ιωάννης, Λάπη και Στυλάρι, Βλ. ΦΕΚ (Εφημερίδα της Κυβερνήσεως), τ.χ. Α', αρ.φ. 39, Αθήνα 1^η Φεβρουαρίου 1951, σ. 282-283.

Σουλιμοχώρια ή Αρβανιτοχώρια λόγω της αρβανίτικης διαλέκτου που μιλούσαν⁷⁴. Τα χωριά αυτά είναι το Σουλιμά, το Ψάρι, το Χρυσοχώρι, το Κοπανάκι, το Κούβελα, το Πιτσά, η Αγριλιά κ.α. Σε αυτές τις κοινότητες είχαν παραχωρηθεί σημαντικά προνόμια από τους Τούρκους. Σύμφωνα με τα προνόμια αυτά οι Σουλιμοχωρίτες αναγνωρίζονταν ως κύριοι ιδιοκτήτες γης, που ήδη εκμεταλλεύονταν και είχαν το δικαίωμα της αυτοδιοίκησης στην περιοχή τους. Επιπλέον ήταν οργανωμένοι σε φάρες όπου κάθε φάρα ανάλογα με το μέγεθός της, διαιρούνταν στα σόγια. Όμως στο Άνω Κοπανάκι, οι Αρβανίτες χαρακτηρίζονταν, ως άεργοι, που σπαταλούσαν τον χρόνο τους στα καφενεία και στις ταβέρνες. Οι μόνες που δούλευαν στην οικογένεια ήταν οι γυναίκες τους, οι οποίες προσπαθούσαν να εξασφαλίσουν ένα μεροκάματο για την επιβίωση της οικογένειας. Η συλλογική μνήμη των κατοίκων του οικισμού υποδεικνύει τη στενή σχέση που υπήρχε ανάμεσα τους, η οποία επικυρωνόταν συχνά με τον θεσμό του γάμου. Οι γαμήλιες αυτές ανταλλαγές είχαν μια ιδιομορφία. Οι ντόπιοι νυμφεύονταν κοπέλες της «άλλης πλευράς», ενώ αρνούνταν να δώσουν τις κόρες τους στην «άλλη πλευρά». Η έκφραση η «δική μας πλευρά» και η «άλλη πλευρά» αντανακλά μια διάχυτη σε όλους τους Κατοίκους αίσθηση του χώρου. Ο χώρος ως συλλογική εμπειρία προκύπτει από σύνθετες ιστορικές, κοινωνικές και πολιτισμικές διαδικασίες.

«εμάς η διαφορά μας ήταν το εξής ότι από τις γραμμές και πάνω ήταν το αρβανίτικο στοιχείο. Αυτοί είχαν κατέβει από του Σουλιμά (Άνω Δώριο) και μετά ήρθαν στο Λάπι. Οι υπόλοιποι είμαστε από αυτή την πλευρά δεν είναι Αρβανίτες. Εκεί υπήρχαν οι διαφορές μας. Γιατί αυτοί έχουν άλλη νοοτροπία σε σχέση με εμάς για αυτό λέγαμε πάνω από τα σίδερα και κάτω από τα σίδερα. Αυτοί όλη την ημέρα είχαν την ταβέρνα ενώ οι άλλοι από εδώ ήταν νοικοκυραίοι. Να πάνε οι γυναίκες τους για δουλειά και οι άντρες καθόντουσαν όλη την ημέρα και έπινα. Ενώ οι δικοί μας από εδώ πέρα είχαν διαφορετικοί νοοτροπία. Δε θα πήγαινε ποτέ κανένας από τους δικούς μας να κάτσει στην ταβέρνα όλη μέρα και να πίνει. Εντάξει τα βράδια μπορεί να πήγαιναν στο ταβερνάκι να πιούνε ένα κρασί ή έναν καφέ να κουβεντιάσουν ναι, αλλά να κάθονται όλη την μέρα, τεμπέληδες και να δουλεύουν οι γυναίκες και τα παιδιά ή να μην έχουν στο σπίτι τους να φάνε και αυτός να πίνει. Η πλευρά η δική μας δεν το είχε ποτέ αυτό, το αετοβουνεικό στοιχείο δεν ήταν έτσι. Για αυτό δεν είχαν και πολλά-πολλά...».

«Και ως επί το πλείστον να σου πω και το άλλο αποφεύγαν να δίνουν κορίτσια σε αυτή την πλευρά παίρνανε αλλά δεν δίνανε γιατί ήξεραν ότι οι κόρες τους θα υποφέρουν γιατί ήταν τεμπέληδες. Μάλιστα αυτό έχει μείνει γιατί μου λέγε ο δάσκαλος ο Παπαδέλος ο οποίος ήταν από την Νέδα, ότι όταν μια κοπέλα ήταν ανοικοκύρευτη της έλεγε η μάνα της για να την φοβερίσει: «μωρέ για να γίνεις άνθρωπος θα σε στείλω στην Αρβανιτιά» φαντάσου πόσο υποφέρον οι γυναίκες που η απειλή της μάνας ήταν αυτή. Θα σε παντρέψω στην Αρβανιτιά για να σωθείς. Εκείνη ήταν η διαφορά μας με αυτούς. Καμία άλλη δεν είχαμε...»(συνέντ. 7/5/2014, Π.Κ)

⁷⁴Οι Αρβανίτες μέτοικοι, ενώ μιλούσαν τα ελληνικά, δεν άφησαν και την ιδιαίτερη γλώσσα τους. Ενώ ολοένα την παραμόρφωναν, παίρνοντας στοιχεία από την ελληνική, την μετέδιδαν στους γηγενείς των τόπων της εγκαταστάσεώς τους. Έτσι δημιουργήθηκε ένα γλωσσικό κράμα, τα αρβανίτικα που γενικεύθηκε στις περιοχές αυτές ως κοινή γλώσσα των κατοίκων του. Παράλληλα προς τη γλωσσική αφομοίωση, η καθημερινή επαφή, οι κοινές συνθήκες ζωής έφεραν και την κοινωνική αφομοίωση. Για περισσότερα βλ. Μπίρη Κ., *Αρβανίτες, Οι Δωριείς του νεότερου Ελληνισμού*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1997, σ. 321-332.

Οι βρύσες αποτελούν μια μαρτυρία της οργάνωσης της παραδοσιακής δομής του οικισμού. Η ύπαρξη νερού θεωρείται από τα αρχαία χρόνια μία από τις απαραίτητες φυσικές προϋποθέσεις για την ίδρυση ενός οικισμού. Το νερό θεωρείται μια από τις πιο σημαντικές φυσικές πηγές, διότι χωρίς αυτή δεν μπορεί να εξασφαλιστεί η επιβίωση ενός πληθυσμού. Οι μεγαλύτεροι θυμούνται την εποχή που οι γυναίκες έπρεπε να κουβαλήσουν το νερό από την πλησιέστερη βρύση για όλες τις ανάγκες του νοικοκυριού. Σύμφωνα με πληροφορίες των κατοίκων υπήρχαν αρκετές πηγές στον οικισμό. Οι πιο γνωστές ήταν: η πηγή του Σανοβά, του Μίκαρι, του «Κρο-Κοπανάκι» του Σκορπέτη.

Η μεγάλη αξία του νερού και η αναγκαιότητα του για την ανθρώπινη ύπαρξη οδήγησε στη λατρεία και τη «δαιμονοποίησή» του. Οι παραδόσεις των λαών βρίθουν από μύθους, θρύλους, τραγούδια κ.λπ., που αναφέρονται σε στοιχειά νερών (δράκοντες, λάμιες κ.λπ.), που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο κατακρατούν το νερό και απαιτούν ακόμα και ανθρώπινη θυσία για να το δώσουν στους ανθρώπους, αλλά στο τέλος κάποιος ήρωας-άγιος τα σκοτώνει και απελευθερώνει το νερό. Στη νέα ελληνική λαϊκή παράδοση κατεξοχήν δρακοντοκτόνος ήρωας είναι ο Αι-Γιώργης. Η έλλειψη νερού ήταν από παλιά πρόβλημα για το μεγαλύτερο μέρος της Ελλάδας. Η παροχή του μέσω της εκκλησίας, εξασφάλιζε τη δημόσια χρήση του, μια και η εκκλησία ήταν σε όλους προσιτή και έτσι ο γαιοκτήμονας, στην περιοχή του οποίου βρισκόταν το νερό δεν μπορούσε να απαγορεύει τη χρήση του⁷⁵.

Το 1956 ήρθε το νερό από την πηγή του Μίκαρι στην πόλη του Κοπανακίου μετά από συμφωνία των χωρικών και της κοινότητας για κοινή χρήση και συμφωνίας για το ωράριο λειτουργίας. Οι εργασίες ξεκίνησαν το 1954 από τους κατοίκους του χωριού, στοχεύοντας στην επιτυχή ολοκλήρωση του έργου. Το νερό έτρεξε για πρώτη φορά στην κεντρική πλατεία του Κοπανακίου, τον Σεπτέμβριο του 1956. Σύμφωνα με μαρτυρίες ο πρώτος που έσκυψε και ήπιε νερό με τις χούφτες του, κοίταξε με ευλάβεια τον ουρανό και έκανε το σταυρό του.

Με βάση το τοπικό και εθιμικό δίκαιο, οι πηγές και τα πηγάδια θεωρούνται κοινόχρηστα και η χρήση τους καθορίζεται από κανόνες που πρέπει να γίνονται σεβαστοί από τους κατοίκους.

«το πρωί 7-8, άνοιγε για τα σπίτια, μετά για να ποτίζονται τα χωράφια μέχρι τις 7.00 μμ, μετά άνοιγε για τα σπίτια για 2 ώρες και όλο το βράδυ έμενε ανοιχτό για να γεμίσει η δεξαμενή υδρεύσεως. Ο αυλακάρης, νερουλάς ήταν υπεύθυνος να καθαρίζει και να φτιάχνει τα αυλάκια, βέβαια τον βοηθούσαν και οι κάτοικοι του χωριού. Αυτός κανόνιζε την διανομή του νερού στα αγροτεμάχια. Σήμερα το κάθε σπίτι έχει την δική του βρύση. Οι νερουλάδες άφησαν τα κάρτα τους και τους κουβάδες τους γιατί οι μηχανοκίνητες υδροφόρες τα αντικατέστησαν...»(συνέντ. 13/4/2014, Σ.Κ)

⁷⁵Για περισσότερα βλ. Νιτσιάκος Β., *Λαογραφικά ετερόκλητα*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1997, σ. 53-64 και βλ. Κυριακίδου-Νέστορος Α., *Λαογραφικά Μελετήματα: σημάδια του τόπου ή η λογική του ελληνικού τοπίου*, εκδ. Εταιρεία Ελληνικού, Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, τόμ. Ι, Αθήνα 1989, σ. 15-40.

Φωτογραφική αποτύπωση του ποταμού Μίκαρι

Φωτογραφικό Αρχείο Κοιμανού Σπύρου: Ανοιγμα γράνας για πόσιμο νερό με προσωπική εργασία (από πηγή Μίκαρι προς δεξαμενή Κοπανακίου)

II. ΤΟΠΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Για την ιστορία του τόπου σχετικά με την παρουσία και την δράση των κατοίκων αλλά και για την ιστορική εξέλιξη μιας κοινωνίας σημαντικό στοιχείο αποτελούσαν τα τοπωνύμια⁷⁶. Τα τοπωνύμια μιας περιοχής συνδέονται με τις μνήμες και τις αφηγήσεις των ανθρώπων, οι οποίες δίνουν νόημα στον χώρο. Αποτελούν στοιχεία αναγνώρισης και οικειοποίησης των ανθρώπων με το χώρο, είναι στοιχεία της ταυτότητας του τόπου. Μέσα από αυτά διαφαίνονται στοιχεία οργάνωσης του χώρου, οι σχέσεις των ανθρώπων με τη γη ακόμα και στοιχεία για τις παραγωγικές δραστηριότητες μιας κοινότητας. Υπάρχουν πολλών ειδών κατηγορίες τοπωνυμίων, όπως τα ανθρωπωνυμικά (δηλ. προέρχονται από ονόματα ανθρώπων που συνδέονταν με ένα συγκεκριμένο τόπο), τα εκκλησιαστικά (εξαιτίας της παρουσίας της εκκλησίας στο συγκεκριμένο χώρο) τα παραγωγικά (σχετίζονται με αγροτικές ή άλλες εργασίες που γίνονταν εκεί) κ.α.

Το τοπωνύμιο Κοπανάκι συγκαταλέγεται στην κατηγορία των ανθρωπωνυμικών. Η γέννηση του ονόματος χάθηκε στα βάθη των χρόνων, όπως και για τα περισσότερα τοπωνύμια γεμάτα από ιστορίες και παραδόσεις⁷⁷. Οι γνώμες εδώ διχάζονται, από την συσχέτιση των στοιχείων της παράδοσης από στόμα σε στόμα.

Η πρώτη εκδοχή αναφέρεται σε ένα πρόσωπο, τον Αγγελή Κοπανάκη. Κάτοικος του χωριού, με τα λίγα χρήματα που διέθετε και χωρίς προσωπική περιουσία, κατασκεύασε ένα «χάνι». Ο κόσμος που πήγαινε στην Κυπαρισσία έπρεπε να περάσει από το χάνι του Κοπανάκη. Εκεί σταματούσαν για να ξεποστάσουν οι άνθρωποι και τα ζωντανά τους, να κοιμηθούν και να φάνε ότι είχε μαγειρέψει η σύζυγός του. Όλοι γνώριζαν το χάνι του Κοπανάκη, με αποτέλεσμα η τοποθεσία να ονομασθεί Κοπανάκι.

Η δεύτερη εκδοχή θέλει τις γυναίκες να πηγαίνουν σε μια πηγή, πλάι στο ποτάμι κάτω από τον Λιθερό, για να πλύνουν τα ρούχα τους. Τα έβρεχαν και τα χτυπούσαν με ξύλινο κόπανο. Όμως μια μέρα ένας Τούρκος φοροεισπράκτορας πλησίασε στην πηγή για να πει νερό. Καθώς έσκυψε κάτι του έπεσε από το σελάχι του (οπλοθήκη). Αφού ήπιε νερό συνέχισε τον δρόμο του προς το «Μαλίκι». Κατά τη διάρκεια της διαδρομής αντιλήφθηκε, ότι κάτι έλειπε και διέταξε έναν από τους υποτακτικούς του να γυρίσει πίσω και να το φέρει. Ο υποτακτικός αναρωτήθηκε σε ποιο σημείο το έχασε και ο φοροεισπράκτορας απάντησε: «Κρου κε γκρουα Κοπανάκι». Δηλαδή, «κρου» σημαίνει πηγή, «κε γκρούα» στην γυναίκα, «Κοπανάκι» σημαίνει ο κόπανος. Συνεπώς στην πηγή, στη γυναίκα με τον κόπανο. Το «κρου

⁷⁶Σύμφωνα με τον Μερακλή, μερικοί από τους θρύλους, από τα γεγονότα και τα σημάδια τους, ακόμα κι αν εξαφανιστούν, γράφονται στη γη, γίνονται τοπωνύμια. Για αυτό και η τοπογραφία μιας πολιτείας με τις γειτονιές, τα τοπωνύμια και τις ξεχωριστές της γωνιές λαβαίνει μια πλατύτερη διάσταση σε συνάρτηση με τη μελέτη της ιστορίας και των μνημείων της. Για περισσότερα βλ. Μερακλής Μ., «Όψεις παραδοσιακότητας του χώρου» στο *Λαογραφικά ζητήματα*, εκδ. Μπούρα, Αθήνα 1989, σ. 193-199. Τα τοπωνύμια αποτελούν «άγραφα μνημεία της ιστορίας» όπως αυτή αποτυπώνεται στο χώρο, με τα μεγάλα και τα μικρά ιστορικά συμβάντα να μαρτυρούν την συγκατοίκηση άλλοτε ειρηνική και άλλοτε συγκρουσιακή, διαφορετικών πολιτισμικών ομάδων. Για περισσότερα βλ. Οικονόμου Α., *Φύση, τεχνολογία και κοινωνία στις ορεινές κοινότητες του Κιθαιρώνα*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2007, σ. 44-46.

⁷⁷Σύμφωνα με τον Ν. Πολίτη, η παράδοση είναι μυθική διήγηση, η οποία συνδέεται με ορισμένο τόπο και χρόνο και με ορισμένο πρόσωπο, την οποία ο λαός πιστεύει ως αληθινή. Μπορούμε λοιπόν να πούμε ότι σε μια παράδοση συνυπάρχουν ιστορικά και μυθικά στοιχεία. Η παράδοση, ως είδος του προφορικού λόγου, αντλεί τα στοιχεία της από δύο διαφορετικούς κόσμους, τον πραγματικό και τον φανταστικό και συνθέτει με αυτά μια νέα διάσταση της «πραγματικότητας». Επιπλέον η παράδοση είναι συνώνυμη με τον θρύλο. Για περισσότερα βλ. Παπαχριστοφόρου Μ., *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Ελλάδα II: Οι Νεότεροι Χρόνοι*, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, τόμ. Γ', Πάτρα 2002, σ. 95-98.

Κοπανάκι» με τα χρόνια έγινε «κρο Κοπανάκι». Ίσως από αυτή την φράση να πήρε την ονομασία το χωριό.

Τρίτη και τελευταία εκδοχή προέρχεται από τις κατασκευές, δηλ. τα κοπανάκια, γιατί χρησιμοποιούσαν το πλατανόξυλο και η περιοχή είναι γεμάτη όπως και οι γύρω περιοχές όπου υπάρχουν ποτάμια ή πηγές.

Σύμφωνα με μαρτυρίες, ο ιδρυτικός μύθος σχετικά με το τοπωνύμιο του οικισμού, στηρίζεται σε αναμνήσεις προσώπων που κλίνουν προς τη δεύτερη εκδοχή.

«Κανένας δεν ξέρει από την Τουρκοκρατία και μετά. Κρόι σημαίνει βρύση. Η βρύση στο Κοπανάκι, εδώ ήταν περιοχές τουρκοκρατούμενες. Από εκεί και πέρα το όνομα δεν αναφέρεται πουθενά, ούτε σε σελίδες. Μπορεί να την είχαν οι Τούρκοι σαν παλιό Κοπανάκι και έχει μείνει...»(συνέντ.7/5/2014, Π.Κ)

«Μια γυναίκα έπλενε, κοπάναγε, αλλά του Τούρκου κάτι του έπεσε. Και γυρίζει πίσω τον υπηρέτη του και του λέει κοπανάκι...κοπανάκι...κρο-κοπανάκι, κρο- κοπανάκι και έμεινε κρο-κοπανάκι...» (συνέντ. 21/6/2014, Σ.Σ)

Η βρύση Κρο-Κοπανάκι

Κόπανος-Ξύλινη σκάφη-Σιδερένια Τρίποδα-Κούπα από νεροκολοκύθα-Ξύλινος Ζυγός για μεταφορά ξύλινων κουβάδων για νερό-Στρωσίδια-Υφαντά από το ιδιωτικό παραδοσιακό μουσείο του κ.Κομιανού

Όμως ο 18^{ος} αιώνας μπορεί να χαρακτηριστεί νεοτερικός για την κοινωνία και τον πολιτισμό καθώς στεγάζει δομές και διαδικασίες μιας εμπορευματικής οικονομίας και κοινωνίας που αναπτύσσει νέες κοινωνικές δυνάμεις και σχέσεις. Κυρίαρχο ρόλο στην οικονομική οργάνωση του τόπου παίζει ο έμπορος. Αυτός ρυθμίζει την παραγωγή και την διάθεση των προϊόντων στο χωριό αλλά και στην πόλη. Κάθε περιοχή έχει τη δική της αγορά για τα προϊόντα της, σε διαφορετική εποχή του έτους και ο έμπορος είναι εκείνος που πρέπει να κινείται από τη μια εμποροπανήγυρη στην άλλη.

Η κοινότητα του Λιθερού αποτελεί ένα ιδιόμορφο, ομοιογενές και ως ένα σημείο αυτόνομο σύνολο πολιτισμού. Σύμφωνα με τον Καραβίδα η κοινότητα ήταν μια πανάρχαια μορφή οργάνωσης της ομαδικής ζωής. Ανάλογα με τις εκάστοτε ιστορικές και πολιτικές συνθήκες άλλαζε και το περιεχόμενό της⁷⁸. Πρέπει να επισημανθεί ότι αυτή την εποχή η κοινότητα δεν ήταν μια μονάδα αγροτικού οικισμένου χώρου με κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές και πολιτισμικές λειτουργίες. Μέσα στα πλαίσια της διαμορφώθηκε ένα κοινό πνεύμα, μια αίσθηση κοινής καταγωγής και μοίρας, που από ένα σημείο και έπειτα αυτονομήθηκε από γεωγραφικούς, πολιτικούς και άλλους περιορισμούς⁷⁹.

Η κοινωνική δομή της κοινότητας ήταν άμεσα συνδεδεμένη με το σύστημα της ιδιοκτησίας της γης. Η ιδιοκτησία της γης έπαιζε σοβαρό ρόλο στις σχέσεις μεταξύ

⁷⁸Για περισσότερα βλ. Καραβίδα Κ., *Αγροτικά*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1978, σ. 414.

⁷⁹Για περισσότερα βλ. Νιτσιάκος Β., *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1993, σ. 39-64.

των γειτονικών χωριών, οι οποίες εγγράφονταν στα σύνορα των κτημάτων τους ή στη γραμμή που χώριζε τα βοσκοτόπια.

Όμως κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα με τον εκχρηματισμό της οικονομίας η παραδοσιακή κοινωνία οδηγείται στην αποσύνθεση. Η μετάβαση αυτή φέρνει αλλαγές και επιδρά καθοριστικά στη δομή του Πελοποννησιακού χώρου (π.χ. εδραίωση νέων θεσμών της κεντρικής εξουσίας, ακμή και κατάρρευση σταφιδικής οικονομίας, ενσωμάτωση της Θεσσαλίας, εξάπλωση σιδηροδρόμου στην Πελοπόννησο, μεταναστευτικές κινήσεις σε αστικά κέντρα και στο εξωτερικό κ.α.). Αυτές οι αλλαγές θα φανερωθούν μέσα από ιστορικές πηγές αλλά και από τις αφηγήσεις και τις βιοματικές εμπειρίες των κατοίκων του οικισμού.

III. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ

Σκιαγραφώντας την κοινότητα Λιθερού αναγνωρίζουμε ένα τυπικό ελληνικό χωριό. Σύμφωνα με την τελευταία απογραφή του 2011 έχει 1030 κατοίκους. Οι απογραφές πληθυσμού καταγράφουν την παρουσία των ανθρώπων σε ένα τόπο καθώς η κατοίκηση τους εκεί κατά την διάρκεια των απογραφών καταγράφεται ως τόπος μόνιμης κατοικίας.

Κατά την πρώτη απογραφή του 1920 (386 κάτ.), το 1928 (1.164), το 1940 (1561), το 1951 (2004), το 1961 (2.130), το 1971 (1.638), το 1981 (1.100), το 2001 (1.624) και το 2011 (1.030)⁸⁰.

Από τα στοιχεία των απογραφών διαφαίνεται ότι κατά την μεταπολεμική περίοδο η Μεσσηνία χάνει σταθερό πληθυσμό⁸¹. Αυτό οφείλεται στα έντονα μεταναστευτικά ρεύματα προς χώρες του εξωτερικού ή τα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας με κίνητρο την αύξηση ευκαιριών απασχόλησης⁸². Το μεταναστευτικό ρεύμα αποδυνάμωσε πληθυσμιακά τις αγροτικές περιφέρειες της χώρας, τόσο ποσοτικά (μείωση πληθυσμού) όσο και ποιοτικά στο βαθμό που απορρόφησε παραγωγικές ηλικίες (έως 45 ετών). Επιπλέον σε σχέση με την πληθυσμιακή δομή στο σύνολο της χώρας η Μεσσηνία εμφανίζει μια εικόνα «γηρασμένου πληθυσμού» με έλλειμμα των

⁸⁰Βλ. Χουλιάρης Μ., *Εξελίξεις του πληθυσμού αγροτικών περιοχών της Ελλάδας 1920-1981*, εκδ. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1988, σ.210.

⁸¹Οι μεταπολεμικοί μετανάστες κατευθύνονται αρχικά στις ΗΠΑ και τις άλλες υπερωκεάνιες χώρες (Καναδά και Αυστραλία), εν συνεχεία δε στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης (ιδιαίτερα στη Δυτική Γερμανία που απορροφά το 85% περίπου της ενδο-ευρωπαϊκής μετανάστευσης). Για περισσότερα βλ. Κοτζαμάνης Β., *Οι αλλοδαποί στην Ελλάδα: Χωρική ανάλυση των δημογραφικών τους χαρακτηριστικών και της συμβολής τους στις πληθυσμιακές μεταβολές (1991-2001)*, Σειρά Ερευνητικών εργασιών, Βόλος 2006, Νο 6, σ. 2 και Kayser B. & Τσαβέας Τ. & Μερακλής Μ., *Ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδος: στοιχεία δια την μελέτην της αστυφιλίας*, εκδ. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1968, σ. 37 & 92.

⁸²Η Πελοπόννησος υπήρξε στο σύνολό της μια μεγάλη περιοχή που τροφοδότησε την υπερωκεάνια μετανάστευση με προορισμό τη βόρειο-αμερικανική ήπειρο. Από το 1960 και μετά η κατεύθυνση υποκαταστάθηκε από άλλες όπως στη Δυτική Ευρώπη (Γερμανία) αλλά και στην Αυστραλία ή στη Νότια Αφρική. Για περισσότερα βλ. Sivignon Μ., «Εξελίξεις της αγροτικής κοινωνίας στη Δυτική Πελοπόννησο-Μετόχι (Αχαΐας)» στο *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, (επιμ.), Δαμιανάκος Στ., εκδ. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1987, σ. 74-92. Επιπλέον βλ. Πετρινώτη Ξ., *Η μετανάστευση προς την Ελλάδα: Μια πρώτη καταγραφή, ταξινόμηση και ανάλυση*, εκδ. Οδυσσεάς & Βιβλιοθήκη Ινστιτούτου Διεθνών Σχέσεων αρ.4, Αθήνα 1993, σ. 45-40. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο παππούς μου, ο οποίος μετανάστευσε στην Γερμανία το 1965 με σκοπό να εξασφαλίσει πόρους για την οικογένειά του. Τα εμβάσματα τα έστειλε στο μεγαλύτερο γιο του, Δημήτρη (δηλ. τον πατέρα μου), ο οποίος είχε αναλάβει τον ρόλο του διαχειριστή του οικογενειακού εισοδήματος. Εκεί παρέμεινε μέχρι το 1967.

νεαρών και μεσαίων ηλικιών (έως και 54 ετών) και πλεόνασμα των μεγάλων (55 και άνω)⁸³.

Σύμφωνα με την απογραφή του 2011, οι μόνιμοι κάτοικοι του Λιθερού δεν ξεπερνούν τους 1030. Αυτός ο αριθμός δεν ανταποκρίνεται στα πραγματικά δεδομένα του χωριού⁸⁴. Ο πληθυσμός που καταγράφεται ως «μόνιμος»⁸⁵ είναι αποτέλεσμα της μετακίνησης των Κοπανακαίων που ζουν στα αστικά κέντρα, κυρίως στην Αθήνα, την ημέρα της απογραφής. Οι Κοπανακαίοι θεωρούν ηθική τους υποχρέωση να απογραφούν στο χωριό τους και όχι στην πόλη. Από μαρτυρίες των ανθρώπων οι μόνιμοι κάτοικοι ανέρχονται στους 500 περίπου, ενώ την επόμενη πενταετία πιστεύουν ότι δεν θα ξεπερνούν τους 100.

«όταν ήρθα εγώ εδώ πέρα, γύρισα το 1983 ήμασταν 1.100 άτομα. Και σήμερα είμαστε ελάχιστοι. Γιατί έχουμε 50-60 θανάτους τον χρόνο και γεννήσεις μηδέν. Όταν το 1957-1963 πήγαινα σχολείο ήμασταν 95 παιδιά και σήμερα είναι 2 παιδάκια, του γείτονα απέναντι και άλλο ένα εκεί στην εκκλησία. Στο Κοπανάκι υπήρχαν 2 δημοτικά σχολεία ένα τριθέσιο και ένα διθέσιο που πήγαινε και ο πατέρας σου. Σήμερα αν δεν ήταν καμιά εικοσαριά Ρουμανάκια το σχολείο θα είχε κλείσει. Και είναι όλος ο δήμος Αετού. Δεν υπάρχουν νέα ζευγάρια να κάνουν παιδιά. Από ότι βλέπω στο Κοπανάκι την επόμενη πενταετία θα είναι ελάχιστος ο κόσμος. Θα είναι 50-100 άτομα με τον ρυθμό θνησιμότητας⁸⁶ που υπάρχει...».(συνέντ. 7/5/2014, Π.Κ)

Μέχρι εδώ είναι κατανοητό ότι ο οικισμός του Λιθερού δημιουργήθηκε στις αρχές του 1900. Αρχικά κτίστηκε το Κάτω Κοπανάκι και μεταγενέστερα το Άνω Κοπανάκι. Η δημιουργία του Κάτω Κοπανακίου είχε ως επίκεντρο τον ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, η οποία κτίστηκε το 1891. Μεταγενέστερα ακολούθησε και η δημιουργία της περιοχής γύρω από το ναό του Αγίου Γεωργίου (Άνω Κοπανάκι).

Η ανάπτυξη και η οικιστική επέκταση του Λιθερού συμβαδίζει με την ανέγερση εκκλησιών. Επίκεντρο του οικισμού θεωρείται η εκκλησία. Ο οικισμένος χώρος

⁸³Η παρατηρούμενη γήρανση του πληθυσμού οφείλεται αρχικά στη μείωση της γονιμότητας κυρίως. Από την άλλη πρέπει να τονισθεί ότι η γήρανση συνδυάζεται και με την ταχεία αστικοποίηση του πληθυσμού. Η εσωτερική μετανάστευση αφαιρεί από τις αγροτικές περιοχές και προσθέτει στις αστικές περιοχές εσωτερικούς μετανάστες, οι οποίοι ανήκουν στην κατηγορία του παραγωγικού πληθυσμού (έως 45 περίπου ετών). Αυτό έχει ως συνέπεια να αυξηθεί ο αριθμός του γεροντικού πληθυσμού εις βάρος του παραγωγικού πληθυσμού στις αγροτικές περιοχές. Βλ. Σιάμπος Γ., «Η κατά τόπο διαφορετική γήρανση του πληθυσμού και παράγοντες αυτής» στο *Οι χωρικές διαστάσεις των δημογραφικών δεδομένων*, (επιμ.) Κοτζαμάνης Β., Βόλος 2001, σ. 89-92.

⁸⁴Αυτό συμβαίνει διότι μια πολυάριθμη διασπορά συρρέει κατά περιοδικά διαστήματα στο χωριό με την ευκαιρία ενός πανηγυριού ή στη διάρκεια διακοπών. Για περισσότερα βλ. Δαμιανάκος Στ & Ζακοπούλου Έρ. & Κασίμης Χ. & Νιτσιάκος Β. & Mendras Hen. *Εξουσία εργασία και μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου: η τοπική δύναμη της επιβίωσης*, εκδ. Πλέθρον, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα, σ. 14.

⁸⁵Σύμφωνα με την Ε.Σ.Υ.Ε. ο μόνιμος πληθυσμός ενός δήμου αντιστοιχεί στο σύνολο των ατόμων που συνήθως διαμένουν σε αυτόν, ενώ ο πραγματικός πληθυσμός είναι αυτός που αντιστοιχεί στον αριθμό των ατόμων που είναι παρόντα στον εν λόγω δήμο κατά την ημέρα της απογραφής. Οι Κοπανακαίοι επιλέγουν να απογραφούν στο χωριό τους και όχι στην πόλη. Είναι ορατό ότι θέλουν να διατηρήσουν δεσμούς με το γενέθλιο τόπο τους. Για περισσότερα βλ. Κακλαμάνη Στ. & Ντυκεν Μ., «Οι χωρικές διαφοροποιήσεις σύγχρονων μορφών κινητικότητας στην ύπαιθρο χώρα» στο *Η δημογραφική πρόκληση, γεγονότα και διακυβεύματα*, (επιμ.) Κοτζαμάνης Β., Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος 2009, σ. 209-231.

⁸⁶Πρόκειται για μια αύξηση της θνησιμότητας, αλλά για αύξηση των θανάτων που προέρχονται από τις ηλικίες των 75 ετών και άνω εξαιτίας της γήρανσης του πληθυσμού. Για περισσότερα βλ. Στεφάνου Β. & Ζήκου Χ. & Βούλγαρης Κ., «Πρόσφατες δημογραφικές εξελίξεις σε περιφερειακό επίπεδο» στο *Οι χωρικές διαστάσεις των δημογραφικών δεδομένων*, (επιμ.) Κοτζαμάνης Β., Βόλος 2001, σ. 65-68.

αποκτά υπόσταση στην κοινωνική συνείδηση των ανθρώπων γίνεται, δηλαδή πραγματικός αφού πρώτα καθαγιαστεί⁸⁷. Η εκκλησία της Παναγίτσας μέχρι και σήμερα αποτελεί σημείο αναφοράς των κατοίκων. Ο οικισμός ήταν χωρισμένος σε γειτονιές, τους λεγόμενους μαχαλάδες, που έπαιρναν το όνομά τους από το όνομα των οικογενειών που κατά το παρελθόν κατοικούσαν σε αυτές.

«Είχαν συνοικισμούς. Ένας συνοικισμός ήταν π.χ. οι Βασιλοπουλαίοι με τα χωράφια τους. Παραπέρα κάποιοι άλλοι στα 500 μέτρα οι Κωνσταίοι είχαν τα ζώα τους. Και τα καλοκαίρια που ήθελαν να εκκλησιάζονται είχαν την Παναγίτσα...». (συνέντ. 7/5/2014, Π.Κ)

Σημαντικό στοιχείο οργάνωσης του χώρου αποτελούσαν οι παραδοσιακές κατοικίες του Λιθερού. Με βάση τις κοινωνικές του ανάγκες οι άνθρωποι διαμόρφωσαν και όρισαν το χώρο τους και έτσι απέκτησαν ένα σημείο αναφοράς στην ευρύτερη οργάνωση του χώρου, στον οποίο εκτυλίσσονταν οι δραστηριότητές τους. Τα σπίτια στην Ορεινή Τριφυλία ήταν πέτρινα και αποτελούνταν από το κατώγι, στο ισόγειο, και έναν όροφο, το κυρίως σπίτι με δύο ή τρία δωμάτια.

Η βρύση αποτελούσε άλλη μια μαρτυρία οργάνωσης της παραδοσιακής δομής του οικισμού. Η ύπαρξη νερού θεωρείται μια από τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την ίδρυση ενός οικισμού. Μεγαλύτερο πρόβλημα στην κοινότητα ήταν η μεταφορά του νερού. Οι μεγαλύτεροι θυμούνται την εποχή που οι γυναίκες έπρεπε να κουβαλήσουν το νερό από την πλησιέστερη βρύση για τις ανάγκες του νοικοκυριού. Το πρόβλημα της υδροδότησης λύθηκε τον Σεπτέμβριο του 1956.

Εκτός από τα παραπάνω, η άνθηση μιας παραδοσιακής κοινωνίας οφείλεται και σε άλλα στοιχεία οργάνωσης του χώρου, αφού αυτά συνδέονται άρρηκτα με τις μεταφορές και επικοινωνίες και αυτές με τις σχέσεις παραγωγής. Τέτοια στοιχεία θεωρούνται τα χάνια⁸⁸ και τα παζάρια.

Το χάνι ήταν ένα είδος καταλύματος, που αποτελούσε σημείο συνάντησης αγωγιατών και εμπόρων διαφόρων εθνοτήτων αλλά λειτουργούσε και ως πολιτιστικό σταυροδρόμι μέσω του οποίου διαδίδονταν ειδήσεις, προφορικές παραδόσεις και άλλα πολιτισμικά είδη. Στη Μεσσηνία υπήρχαν διάσπαρτα χάνια όπως για παράδειγμα το χάνι του Κοπανάκη, του Κόκλα και του Κούβελα. Η παρουσία τους είναι ακόμα ζωντανή στην μνήμη των ανθρώπων.

«Ο Κοπανάκης ήταν σάγαμπρος στα Κυριακοπουλαίικα. Στο συνοικισμό έζησε για αρκετό διάστημα. Με τα λίγα χρήματα που είχε και χωρίς προσωπική περιουσία αποφάσισε να φτιάξει στην Κάτω ρούγα ένα «χάνι». Ακόμα και σήμερα διακρίνονται τα χαλάσματα από το χάνι του Κοπανάκη. Ο κόσμος που πηγαίνει για Κυπαρισσία έπρεπε να περάσει από το χάνι του Κοπανάκη. Εκεί σταματούσαν για να ξεποστάσουν οι άνθρωποι και τα ζωντανά τους, να κοιμηθούν και να φάνε ότι είχε μαγειρέψει η Κοπανάκαινα. Όλοι γνώριζαν το χάνι του Κοπανάκη...» (συνέντ. 7/5/2014, Π.Κ)

⁸⁷βλ. Κυριακίδου-Νέστορος Α., *Λαογραφικά Μελετήματα: σημάδια του τόπου ή η λογική του ελληνικού τοπίου*, εκδ. Εταιρεία Ελληνικού, Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, τόμ. Ι, Αθήνα 1989, σ. 15-40 και Νιτσιάκος Β., *Λαογραφικά ετερόκλητα*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1997, σ. 45-52 και επίσης Νιτσιάκος Β., *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1993, σ. 24-25.

⁸⁸Το χάνι, κατά τα Οθωμανικά χρόνια, ήταν μια ξύλινη παράγκα στημένη πάνω σε πέτρινες κολόνες, ένα οχυρό κτίσμα στο πλάι μιας αυλής, με μια βαριά πόρτα στην άκρη των τούρκικων λιθόστρωτων δρόμων. Οι τούρκοι λιθόστρωτοι δρόμοι υπήρξαν αντικείμενο φθόνου ολόκληρης της Ευρώπης. Για περισσότερα βλ. Berard V., *Τουρκία και Ελληνισμός*, (μτφρ.) Λυκούδης Μ., εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1987 σ. 68 και σ. 113. Επιπλέον Rouqueville F., *Ταξίδι στο Μοριά*, εκδ. Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1980, σ. 89.

Το παζάρι στην κεντρική πλατεία και τους γύρω δρόμους θεωρείται τόπος συναντήσεως όχι μόνο για τις οικονομικές συναλλαγές αλλά και για την διατήρηση και την ανάπτυξη των κοινωνικών τους σχέσεων. Το παζάρι είναι περισσότερο καταχωρημένο στη συλλογική συνείδηση ως πολιτισμικό γεγονός σημαντικό για την κοινότητα και λιγότερο ως τόπος εμπορικών συναλλαγών⁸⁹.

Το εβδομαδιαίο παζάρι του οικισμού ξεκίνησε να λειτουργεί το 1934. Συγκαταλέγεται ανάμεσα στα 4 παζάρια της Ελλάδος, τα οποία έχουν θεσπιστεί με βασιλικό διάταγμα. Αν και υπήρχαν αντιδράσεις για την ημέρα λειτουργίας του ο Μητροπολίτης Ολυμπίας και Τριφυλίας, Δαμασκηνός και τα μέλη του Εμπορικού Συλλόγου ήρθαν σε επαφή με την κρατική εξουσία και ύστερα από συζήτηση δόθηκε η εντολή το παζάρι να συνεχίσει την ημέρα της Κυριακής.

«Το παζάρι ξεκίνησε το 1934. Γινόταν μια φορά την εβδομάδα, κάθε Κυριακή και για αυτό έχουμε και προνόμια. Είναι ένα από τα τέσσερα παζάρια που είναι με βασιλικό διάταγμα στην επικράτεια. Για αυτό όσες φορές προσπάθησαν να το σταματήσουν την ημέρα Κυριακή δεν το πέτυχαν. Είναι ένα παζάρι στην Κρήτη, το δικό μας, ένα στα Τρίκαλα και άλλο ένα αλλά δεν θυμάμαι που. Είναι τύπου πανηγυριού, ζωαγορά όχι ζωοπανήγυρη. Σε άλλες περιοχές δεν βρίσκεις ζωαγορά στο Δώριο, στην Κυπαρισσία. Εδώ έχουμε και ζωαγορά και για αυτό έχουμε και ειδικά προνόμια. Την εποχή της Δικτατορίας διακόπηκε βίαια η λειτουργία του και γινόταν Σάββατο μόλις έγινε η αλλαγή αμέσως επαναφέραν, δεν ξέρω ζήτησαν οι άρχοντες να επανέλθει το παζάρι κανονικά την ημέρα Κυριακή. Τώρα πριν από κάποια χρόνια πήγαν πάλι να το αλλάξουν και σταμάτησε το θέμα διότι είναι προνόμια μας με βασιλικό διάταγμα και παραμένει Κυριακή⁹⁰». (συνέντ. 7/5/2014, Π.Κ)

Η εβδομαδιαία αγορά⁹¹ αποτελούσε πόλο έλξης για παραγωγούς και των γύρω χωριών. Έμποροι από όλη την Ελλάδα πήγαιναν να πουλήσουν κρέατα, αλλά και να αγοράσουν σύκα και ελαιόλαδο που παράγονταν στις νοτιότερες περιοχές, κυρίως στη Μεσσηνία. Η εμβέλεια του παζαριού, ως εσωτερικής αγοράς, ήταν αισθητή από το ξεκίνημα του, το 1934 και διατηρείται μέχρι και σήμερα. Δεν είναι τυχαίο ότι σήμερα υπάρχουν έμποροι της Καστοριάς που έρχονται στο χωριό για να πουλήσουν φασόλια.

«Έχει προνόμια το παζάρι...ήταν σε 2 μέρη η λαϊκή και το ζωοπάζαρο, κότες, κοκόρια, κουνέλια ότι είχε ο καθένας αυγά, ότι μπορούσε να πουλήσει ο καθένας, τυριά, μυζήθρες. Από τα χωριά εκείνα επάνω και από αυτή την πλευρά και πίσω από τα βουνά

⁸⁹Το παζάρι, στοιχείο και αυτό οργάνωσης του χώρου στα πλαίσια συγκεκριμένων οικονομικών λειτουργιών, προσέλκυε το ενδιαφέρον των λαογράφων και εθνολόγων διεθνώς γιατί ακριβώς δεν παρέμεινε χώρος ανταλλαγής υλικών αγαθών μόνον αλλά εξελίχθηκε σε σταυροδρόμι πολιτισμών. Μαζί με τα προϊόντα κυκλοφορούσαν στοιχεία πολιτισμού, έσμιγαν διαφορετικές νοοτροπίες και διασταυρώνοντας ετερόκλητες κοινωνικές αξίες, για περισσότερα βλ. Νιτσιάκος Β., *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1993, σ. 15-21.

⁹⁰ΦΕΚ Α 204, 15/09/2011 άρθρο 16, παρ. 3: Η κυριακάτικη αγορά του Δημοτικού Διαμερίσματος Κοπανακίου του Δήμου Αετού του Νομού Μεσσηνίας, η οποία λειτουργούσε εθιμικά ήδη πριν από τη θέση σε ισχύ του παρόντος νόμου, επιτρέπεται να συνεχίσει να λειτουργεί, χωρίς υποχρέωση έκδοσης νέας άδειας σύμφωνα με τον παρόντα νόμο, χωρίς πάντως να θίγεται η εφαρμογή των λοιπών διατάξεων του παρόντος νόμου."

⁹¹Οι εβδομαδιαίες αγορές γίνονται σε τρία χωριά και χρησιμοποιούνται από τους περισσότερους παραγωγούς προς διάθεση των κτηνοτροφικών και γεωργικών προϊόντων ή προς ανταλλαγή αυτών ή για αγορά αναγκαίων ειδών από αυτούς. Οι αγορές αυτές γίνονται στην Μεσσήνη κάθε Σάββατο, στην Ουχάλια και στο Κοπανάκι κάθε Κυριακή. Για περισσότερα για την οργάνωση των εβδομαδιαίων αγορών βλ. Αϊβαλιωτάκη Ν., *Ο κάμπος της Μεσσηνίας και οι ορεινά λεκάνια αυτού*, Αρχείο Γεωργοοικονομικών Μελετών Αγροτικής Τράπεζας Ελλάδος, Αθήνα 1942, σ. 247.

ερχόντουσαν κόσμος γιατί το εμπόριο γινόταν εδώ. Όλη η ορεινή Τριφυλία περίπου το 80% ερχόντουσαν, είχαν ως έδρα το παζάρι για όλες τις εμπορικές συναλλαγές. Το Δώριο δεν υπήρχε παζάρι πριν καμιά 20ετία το έχουν κάνει. Κάθε Παρασκευή έχει μια ψευτολαϊκή δεν έχουν αυτά που έχουμε εμείς. Προσπάθησαν πολλές φορές αλλά δεν μπόρεσαν να το πετύχουν διότι το δικό μας είναι τόσα πολλά χρόνια που είναι γνωστό σε όλη την Ελλάδα. Όλοι οι έμποροι το γνωρίζουν. Έρχονται από την Χαλκίδα, από την Θεσσαλία μέχρι και από την Καστοριά έρχεται ένας και πουλάει φασόλια. Ξέρει ότι έχει παζάρι, φορτώνει και έρχεται. Ξέρει ότι κάθε Κυριακή θα πουλάει στο Κοπανάκι. Η εμβέλεια του είναι μεγάλη στη συναλλαγή. Α ναι είχε και η Οιχαλία! Το οποίο χρόνο με το χρόνο το καταργήσανε. Δεν είχε εμπορικότητα σε σχέση με εδώ. Αυτοί εκεί κάτω πήγαιναν τα ζώα από εδώ οπότε κάποια στιγμή τα ζώα με τα χρόνια μειωθήκανε. Αφού το πουλάει εδώ πέρα γιατί να πάει εκεί...». (συνέντ. 7/5/2014, Π.Κ)

Το παζάρι του Λιθερού

Το παζάρι στήριζε και στηρίζει την οικονομία και την ευμάρεια της κοινότητας και των γύρω χωριών. Στα παλιά χρόνια ο επισκέπτης μπορούσε να βρει πουλερικά, αμνοερίφια, βόδια, γελάδια, άλογα μουλάρια αλλά και εμπορεύματα όλων των ειδών. Οι μεταπράτες, οι αγοραστές και οι ανταλλαγές ζώων είχαν την τιμητική τους. Πάγκοι φορτωμένοι με εμπορεύματα κάθε είδους όπως αγροτικά εργαλεία, οικιακά σκεύη, υφάσματα, ρούχα, παπούτσια αλλά κυρίως φρούτα και ζαρζαβατικά. Μέχρι και παραδοσιακά γλυκά και φαγητά υπήρχαν.

Ζωντανά κάτω από έναν ευκάλυπτο στο παζάρι του Λιθερού:

«Πόσες και πόσες φορές δεν γεύτηκα το περίφημο σάμαλι ή τον μπακλαβά και το κανταΐφι σεβριρισμένο σε μια κόλλα χαρτί. Με το σιρόπι που ασιγκούνευτα έριχνε ο μπάρμπα Γιάννης Αντωνόπουλος ο Βασιλικαίος. Να τρέχει στα δάκτυλα μου μαζί με ένα ποτήρι κρύο νερό που το πάγωνε ένα κομμάτι παγοκολόνας τυλιγμένης σε μια λινάτσα...». (συνέντ. 7/5/2014, Π.Κ)

Το Κυριακάτικο παζάρι⁹² συνδύαζε την διασκέδαση, το κοινωνικό αντάμωμα, την επαφή των χωρικών της Ορεινής Τριφυλίας, την ανταλλαγή απόψεων και γνώσεων, το δέσιμο της γνωριμίας και της σχέσης αλλά και την κατανάλωση όλων των αγαθών και προϊόντων. Σημαντικό ρόλο έπαιζαν και τα κρασοπουλειά, τα οποία θεωρούνταν τόπος ανδρικής συνάθροισης στον οποίο καταναλώνονταν κρασί με συνοδευτικό την παραδοσιακή γουρνοπούλα. Οι γουρνοπούλες παραδοσιακό έδεσμα της Μεσσηνίας, ψήνονταν από τις νοικοκυρές στα σπίτια και αργότερα διατίθενται στην αγορά προς πώληση.

«Η γουρνοπούλα ή γουρνοπούλα, όπου και να κοίταζες υπήρχαν πάγκοι με τους χασάπηδες με ακονισμένες μαχαιρές και μπαλτάδες όπως ο παραδοσιακός χασάπης μπάρμπα Κώστας Πανουσάκης. Με μαεστρία και πείρα τεμάχιζε την καλοψημένη γουρνοπούλα και οι διπλανοί του περίμεναν να την τυλίζουν στη λαδόκολλα. Για να την απολαύσουν με την παρέα τους και με την συνοδεία του μερακλίδικου κρασιού του τόπου μας. Όλα τα υπόγεια ταβερνάκια έκαναν χρυσές δουλειές. Άνοιγαν το πρωί και έκλειναν το βράδυ. Ο περαστικός άκουγε τραγούδια από τους μερακλήδες πότες. Οι κάνουλες δεν σταματούσαν να γεμίζουν τα οικιαδιάρικα...»(συνέντ. 7/5/2014, Π.Κ)

Στην αγορά του Κοπανακίου ήταν διαθέσιμο ένα πλήθος εμπορικών δραστηριοτήτων, το οποίο εξυπηρετούσε τις ανάγκες των αγροτικών κοινοτήτων. Υπήρχαν οι τσαρουχάδες, οι οποίοι έφτιαχναν τα τσαρούχια ή μάλωναν τα παλιά άρβυλα των κατοίκων, οι σιδεράδες, οι πεταλωτάδες, οι οποίοι αναλάμβαναν το πετάλωμα των αλόγων, των γαϊδουριών και των μουλαριών, έκαναν «χρυσές δουλειές» και οι

⁹²Αναφορές για το Κυριακάτικο παζάρι βλ. «Τα Νέα των Σουλμαίων», έτος 11^ο, αρ.φ. 58, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2006, σ. 1 και Πολιτιστικός Σύλλογος Ράχη-Μαχανά «Κοπανάκι», τ.χ. 1, 22 Αυγούστου 2010.

σαμαράδες δεν προλάβαιναν τις παραγγελίες. Επιπλέον η αγορά διέθετε το παραδοσιακό παντοπωλείο, το παραδοσιακό καφενείο, κουρείο κ.α. Επίσης μπορούσε κανείς να βρει τους τροκανάδες και τους φαναρτζήδες.

Οι τροκανάδες κατασκεύαζαν τροκάνια (κουδούνια) για τα γιδοπρόβατα ενώ οι φαναρτζήδες κατασκεύαζαν λάμπες πετρελαίου για τα σπίτια. Από το 1927 το χωριό διέθετε και φωτογράφο, τον μοναδικό σε όλη την Ορεινή Τριφυλία.

Χασάπης Λιθερού/τεμαχίζει την γουρνοπούλα-Μπαλωματάδες Λιθερού

Σημαντική κατασκευή στη δομή του οικισμού υπήρξε ο σιδηροδρομικός σταθμός Κοπανακίου. Αποτελεί δείγμα βιομηχανικής αρχιτεκτονικής, κτισμένο με πέτρα και στεγασμένο με στέγη και κεραμίδια. Αρχικά ήταν με έναν όροφο, ενώ αργότερα στο ισόγειο δημιουργήθηκε μια αίθουσα, η οποία χρησιμοποιούνταν σαν καφενείο και σαν αίθουσα αναμονής. Σύμφωνα με το νόμο ΑΠΦΕ'14.12.1887⁹³ (του Χαρίλαου Τρικούπη) εγκρίνεται η κατασκευή για λογαριασμό του κράτους της σιδηροδρομικής γραμμής. Ωστόσο στις 12.5.1888 υπογράφεται μια σύμβαση του κράτους και ενός Προξένου του Βελγίου. Οι κατασκευαστικές εργασίες ξεκίνησαν το 1889. Η βέλγικη εταιρεία πρόλαβε να κατασκευάσει το τμήμα Καλαμάτας-Διαβολιτσίου (μαζί με το Ασπρόχωμα-Μεσσήνη), τα οποία ήταν έτοιμα το 1891 και η εκμετάλλευσή τους ξεκίνησε το 1892. Το κράτος λόγω οικονομικών προβλημάτων σταμάτησε το έργο και το 1890 ανατέθηκε και πάλι στην ίδια εταιρεία το σχέδιο υλοποίησης της γραμμής. Η εταιρεία όμως δεν μπόρεσε να ανταποκριθεί και δέκα χρόνια αργότερα οι Σ.Π.Α.Π.⁹⁴ ανέλαβαν να φτιάξουν την γραμμή Πύργου-Κυπαρισσίας-Μελιγαλά, με όρο την επέκταση Κυπαρισσίας μέχρι Πύλο. Το έργο ξεκίνησε με εντατικούς ρυθμούς και η παραλαβή ολόκληρης της διαδρομής Πύργος-Κυπαρισσία και Καλό Νερό-Κοπανάκι-Μελιγαλά έγινε από την επιτροπή του Υπουργείου στις 27-28 Αυγούστου 1902, ενώ η λειτουργία της ξεκίνησε λίγες μέρες αργότερα, στις 7 Σεπτεμβρίου του 1902. Η διαδρομή είχε μήκος 110 χιλιόμετρα⁹⁵ και περιελάμβανε

⁹³Για περισσότερα βλ. Κιτσίκης Ν., *Τεχνική Επετηρίς της Ελλάδος*, υπό Κοκκινόπουλου Ε. τόμ. Α', τ.χ. Ι, εκδ. Τεχνικού Επιμελητηρίου της Ελλάδος, Αθήνα 1935, σ. 222-223.

⁹⁴Σ.Π.Α.Π.: Σιδηρόδρομοι Πειραιώς-Αθηνών-Πελοποννήσου

⁹⁵Το μήκος των σιδηροδρομικών γραμμών που εξυπηρετεί την υπό μελέτη περιφέρεια είναι από την Καλαμάτα μέχρι το Κοπανάκι 48 χιλιόμετρα και μέχρι τα Παραδείσια 64 χιλιόμετρα. Περισσότερα για συγκοινωνίες και μεταφορές βλ. Αϊβαλιωτάκη Ν., *Ο κάμπος της Μεσσηνίας και οι ορεινά λεκάνια αυτού*, Αρχείο Γεωργοοικονομικών Μελετών Αγροτικής Τράπεζας Ελλάδος, Αθήνα 1942, σ. 246-247. Επίσης για σιδηροδρομικές γραμμές βλ. Χηνόπουλου Δ., *«Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά: η ορεινή Πελοπόννησος»*, τόμ. 4 (1960) σ. 281.

25 σταθμούς και στάσεις. Ο σιδηροδρομικός σταθμός σταμάτησε να εκτελεί δρομολόγια το 2011. Μέχρι τότε ήταν το κυριότερο μεταφορικό μέσο για τους κατοίκους των γύρω περιοχών που ήθελαν να έρθουν στο Κυριακάτικο παζάρι.

«Το 1902 πέρασαν οι γραμμές και το τρένο πρέπει να πέρασε το 1906-1907. Το τρένο ξεκινάει την διαδρομή από Ζευγολατιό, περνάει στην Καλλιρρόη, στο Βασιλικό, στο Δώριο στο Κοπανάκι στο Καλό Νερό και φτάνει Κυπαρισσία. Και από Καλό Νερό γυρίζει Πύργο-Πάτρα-Αθήνα. Κάνει τον κύκλο, από την Κυπαρισσία και πέρα δεν προχωράει μέχρι εκεί. Εκεί ήταν το τερματικό του, άφηνε επιβάτες, έπαιρνε επιβάτες είτε θα ξαναγύριζε είτε θα τράβαγε για Αθήνα το δρομολόγιο. Ο σταθμός κτίστηκε το 1900-1902 από την εταιρεία Σ.Π.Α.Π. και είχαν και Αρμένιους. Έπεσαν από την σκαλωσιά και σκοτώθηκαν. Αυτά τα έχω δει πιτσιρικάς πήγαινα εκεί πάνω στην εκκλησία. Από την εκκλησία προς τα κάτω ήταν νεκροταφείο...»(συνέντ. 7/5/2014, Π.Κ)

Διαδρομή: Ζευγολατιό-Καλλιρρόη-Βασιλικό-Δώριο-Κοπανάκι-Καλό Νερό-Κυπαρισσία

Η προφορική ιστορία προβάλλει, ως κυρίαρχο τύπο οικογενειακής σύνθεσης το πυρηνικό-συζυγικό νοικοκυριό ενώ συνυπάρχει και ένα μικρό ποσοστό πολυπυρηνικής οικογενειακής σύνθεσης. Η συγκρότηση της τελευταίας αρχίζει από την ώρα που ο πρώτος αδελφός παρέμεινε, μετά το γάμο του, στο πατρικό σπίτι. Εν συνεχεία επικράτησε η διευρυμένη οικιακή μονάδα, με τα παντρεμένα παιδιά να αποχωρούν μετά τον γάμο τους και οι γονείς να μένουν σήμερα μόνοι στο σπίτι εφόσον τα παιδιά τους ζουν μακριά από το χωριό.

Η πυρηνική ωστόσο οικογένεια στήριζε την κοινωνική της ύπαρξη στην ευρύτερη οικογενειακή ομάδα, «το σόι», «τους δικούς». Συνοπτικά μπορεί να σημειωθεί ότι η συγγένεια αποτελεί, δομικό στοιχείο στην οργάνωση των κοινωνικών σχέσεων στο εσωτερικό του χωριού. Τα σπίτια της κάθε συγγενικής ομάδας είναι γειτονικά και συγκροτούν μια οικιστική και κοινωνική ενότητα. Όπως επισημαίνει η Κ.Μπάδα οι

κοινωνικές σχέσεις στο χωριό διαμορφώνονταν σύμφωνα με τους όρους μιας επιβαλλόμενης από την πραγματικότητα κοινωνικής αλληλεγγύης και συλλογικότητας που εκδηλώνονταν στο εσωτερικό των οικογενειακών ομάδων, του μαχαλά και του χωριού και αντίστροφα μιας αντιπαλότητας που φανεωνόταν μεταξύ των διαφόρων ενοτήτων των οικογενειακών ομάδων, των γειτονικών συσπειρώσεων, του χωριού ευρύτερα, ιδιαίτερα σε περιόδους κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής αστάθειας⁹⁶.

Επίσης η Friedl επισημαίνει πως το χωριό δεν αποτελεί το ηθικό κέντρο της ζωής των κατοίκων του, ούτε και συγκεντρώνει ως ενότητα, το κύριο ενδιαφέρον τους. Το χωριό προσφέρει τη «σκηνή» πάνω στην οποία εκτυλίσσεται το έργο, το «δράμα» της ζωής των κατοίκων του. Η οικογένεια δεν αποτελεί μόνο το επίκεντρο του ενδιαφέροντος των χωρικών, αλλά συνιστά μια διακριτή ενότητα της κοινωνικής ζωής, που είναι και η σημαντικότερη στο πλαίσιο της. Ο τρόπος συμμετοχής των οικογενειών ως ενοτήτων στη ζωή της κοινότητας αποτελεί μεγάλο μέρος του πολιτισμού ολόκληρης της κοινότητας⁹⁷.

⁹⁶ Βλ. Μπάδα Κ., «Η ανάπτυξη της ρητορικής της παράδοσης σε μια τοπική κοινωνία, (Βασιλική Ναυπακτίας)», *Ναυπακτικά Θ* (1997), σ. 206

⁹⁷ Βλ. Friedl E., *Vasilika: a village in modern Greece*, New York: Holt, Rinehart and Winston, 1965, σ.92-106

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

I. Η ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ(19^{ος}-20^{ος})

Για την έμφυλη εμπειρία της εργασίας στην ελαιοπαραγωγή θα γίνει μια εκτενέστερη αναφορά στο επόμενο κεφάλαιο. Εδώ θα γίνει μια σύντομη αναφορά στην αγροτική οικονομία στην Πελοπόννησο και στον τρόπο οργάνωσής της που είναι συνδεδεμένη με την οικογένεια.

Στις πρώτες δεκαετίες αμέσως μετά την ανεξαρτησία, διαπιστώνεται μια αργή ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής και των παραγωγικών δυνάμεων, ενώ στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, και ιδιαίτερα στις τελευταίες δεκαετίες του, η ελληνική ύπαιθρος μεταμορφώνεται με κύριο γνώρισμα τον εκχρηματισμό της αγροτικής οικονομίας και την ταχύτατη ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής και των εξαγωγικών αγροτικών προϊόντων. Πράγματι, στην πρώτη αυτή περίοδο, ο ελληνικός αγροτικός χώρος φαίνεται να κινείται με εξαιρετικά αργούς ρυθμούς. Η επιβολή του καθεστώτος των εθνικών γαιών και της ενοικίασης τους στους ακτήμονες γεωργούς επιδείνωσε πολλά προβλήματα που είχε κληροδοτήσει στην αγροτική παραγωγή η οθωμανική κατοχή και ο πόλεμος της ανεξαρτησίας. Το χάος γύρω από το νομικό και οικονομικό καθεστώς της γης, η βαριά φορολογία, η βαθμιαία εγκατάλειψη της καλλιέργειας των εθνικών εδαφών και η χαμηλή δημογραφική πυκνότητα στις πεδιάδες, αποτελούν τα κύρια χαρακτηριστικά της ελληνικής υπαίθρου, Αν, όμως αυτή είναι η εικόνα του ελληνικού αγροτικού χώρου στην πρώτη αυτή περίοδο, στις τρεις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα η εικόνα αυτή φαίνεται να αλλάζει ριζικά. Η επιβολή της μικρής οικογενειακής ιδιοκτησίας και εκμετάλλευσης και η στροφή προς τις εμπορευματικές καλλιέργειες, η αύξηση των καλλιεργούμενων εδαφών και της αγροτικής παραγωγής, η κάθοδος των ορεινών και ημιορεινών πληθυσμών στις πεδιάδες και η συνακόλουθη βελτίωση της πληθυσμιακής πυκνότητας, ο εκχρηματισμός της αγροτικής οικονομίας, η δημιουργία πόλεων-εξαγωγικών κέντρων με ταχύρρυθμη πληθυσμιακή ανάπτυξη και κοινωνική διαφοροποίηση, αποτελούν τα κύρια χαρακτηριστικά αυτής της περιόδου.

Με την ανακήρυξη της ανεξαρτησίας του νέου ελληνικού κράτους, ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα που ζητούσε άμεση λύση ήταν αυτό της «απελευθέρωσης» της γης, δηλαδή το ζήτημα των εθνικών γαιών⁹⁸. Μετά την επανάσταση πραγματοποιήθηκε μια οικειοποίηση των εθνικών γαιών από τους καλλιεργητές. Οι καλλιεργητές ήταν εκείνοι που αποφάσιζαν για το είδος και τον τρόπο καλλιέργειας. Με την οικειοποίηση αυτή οι εθνικές γαίες περιέχονται στα χέρια των χωρικών, οι οποίοι μπόρεσαν να αποκτήσουν ένα κομμάτι γης, χωρίς να υφίστανται κανένα περιορισμό, παρά μόνο την καταβολή της «επικαρπίας⁹⁹» (30%

⁹⁸Οι «εθνικές γαίες», τη στιγμή της ανεξαρτησίας, αντιπροσώπευαν πάνω από το μισό του καλλιεργήσιμου εμβαδού της χώρας και συμπεριλάμβαναν αναγκαστικά και τις πιο εύφορες περιοχές που άλλοτε ανήκαν στους Τούρκους. Ως το τέλος του αιώνα, το πιο επείγον υπήρξε το πρόβλημα της παραχώρησης των εδαφών στους φτωχούς άκληρους αγρότες. Για περισσότερα βλ. Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή: ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1992, σ. 71-78. Επιπλέον για το ζήτημα των εθνικών γαιών βλ. Βεργόπουλος Κ., *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα: Το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1975, σ. 80-91.

⁹⁹Το κράτος προσπάθησε να επιβάλλει τα δικαιώματά του με την έκδοση φορολογικών νόμων καθιερώνοντας την υποχρέωση καταβολής φόρων επικαρπίας από τους καλλιεργητές των

της παραγωγής αρχικά, το λεγόμενο «τριτοδέκατο», και αργότερα 15%) στο ελληνικό κράτος. Στόχος του κράτους ήταν να ευνοήσει τους μικροϊδιοκτήτες, να προστατέψει τα αγροτικά νοικοκυριά και να αναγνωρίσει την απεριόριστη, πλήρη και αποκλειστική ατομική κυριότητα επί της γης με την ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής, με την αύξηση της παραγωγικότητας και των επενδύσεων στη γεωργία. Ο Κ. Καραβίδας τόνιζε, ότι κυρίαρχη μορφή αγροτικής ιδιοκτησίας ήταν η «ατομιστική χωρική οικογένεια των ελεύθερων μικροϊδιοκτητών καλλιεργητών»¹⁰⁰.

Στη Μεσσηνία, κατά τις πρώτες δεκαετίες συγκρότησης του Ελληνικού Κράτους, η πόλη και οι κάτοικοι προσπάθησαν να ενσωματωθούν σε μια νέα εθνική κοινωνία και οικονομία. Χαρακτηριστικά στοιχεία της πόλης ήταν η περιορισμένη αγροτική παραγωγή και η έντονη εξάρτησή της από την κεντρική εξουσία. Συγκεκριμένα την περίοδο 1828-1862 στην ελεύθερη Ελλάδα υπήρχαν τρεις μορφές ιδιοκτησιακού καθεστώτος τα εθνικά¹⁰¹, τα ιδιόκτητα¹⁰² και τα εθνικοιδιόκτητα κτήματα. Τα κτήματα αυτά συμπεριλάμβαναν αγροτική γη, πολυετείς αγροτικές καλλιέργειες (οπωροφόρα, ελαιόδεντρα, αμπέλια, σταφίδες, μουριές κτλ.), βοσκοτόπους, δάση, έλη διβάρια, αλυκές και κτίσματα. Από τα στοιχεία της Καταγραφής του Καποδίστρια¹⁰³, που διενεργήθηκε την τριετία 1828-1830, προκύπτει ότι το 1830 υπήρχαν στη χώρα 1.034.027 ελαιόδεντρα, ενώ το 1834, 2.300.000 ελαιόδεντρα. Μεταξύ 1860¹⁰⁴ και 1875 οι ελαιώνες εμφανίζονται μειωμένοι, αλλά η παραγωγή τους αρκετά αυξημένη. Η μείωση των ριζών είναι απίθανη αλλά η αύξηση της παραγωγής πιθανή λόγω του διετούς κύκλου που εμφανίζουν οι ελιές στην παραγωγή τους.

εθνικοιδιόκτητων κτημάτων. Για περισσότερα βλ. Σακελλαρόπουλος Θ., *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη. Κράτος και οικονομία στην Ελλάδα 1830-1922*, εκδ. Εξάντας, σ. 68-69 και ΦΕΚ 12/12/1833 αρ. φ. 40, Ναύπλιο σ. 295: Διατάγματα της αντιβασιλείας «περί διορισμού φόρου βοσκής και του δια τα εθνικοιδιόκτητα λιβάδια εγγείου φόρου κατά τα έτη 1833 και 1834, Εφημερίς της Κυβερνήσεως, 1833.

¹⁰⁰Ο Καραβίδας αναλύει τις πιο σημαντικές κοινωνικοοικονομικές δομές του αγροτικού χώρου, δηλαδή το τσιφλίκι, το τσελιγκάτο, την ατομιστική χωρική οικογένεια και για την τελευταία βλ. Καραβίδας Κ., *Κοινότητα, Κοινωνία και Ιδεολογία: Ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η Προβληματική των Κοινωνικών Επιστημών*, (επιμ.) Κομνηνού Μ. & Παπαταξιάρχης Ε., εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1992, σ. 125 και Καραβίδας Κ., *Αγροτικά*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1931 σ. 433-443. Το τσιφλίκι ως ιδιότυπος κοινωνικός σχηματισμός υπήρξε σημαντικός στις βόρειες επαρχίες, αρκετά σημαντικός στη Θεσσαλία και λιγότερο σημαντικός στη Στερεά Ελλάδα και την Εύβοια, ενώ υπήρξε ασήμαντος στη Πελοπόννησο. Για περισσότερα βλ. Σακελλαρόπουλος Θ., *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη. Κράτος και οικονομία στην Ελλάδα 1830-1922*, εκδ. Εξάντας, σ. 100 και Στεφανίδης Δ., *Αγροτική πολιτική και οικονομική πολιτική*, τόμ. Α: Γαιοκτήσια και γαιοκτητική πολιτική, Αθήνα 1948, σ. 213.

¹⁰¹Ως εθνικά θεωρήθηκαν τα ελαιόδεντρα που ανήκαν σε Οθωμανούς ή στο Οθωμανικό κράτος και συμπεριλαμβάνονταν στην δημόσια περιουσία. Βλ. Μητροφάνης Γ., «Φορολογικό και γαιοκτητικό καθεστώς της ελαιοκαλλιέργειας στο ελληνικό κράτος (1821-1860)», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 11, τ.χ. 20, Ιούνιος 1994 σ. 71-102.

¹⁰²Ως ιδιόκτητα θεωρήθηκαν όλα τα ελαιόδεντρα που ανήκαν σε χριστιανούς πριν από την Επανάσταση Βλ. Μητροφάνης Γ. «Φορολογικό και γαιοκτητικό καθεστώς της ελαιοκαλλιέργειας στο ελληνικό κράτος (1821-1860)», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 11, τ.χ. 20, Ιούνιος 1994 σ. 71-102.

¹⁰³Ως Καταγραφή του Καποδίστρια εννοούνται τα αποτελέσματα των τοπικών καταγραφών που δημιούργησε η κυβέρνηση του Ι. Καποδίστρια τα χρόνια 1828-1830 για να διαπιστωθούν οι αγροτικές καλλιέργειες, ο πληθυσμός και οι κατοικίες της χώρας. Βλ. Αρχείο Ιωάννου Καποδίστρια, *Τα Ιστορικά Κείμενα*, τόμ. Η', Κέρκυρα 1987 (Συναγωγή κειμένων Κώστα Κωστή).

¹⁰⁴Μεταξύ 1860 και 1911 οι καλλιεργούμενες εκτάσεις σχεδόν διπλασιάζονται ενώ από το 1911-1929 παραμένουν στα ίδια επίπεδα. Το 1860 υπήρχαν 3.700.000 στρέμματα, το 1911 6.600.000 στρέμματα ενώ το 1929 6.100.000 στρέμματα. Βλ. Ψυχογιός Δ., «Η γη και η παραγωγή της» στο *Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί: οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, εκδ. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1995, σ. 28-41.

Ένας ακόμα παράγοντας που ώθησε στη διανομή των εθνικών γαιών ήταν η μεγάλη επέκταση της καλλιέργειας, της παραγωγής και των εξαγωγών σταφίδας. Η συνεχής και υψηλή ζήτηση της σταφίδας αποτελούσε ένα κίνητρο για την εντατικοποίηση των καλλιεργειών. Όμως εξαιτίας αυτής της κερδοφόρας εμπορευματικής καλλιέργειας, οι αγρότες της Πελοποννήσου επεδίωκαν την κατάργηση του θεσμικού καθεστώτος των εθνικών γαιών. Η καλλιέργεια της σταφίδας ταίριαζε απόλυτα με το μοντέλο της μικρής οικογενειακής ιδιοκτησίας και εκμετάλλευσης¹⁰⁵.

Η σταφίδα δεν ήταν ιδιαίτερα γνωστή στη Μεσσηνία πριν από την Επανάσταση του 1821, ενώ η εντατικοποίηση της καλλιέργειας της χρονολογείται μετά την ίδρυση του ελληνικού βασιλείου, ακολουθώντας ανοδική πορεία κυρίως μετά το 1860¹⁰⁶. Κατά την δεκαετία του 1870 η σταφιδοκαλλιέργεια απογειώθηκε και οι σταφιδικές περιοχές γνώρισαν μεγάλη άνθηση, γεγονός που οφείλεται στο άνοιγμα της γαλλικής αγοράς λόγω της καταστροφής των αμπελώνων της Γαλλίας από την ασθένεια της φυλλοξήρας. Η βαθμιαία ανάρρωση των γαλλικών αμπελώνων το 1890 είχε ως συνέπεια την πτώση της ζήτησης της ελληνικής σταφίδας. Τότε, το 1893, επήλθε στην Ελλάδα η σταφιδική κρίση¹⁰⁷. Η κυβέρνηση προσπάθησε να αντιμετωπίσει την Κρίση λαμβάνοντας διάφορα μέτρα όπως π.χ. «παρακράτημα», διαχωρισμός των ποιοτήτων, εξαγωγή των καλύτερων και αποθήκευση και προώθηση των κατωτέρων στην οινοποιία και την οινοπνευματοποιία κ.α. Ο τοπικός τύπος της εποχής και συγκεκριμένα η καλαματιανή εφημερίδα Φαραί περιγράφει με επικριτικά σχόλια το μέτρο του παρακρατήματος¹⁰⁸.

Η οικονομική δυσπραγία των σταφιδοπαραγωγών δημιούργησε μια έκρυθμη κατάσταση που εκδηλώθηκε κυρίως μέσα από συλλαλητήρια σε Πύλο¹⁰⁹ και Πύργο¹¹⁰, ενώ το 1911 μετά από νόμο, εκριζώθηκαν¹¹¹ πολλά στρέμματα αμπελώνων

¹⁰⁵Στο νομοσχέδιο περί διανομής των εθνικών γαιών τέθηκε το όριο των 60 στρεμμάτων ανά οικογένεια, αφού μεγαλύτερη έκταση δεν ήταν δυνατόν να καλλιεργηθεί στα πλαίσια της οικογενειακής εκμετάλλευσης. Βλ. Πατρώνης Β., «Σταφίδα και Αγροτική Μεταρρύθμιση» στο Νεοελληνική Κοινωνία: Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις», επιμ. Σακελλαρόπουλος Θ., εκδ. Κριτική, Αθήνα 1993, σ. 57-85.

¹⁰⁶Σύμφωνα με τη στατιστική της γεωργίας του 1860, η έκταση των σταφιδώνων στο νομό Μεσσηνίας έφτανε τα 36.159 στρέμματα και η παραγωγή τους σε 8.773 τόνους, ενώ σύμφωνα με τη στατιστική της γεωργίας του έτους 1887, οι σταφιδώνες είχαν έκταση 198.223 στρεμμάτων και η παραγωγή τους έφτανε τους 45.196 τόνους. Για περισσότερα βλ. Πετμεζάς Σ., *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19^ο αιώνα: Η περιφερειακή διάσταση*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003, σ. 363 και 422.

¹⁰⁷Βλ. Αρώνη-Τσίχλη Κ., «Αγροτικοί αγώνες κατά την σταφιδική κρίση 1893-1905», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 14, τ.χ. 26, Ιούνιος 1977, σ. 87-102 και Σακελλαρόπουλος Θ., *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη, Κράτος και οικονομία στην Ελλάδα 1830-1922*, εκδ. Εξάντας, σ. 82-92.

¹⁰⁸Τις παρακράτησις!, Ναι αυτή θα φέρει την σωτηρίαν σας αγαθοί σταφιδοκτήμονες, εις αυτήν ελπίζατε πάσα συναγωγή λαού!...Είνε φόρος, είνε δημευτικόν μέτρον, είνε τέρας συλλογισμού είνε τραγέλαφος, τι είναι τέλος πάντων; Είνε όλα ταύτα πάντα ομού και εν έκαστον χωριστά...» Εφ. *Φαραί*, αρ. φ. 7, 16 Ιουλίου 1895.

¹⁰⁹Πύλος (Μάιος): «Σήμερον περί την 9 π.μ. ώραν εγένετο συλλαλητήριον ενταύθα υπέρ του Μονοπωλίου της σταφίδος εν άκρα ησυχία. Χωρικοί περί τους 200 μετά μελανής σημαίας και πινακίδος φερούσης τας λέξεις ΜΟΝΟΠΩΛΙΟΝ Η ΑΡΝΗΣΙΣ ΦΟΡΩΝ εισήλθον ενταύθα κληθέντες υπό των ενδιαφερομένων υπέρ της δημοτικής εκλογής και πρεσβευόντων ότι ούτω πράττοντες κερδίζουσιν έδαφος.» Για περισσότερα βλ. Πιζάνιας Π., *Οικονομική Ιστορία της Ελληνικής Σταφίδας 1851-1912: Παραγωγή, Διεθνής Αγορά, Διαμόρφωση τιμών, Κρίση*, εκδ. Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1988, σ. 26.

¹¹⁰Πύργος (Ιούνιος): «Από της πρωίας εισβάλλουσιν ένοπλοι άπασαν πόλιν. Ένοπλοι εμποδίζουσι αναχώρησιν αμαξοστοιχίας (εννοεί φορτωμένη με σταφίδα)», Για περισσότερα βλ. Πιζάνιας Π., *Οικονομική Ιστορία της Ελληνικής Σταφίδας 1851-1912: Παραγωγή, Διεθνής Αγορά, Διαμόρφωση τιμών, Κρίση*, εκδ. Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1988, σ. 26-27.

έναντι αποζημιώσεων. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα η πλειονότητα των αγροτών να στραφεί και πάλι στην καλλιέργεια της ελιάς.

Αξίζει να σημειωθεί ότι σε σχέση με άλλες σταφιδοφόρες περιοχές η Μεσσηνία είχε πληγεί σε μικρότερο βαθμό, παρά το ότι η σταφίδα που παραγόταν ήταν κατώτερης ποιότητας¹¹². Το γεγονός αυτό συναρτάται άμεσα με το ότι εκτός από την καλλιέργεια σταφίδας οι Μεσσηνιοί απασχολούνταν και σε άλλους τομείς της παραγωγής. Στην Καλαμάτα, ήταν ανεπτυγμένη, όπως έχει ήδη αναφερθεί, η σηροτροφία και η παραγωγή μεταξιού, ενώ οι αγρότες καταπιάνονταν και με άλλες καλλιέργειες όπως ελιάς και σύκων.

Σημαντική για τη διαμόρφωση του αγροτικού τοπίου της Πελοποννήσου αναδεικνύεται η ελαιοκαλλιέργεια, ειδικά από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα και μετά. Οι Βενετοί κατά τη διάρκεια της επικυριαρχίας τους στην Πελοπόννησο, συνέβαλαν στη δημιουργία του πιο χαρακτηριστικού στοιχείου τοπίου της: του ελαιώνα. Όχι μόνο απαγόρευσαν την κοπή των ελαιοδέντρων, αλλά κατέστησαν την καλλιέργεια της ελιάς μονοκαλλιέργεια για τη δυτική και νοτιοδυτική Πελοπόννησο. Σύμφωνα με μια εκδοχή η συστηματική της καλλιέργεια άρχισε περίπου τα μέσα του 18^{ου} αι. Η άποψη αυτή μάλλον πρέπει να αναφέρεται χρονικά στην εποχή της πλήρους παραγωγικότητας των ελαιοδέντρων, που είχαν φυτευτεί κατά τη δεύτερη Βενετοκρατία. Κατά τον Rouqueville¹¹³, στη στροφή του 18^{ου} προς τον 19^ο αι δεν υπήρχαν παρά λίγα χωράφια ή αμπέλια που δεν περιβάλλονταν με ελιές. Στην Πελοπόννησο ελιές ήταν φυτεμένες κυρίως στις παραθαλάσσιες περιοχές, παρατήρησε ο Γάλλος ταξιδιώτης A. L. Castellan. Η παρατήρηση αυτή επιβεβαιώνεται για επί μέρους περιοχές από τις περιγραφές πλήθους άλλων περιηγητών του 18^{ου} και κυρίως αρχές του 19^{ου} αι.¹¹⁴ Η μεσσηνιακή χώρα διαθέτει όλες τις προϋποθέσεις μιας πλούσιας συγκομιδής. Οι άριστες κλιματολογικές συνθήκες, η γονιμότητα της γης, ευνοούν τη συστηματική και αποδοτική καλλιέργειά της¹¹⁵.

Στις παραδοσιακές καλλιέργειες συγκαταλέγονται και τα δημητριακά, τα οποία αποτελούσαν τη βάση ύπαρξης της πλειοψηφίας των αγροτικών νοικοκυριών.

«Η σπορά ήταν χειμερινή σπορά και έβγαζαν σιτάρι, βρώμες και κριθάρια τα οποία ήταν για τα ζώα, ζωοτροφή. Οι εποχές ήταν δύσκολες, οι πάγοι πολύ και τα ζώα ήθελαν μια βοήθεια στην τροφή τους. Το άχυρο το έβαζαν για τα άλογα και το σιτάρι και οι καρποί έμπαιναν στις αποθήκες για να ταΐσουν τα ζώα. Βέβαια το κριθάρι καμιά φορά το χρησιμοποιούσαν και σαν αλεύρι για ψωμί γιατί δεν είχαν λιπάσματα για να έχουν αρκετή σοδειά για όλη τη χρονιά. Πολλοί χρησιμοποιούσαν και κριθάρι, έβαζαν 2 μερίδες σιτάρι και μία κριθάρι το άλεθαν και έβγαζαν ψωμί...»(συνέντ. 7/5/2014, Π.Κ)

¹¹¹1911-1912: Εκριζώθηκαν 34.134 στρέμματα. Για περισσότερα βλ. Πιζάνιας Π., *Οικονομική Ιστορία της Ελληνικής Σταφίδας 1851-1912: Παραγωγή, Διεθνής Αγορά, Διαμόρφωση τιμών, Κρίση*, εκδ. Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1988, σ. 28.

¹¹²Τσιγλή-Αρώνη Κ., *Το Σταφιδικό ζήτημα και οι Κοινωνικοί αγώνες. Πελοπόννησος 1893-1905*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1999, σ. 147.

¹¹³Για περισσότερα βλ. Ασδραχάς Σ., *Ελληνική κοινωνία και οικονομία ιη και ιθ αιώνες*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1992, σ. 3-19.

¹¹⁴Για περισσότερα βλ. Τσουγκαράκη-Αγγελομάτη Ε., «Πληροφορίες περιηγητών για την ελιά και το λάδι στον ελλαδικό χώρο» στο *Πρακτικά Συμποσίου Η ελιά και το λάδι στον χώρο και τον χρόνο*, Κέντρο Ερεύνες Ελληνικής Λαογραφίας, Αθήνα 2003, σ. 95-131.

¹¹⁵Για περισσότερα βλ. Βελισσαρίου Χ., «Η Μεσσηνία στις «επιστολές» του Γάλλου περιηγητού A.L. Castellan (1797)», στο *Πρακτικά του Γ' Τοπικού Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών (Φιλιατρά-Γαργαλιάνοι 24-26 Νοεμβρίου 1989)*, Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών 1955, Αθήνα 1991, σ. 289-352.

Μέχρι τώρα η δράση του κράτους περιοριζόταν στην αναπαραγωγή των υφιστάμενων παραγωγικών σχέσεων, στο πλαίσιο μιας τυπικά «χωρικής» οικονομικής λογικής επικεντρωμένης στην επιβίωση της αγροτικής οικογένειας. Η αγροτική μεταρρύθμιση των ετών 1917-1929 αντιπροσωπεύει την πρώτη μαζική και οργανωμένη παρέμβαση του κράτους στη γεωργία, ύστερα από το ανολοκλήρωτο εγχείρημα της διανομής των εθνικών γαιών του 1871¹¹⁶. Κατά την περίοδο 1909-1940 η αγροτική μεταρρύθμιση και η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων αποτέλεσαν τους δυο πυλώνες της αγροτικής πολιτικής που στόχο είχε τη μετατροπή των γηγενών ακτημόνων και του μεγαλύτερου μέρους των προσφύγων σε ανεξάρτητους μικροιδιοκτήτες-παραγωγούς. Η αγροτική αυτή μεταρρύθμιση θεωρείται η σημαντικότερη μεταρρύθμιση μεταξύ των χωρών της Ευρώπης, δεδομένου ότι εφαρμόστηκε σε όλη την χώρα και αφορούσε το σύνολο των οικογενειών των ακτημόνων¹¹⁷. Πράγματι το ποσοστό της γεωργικής γης στην Ελλάδα που διανεμήθηκε έφτανε το μισό περίπου του συνόλου της γεωργικής γης. Η εφαρμογή της αγροτικής μεταρρύθμισης οδήγησε στην ραγδαία αύξηση των καλλιεργούμενων εκτάσεων όσο και της αγροτικής παραγωγής.

Μετά την αγροτική μεταρρύθμιση η ελληνική αγροτική κοινωνία βασίζει την επιβίωσή της στην οικογενειακού τύπου γεωργική εκμετάλλευση, στηριζόμενη στον μικρό κλήρο. Το κράτος αρχίζει να εφαρμόζει μια συγκεκριμένη αγροτική πολιτική ανάπτυξης προκειμένου να βελτιωθούν οι συνθήκες παραγωγής του αγροτικού τομέα, όπως κατασκευή δικτύων άρδευσης, οδικών δικτύων, αποξηραντικά έργα¹¹⁸.

Στη διάρκεια αυτής της περιόδου, ο ελληνικός αγροτικός χώρος μεταμορφώνεται. Πράγματι, οι ραγδαίες εξελίξεις και αλλαγές που γνώρισε ο ελληνικός αγροτικός χώρος κατά τη διάρκεια των ετών 1909-1940, αποτελούν ένα από τα κυριότερα χαρακτηριστικά αυτής της περιόδου. Η ριζοσπαστική αγροτική μεταρρύθμιση και η αγροτική εγκατάσταση των προσφύγων, η ίδρυση του Υπουργείου Γεωργίας το 1917 και των αυτόνομων οργανισμών συγκέντρωσης και διαχείρισης εγχώριων προϊόντων στη συνέχεια, η ψήφιση του νόμου 602/1914 για τους γεωργικούς συνεταιρισμούς και η επέκταση των χορηγήσεων της Εθνικής Τράπεζας στον αγροτικό πληθυσμό μετά το 1915, η ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας το 1929, τα μεγάλα εγχειροβελτιωτικά έργα στην ελληνική ύπαιθρο, η προώθηση της πολιτικής της «σιτάρκειας» και της «αυτάρκειας» και η επέκταση των εξαγωγικών φυτειών σε βάρος των παραδοσιακών

¹¹⁶ Δαμιανάκος Στ., «Το δυσέυρετο μοντέλο της ελληνικής γεωργίας» στο *Υπαιθρος Χώρα. Η ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του εικοστού αιώνα*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2008, σ. 66.

¹¹⁷ Ο κατατεμαχισμός της γης, η διανομή τους στους μικροκαλλιεργητές και η πολυδιάσπαση της εγγείου ιδιοκτησίας απονέμει βέβαια στην ελληνική αγροτική μεταρρύθμιση το χαρακτηρισμό της πιο «ριζοσπαστικής» στην Ευρώπη. Επιβεβαιώνοντας τη μικρή καλλιέργεια ως μικρή ιδιοκτησία, η αγροτική μεταρρύθμιση δρομολόγησε διαδικασίες καπιταλιστικής συγκέντρωσης, τυπικά μόνο, όμοιες με της Γαλλίας του τέλους του 18^{ου} αιώνα. Για περισσότερο βλ. Σακελλαρόπουλος Θ., *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη. Κράτος και οικονομία στην Ελλάδα 1830-1922*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1975, σ. 172.

¹¹⁸ Η πρώτη κατηγορία των μεγάλων μετασχηματισμών του τοπίου της υπαίθρου για τις γεωργικές χρήσεις, αφορά την τροποποίηση των εδαφολογικών συστημάτων. Μεγάλα εγχειροβελτιωτικά έργα όπως φράγματα, αρδευτικά, αποστραγγιστικά δίκτυα, εθνικοί αγροτικοί δρόμοι, αναδαρμοί αποτελούν την βασική υποδομή της σύγχρονης γεωργίας. Ο πρώτος σταθμός στην εκτέλεση εγχειροβελτιωτικών έργων στην Ελλάδα είναι η περίοδος 1925-1940. Ο δεύτερος σταθμός στην πορεία των εγχειροβελτιωτικών έργων συνδέεται με την περίοδο 1950-1958 όταν συντελείται άλμα με την κατασκευή φραγμάτων και τις αποξηράνσεις λιμνών και ελών. Η αύξηση συνεχίστηκε στην επόμενη περίοδο 1958-1977 αγγίζοντας τα 4.000.000 στρέμματα ενώ μετά το 1970, άρχισε σε μεγάλη κλίμακα η κατασκευή συλλογικών αρδευτικών δικτύων τεχνητής βροχής. Για περισσότερα βλ. Λουλούδης Λ., «Το τοπίο της υπαίθρου και η αγροτική κοινότητα, Μείζονες ανθρωπογενείς μετασχηματισμοί του τοπίου» στο *Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας: Η ελληνική Κοινότητα*, (επιμ.) Νιτσιάκος Β. & Νούτσος Π., Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1992, σ. 101-113.

καλλιεργειών, συνθέτουν τα βασικά χαρακτηριστικά αυτής της περιόδου, της πρώτης στην ιστορία του νεοελληνικού κράτους κατά την οποία ο κρατικός μηχανισμός, μέσω θεσμικών παρεμβάσεων, επιδοτήσεων και ελαφρύνσεων μεταφέρει πόρους προς το τομέα της γεωργίας.

Η ανάπτυξη των αγροτικών συνεταιρισμών στην Ελλάδα την περίοδο του μεσοπολέμου συνδέεται άμεσα με τις ραγδαίες εξελίξεις και αλλαγές που γνώρισε ο ελληνικός αγροτικός χώρος κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, κατά την οποία διαπιστώθηκε συστηματική κρατική μέριμνα για τη γεωργία. Μέχρι το 1926 είχαν ιδρυθεί 4.150 συνεταιρισμοί που εκπροσωπούσαν περίπου 270.000 γεωργούς και ανήκαν σε 39 ενώσεις. Επιπλέον η πρώτη Ένωση ιδρύθηκε στην Καλαμάτα το 1917. Μέχρι το 1923 υπήρχαν 22 ενώσεις με 471 μέλη-συνεταιρισμούς, ενώ το 1927 ο αριθμός έφτασε τις 44 ενώσεις.

Όπως προαναφέρθηκε η περίοδος μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή ήταν πολύ σημαντική ιδιαίτερα για τους αγροτικούς συνεταιρισμούς. Εξαιτίας των άσχημων συνθηκών που επικρατούσαν, ήταν επιτακτική η ανάγκη αναδιάρθρωσης της καλλιεργήσιμης γης. Η ανάγκη αυτή οδήγησε στην αγροτική μεταρρύθμιση του 1923-1937. Η αγροτική μεταρρύθμιση είχε σαν συνέπεια την ίδρυση καινούριων χιλιάδων αγροτικών νοικοκυριών και το πλάτεμα της αγροτικής παραγωγής. Οι ανάγκες των νέων αγροτικών νοικοκυριών, αλλά και των παλιών ήταν πολλές¹¹⁹.

Μετά το τέλος των πολέμων της δεκαετίας του 1940, η Ελλάδα αφού έχει χάσει σημαντικό κομμάτι του εθνικού της πλούτου προσπαθεί να ανακάμψει, να μπει σε μια τροχιά ανάπτυξης¹²⁰. Για τον σκοπό αυτό το ελληνικό κράτος πήρε μέτρα τα οποία απέβλεπαν στη βελτίωση της παραγωγικής διαδικασίας και την αναδιάρθρωση των καλλιεργειών. Έτσι πραγματοποίησε: α) επενδύσεις σε μεγάλα έργα υποδομής: έγιναν εγχειρίσματα έργα (αποξηράνσεις, αποστραγγίσεις), έγιναν αρδευτικά έργα, αγροτικά οδικά δίκτυα, αναδασμοί κλπ., β) ενθάρρυνε τους γεωργούς να εκσυγχρονίσουν την γεωργική τους εκμετάλλευση: παρείχε χαμηλότοκα δάνεια μέσω της ΑΤΕ, γ) προχώρησε στη σύσταση συμβουλευτικών υπηρεσιών προς τους αγρότες: ίδρυσε την υπηρεσία «Γεωργικών Εφαρμογών» του Υπουργείου Γεωργίας¹²¹. Σχετικά με την αναδιάρθρωση των καλλιεργειών παρατηρείται μια

¹¹⁹Οι ανάγκες των νοικοκυριών ήταν οι εξής: Τους έλειπαν τα ζώα, τα γεωργικά εργαλεία και άλλα εφόδια για να μπουν σε λειτουργία. Είχαν ανάγκη από πιστώσεις. Εκτός από αυτά περίμεναν τη λύση τους, όπως η ολοκλήρωση της αγροτικής μεταρρύθμισης, η προστασία της παραγωγής τους από τους εμπόρους και τους άλλους κερδοσκόπους, τα δυσβάστακτα τοκογλυφικά χρέη τους, οι βαριές φορολογίες κ.α.. Για την λύση αυτών των προβλημάτων οι αγρότες συσπειρώνονταν σε συνεταιρισμούς. Για περισσότερα βλ. Αβδελίδης, Π., «Ο ρόλος του συνεταιρισμού στην αγροτική ανάπτυξη» στο *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, (επιμ.) Δαμιανάκος Στ., εκδ. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1987, σ. 96-99.

¹²⁰Τα προβλήματα που αντιμετώπιζε η ελληνική αγροτιά ήταν πολλά: Η συνέχιση της παραγωγικής διαδικασίας, η εξεύρεση πιστώσεων, καλλιεργητικών μέσων και εφοδίων, η προστασία της παραγωγής από τη λεηλασία των ξένων (κυρίως αμερικάνων) και ντόπιων μονοπωλίων, οι βαρείς φόροι και η τοκογλυφία. Η λύση των προβλημάτων αυτών απαιτούσε την κοινή προσπάθεια του κράτους και της αγροτιάς. Για περισσότερα βλ. Αβδελίδης Π., «Ο ρόλος του συνεταιρισμού στην αγροτική ανάπτυξη» στο *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, (επιμ.) Δαμιανάκος Στ., εκδ. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1987, σ. 99-102.

¹²¹Η νέα θεσμική παρέμβαση του κράτους αναφέρεται όχι μόνο στον θεσμό της ιδιοκτησίας, αλλά σε επιμέρους θεσμούς, οι οποίοι διαμορφώθηκαν σε όλες τις χώρες παράλληλα ή ταυτόχρονα με την περάτωση των αστικών επαναστάσεων και των αγροτικών μεταρρυθμίσεων. Πρόκειται για τη διαμόρφωση ενός πλαισίου άσκησης της μοντέρνας αγροτικής πολιτικής. Αφετηρία υπήρξε η σύσταση Υπουργείου Γεωργίας το 1917 με αρμοδιότητες όπως η πρόταση και η εφαρμογή μέτρων για την βελτίωση των καλλιεργειών. Η εποπτεία της αγροτικής πίστης καθώς και αρμοδιότητες που σχετίζονται με τον αγροτικό χώρο (π.χ. εκπαίδευση). Η γεωργική εκπαίδευση αποτέλεσε ειδικό χώρο κρατικής θεσμικής δράσης, εξαιτίας του υψηλού αριθμού αγράμματων στα χωριά. Η γεωργική

μεταστροφή προς τις εμπορευματικές καλλιέργειες. Για τις μεγάλες εκμεταλλεύσεις η εξειδίκευση σε έναν ή περισσότερους τύπους καλλιέργειας ή η αλλαγή από την μια καλλιέργεια στην άλλη πραγματοποιείται αποκλειστικά βάσει της καλύτερης δυνατής απόδοσης και της μείωσης του κόστους παραγωγής. Αντίθετα, για τις μικρές εκμεταλλεύσεις, η αλλαγή από την μια καλλιέργεια στην άλλη προϋποθέτει την εντατικοποίηση της προσωπικής εργασίας των οικογενειακών μελών, καθώς και την χρήση μεθόδων και μέσων επιστημονικής τεχνικής σε βαθμό που ξεπερνά τα συνήθως περιορισμένα μέσα μιας μικρής εκμετάλλευσης.

Σύμφωνα με τον Ευελπίδη, το 1952 περίπου το μισό της εθνικής αγροτικής παραγωγής προορίζεται για αυτοκατανάλωση. Αν και η παραγωγή για αυτοκατανάλωση αυτή την περίοδο χαρακτηρίζει την αγροτική οικονομία στο σύνολό της, εντούτοις το φαινόμενο ποικίλλει ανάλογα με το γεωγραφικό της πλαίσιο. Δίπλα στα ορεινά χωριά, που ζουν απομονωμένα με μια αγροκτηνοτροφική οικονομία σχεδόν πλήρους αυτάρκειας, βρίσκουμε μικρές εκμεταλλεύσεις της πεδιάδας που εφαρμόζουν την πολυκαλλιέργεια σε συνάρτηση με τις οικογενειακές ανάγκες, ενώ συγχρόνως διατηρούν την οικογενειακή κτηνοτροφία. Βρίσκουμε επίσης τις πολύ μικρές εκμεταλλεύσεις που οργανώνουν την παραγωγή τους με βάση τις οικογενειακές ανάγκες και εμπορεύονται επιτόπου ένα τμήμα των προϊόντων τους.

Ο εκσυγχρονισμός της ελληνικής γεωργίας είχε ως αποτέλεσμα την εντατικοποίηση της αγροτικής παραγωγής. Ο γεωργός εγκαταλείπει εντελώς τον αυτοκαταναλωτικό χαρακτήρα της γεωργικής του παραγωγής και στρέφεται σε εμπορευματικές καλλιέργειες ή κλάδους παραγωγής. Αυτό είχε ως συνέπεια να καταργηθεί το πολυκαλλιεργητικό σύστημα, σύμφωνα με το οποίο η γεωργική οικογένεια παρήγαγε μια μεγάλη ποικιλία προϊόντων, ανάλογη με τις ανάγκες της. Υιοθετήθηκε το μονοκαλλιεργητικό σύστημα, σύμφωνα με το οποίο επιλέγεται μία ή μικρός αριθμός εμπορευματικών καλλιεργειών, οι οποίες έχουν αποκλειστικό προορισμό το εμπόριο. Έτσι ο γεωργός γίνεται σιγά-σιγά επιχειρηματίας, στρέφεται προς την αγορά και παράγει ένα προϊόν ή ένα μικρό αριθμό προϊόντων, αυτά που εξασφαλίζουν το μεγαλύτερο δυνατό εισόδημα.

Η διάδοση των μηχανών και της χρήσης των λιπασμάτων και φυτοφαρμάκων στην παραγωγική διαδικασία αποτελούσαν δύο από τους βασικότερους παράγοντες της εφαρμογής του εκσυγχρονισμού της ελληνικής γεωργίας. Η εξέλιξη του αριθμού των ελκυστήρων ήταν τέτοια, που γίνεται λόγος για υπερεξοπλισμό της ελληνικής γεωργίας. Η χρήση χημικών λιπασμάτων αυξήθηκε θεαματικά. Και στον τομέα αυτό υπήρξε υπερχρησιμοποίηση, στην οποία συνετέλεσε η κρατική επιδότηση των λιπασμάτων. Η κατάργηση της επιδότησης λιπασμάτων στα τέλη της δεκαετίας του 1980 συνέβαλε στη μείωση της χρήσης τους στις μέρες μας.

Στα θετικά του εκσυγχρονισμού θα πρέπει να τονίσουμε ότι υπάρχει μια εξειδίκευση της παραγωγής ανάλογα με το μέγεθος της γεωργικής εκμετάλλευσης: δηλαδή ότι όσο πιο μικρή είναι η γεωργική εκμετάλλευση ο αρχηγός της επιλέγει εντατικές καλλιέργειες και όσο μεγαλύτερη εκτατικές. Δηλαδή, στις μικρές καλλιεργεί κυρίως κηπευτικά, αμπέλια, καπνό, δέντρα, ενώ στις μεγάλες καλλιεργεί βιομηχανικά φυτά και σιτηρά.

εκπαίδευση απέβλεπε στην μόρφωση εργοδηγών και κτηματιών μέσω γεωργικών σχολών. Στα αρνητικά της πρέπει να καταλογιστεί η παραμέληση εκπαίδευσης των αγροτισσών γυναικών. Σε κάθε περίπτωση η παροχή περισσότερης εκπαίδευσης στις γυναίκες δεν συνεπάγεται ουσιαστική βελτίωση της θέσης τους στον γεωργικό τομέα ή γενικότερα στην αγορά εργασίας. Για περισσότερα βλ. Σαφιλίου Κ. & Παπαδόπουλος Α., *Οι μικροί γεωργοί στην Ελλάδα: Ποιοι θα επιβιώσουν και πώς*, εκδ. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 2004, σ. 88-89.

Εκτός όμως από τα θετικά του εκσυγχρονισμού, υπήρχαν και αρνητικά κυρίως σε επίπεδο κοινωνικό. Η ανεργία και η υποαπασχόληση που δημιουργήθηκαν με την αντικατάσταση της χειρωνακτικής εργασίας από τη μηχανική, το γεγονός ότι παρ' όλο που ο γεωργός παρήγαγε περισσότερο προϊόν, το εισόδημά του δεν αυξανόταν αναλογικά, και η συνεχώς αυξανόμενη εξάρτησή του από την ΑΤΕ, υποκίνησαν μεταναστευτικά ρεύματα, τα οποία αναζητούσαν διέξοδο.

Η αγροτική έξοδος (με την γενικότερη έννοια της μετάθεσης του αγροτικού πληθυσμού από το χωριό, από την ύπαιθρο στις πόλεις, τα βιομηχανικά κέντρα και το εξωτερικό), έχει καταστροφικές συνέπειες όχι μόνο για την αγροτική οικονομία αλλά και για ολόκληρη την εθνική οικονομία. Αυτή στερεί την αγροτική παραγωγή από την πλέον παραγωγική εργατική δύναμη, ερημώνει την ύπαιθρο και αλλοιώνει το φυσικό περιβάλλον της χώρας. Ενώ παράλληλα διογκώνει τις τάξεις των εργατών των πόλεων που προσφέρουν την εργατική τους δύναμη, με αποτέλεσμα να δημιουργείται σοβαρό πρόβλημα στην οικονομία της χώρας για την απασχόλησή τους. Οι βασικές αιτίες της αγροτικής εξόδου στην Ελλάδα είναι το μικρό και ελλειμματικό αγροτικό εισόδημα, η υποαπασχόληση, η έλλειψη πολιτιστικής και πνευματικής ζωής κ.α.

Δεν υπάρχει λοιπόν αμφιβολία ότι οι αναστατώσεις που γνωρίζει η ελληνική ύπαιθρος εδώ και τρεις δεκαετίες, μεταβάλλουν ριζικά τις σχέσεις του χωρικού με την καπιταλιστική αγορά και τους θεσμούς του φιλελεύθερου κράτους ταυτόχρονα, διαταράσσοντας σοβαρά τις παραδοσιακές τοπικές ταυτότητες. Παρά τις αλλαγές που επεσήμανε παλαιότερα ο Henri Mendras¹²², οι οποίες επισφραγίζουν το «τέλος των χωρικών» στην Γαλλία, ούτε μια δεν έχει πραγματοποιηθεί στην Ελλάδα.

Παρά τις αμφισβήτητες προόδους που σημειώνει η ελληνική γεωργία στο επίπεδο εξορθολογισμού της παραγωγής, της αποδοτικότητας των καλλιεργειών και της αγροτικής συνεργασίας, το παραδοσιακό σχήμα διάρθρωσης της πολυκαλλιέργειας-κτηνοτροφίας παραμένει το ίδιο. Την ελληνική γεωργία χαρακτηρίζουν πάντα ο επιμερισμός της εργασίας, η υποτυπώδης εξειδίκευση στο εσωτερικό της εκμετάλλευσης και η περιορισμένη διάδοση της μονοκαλλιέργειας. Επίσης, μπορεί να αναπτύσσονται οι σχέσεις υπεργολαβίας, όμως ο συμβαλλόμενος, δεν είναι κάποιος επιχειρηματίας αλλά ένας αγρότης, συγγενής ή γείτονας, που αναλαμβάνει κατ' αποκοπήν εργασίες οργάνωτος, ραντίσματος, συγκομιδής ή αλωνίσματος. Η μισθωτή εργασία αυξάνει, αλλά όχι προς την κατεύθυνση της ενίσχυσης της καπιταλιστικής γεωργίας. Οι έλληνες αγρότες δεν αποτελούν καν μια επαγγελματική ομάδα με λίγο-πολύ περιχαρακωμένα και σαφή όρια. Η ανυπαρξία μητρώου αγροτών επιτρέπει ώστε όλος ο κόσμος να μπορεί να δηλώσει αγρότης, αρκεί να διαθέτει μερικές πιθαμές καλλιεργήσιμης γης.

Η εκμηχάνιση και ο εκσυγχρονισμός της παραγωγικής διαδικασίας σημείωσαν, σημαντικές προόδους, η αγροτική πίστη έκανε άλματα, η εργασία εντατικοποιήθηκε με αξιόλογους ρυθμούς, ωστόσο η τάση συγκέντρωσης γης και κεφαλαίων έχει καθηλωθεί σε χαμηλά επίπεδα. Το αγροτικό νοικοκυριό δεν μεταναστεύει ποτέ, πάντοτε θα μείνουν στο χωριό ένα ή δυο μέλη να ασχοληθούν με την πατρική γη.

Όσο για την διαφοροποίηση της αγροτικής κοινωνίας, κατά επαγγελματικές κατηγορίες, της αγροτικής κοινωνίας είναι ορατή στη χώρα μας και πρόκειται για

¹²² Δαμιανάκος Στ., «Από τον χωρικό στον αγρότη, η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση», εκδ. Εξάντας, Αθήνα 2002, σ.305-318 και Ζακοπούλου Ε., «Ο θρίαμβος του χωρικού. Η θέση του Στάθη Δαμιανάκου για την αγροτικότητα της νεοελληνικής κοινωνίας» στο *Αγροτικότητα, Κοινωνία και Χώρος*, (επιμ.) Ζακοπούλου Ε., Κασίμης Χ., Λουλουδής Α. Πλήθρον, Αθήνα 2008, σ. 27-38.

παλαιά «σταθερά» της ελληνικής υπαίθρου. Χάρη στις διαφοροποιημένες κοινωνικές στρατηγικές που εφαρμόζει η χωρική οικογένεια, η απόκλιση μεταξύ κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών στην αγροτική κοινωνία είναι λιγότερο σαφής από αλλού.

Τέλος, παρά το γεγονός ότι ενισχύεται ο άμεσος έλεγχος του κεφαλαίου στη γεωργία και ότι η βελτίωση συγκοινωνιών και επικοινωνιών μεταβάλλει την κλίμακα της επιτόπιας κοινωνίας, κανένα σημάδι δεν αναγγέλλει την «αποδιάρθρωση» της οικογένειας, της αγροτικής εκμετάλλευσης ή του χωριού. Η πολυαπασχόληση όχι μόνο δεν οδηγεί στη διάσπαση του νοικοκυριού αλλά ενδυναμώνει τους οικογενειακούς δεσμούς, αφού στο σύνολο των εισοδημάτων, γεωργικών και εξωγεωργικών συγχωνεύεται στο εσωτερικό ενός ενιαίου και κοινού προϋπολογισμού. Οι στενοί δεσμοί της εκμετάλλευσης με την αγορά δεν επηρεάζουν την αρχή του «*αδιαφοροποίητου των ρόλων του παραγωγού, του ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής και του επιχειρηματία*»: οι συνέπειες της κακής θέλησης που επιδεικνύει η «χωρική λογική» να υποχωρήσει προς όφελος του «οικονομικού υπολογισμού» συνδυάζονται με αυτές της αύξουσας υβριδοποίησης των τύπων γεωργίας και των παραγωγικών σχέσεων στο εσωτερικό της αγροτικής μονάδας, ώστε να ματαιωθεί οποιαδήποτε τάση της τελευταίας να μεταβληθεί σε «αποδοτική επιχείρηση». Ούτε η ισχυρή γεωγραφική κινητικότητα και η διάδοση των σύγχρονων δικτύων επικοινωνίας, φαίνονται να απειλούν την κοινωνία αλληλογνωριμίας, στο μέτρο που οι νέοι δεσμοί αναπτύσσονται πάντα στη βάση ενός σταθερού πυρήνα, δηλαδή των ενδοκοινοτικών σχέσεων.

Όλες οι ενδείξεις οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο χωρικός κόσμος διατηρεί την ακεραιότητα και τη στερεότητα της αρχέγονης ομάδας (οικογένεια, συγγένεια, κοινωνία αλληλογνωριμίας). Ο Έλληνας αγρότης αποδέχεται την ενσωμάτωση του στην κοινωνία υπό τον όρο ότι δεν οδηγεί στη διάλυση των στοιχειωδών δομών κοινωνικότητας στην οποία οδηγεί ο εκσυγχρονισμός.

II. ΟΙ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΣΤΟ ΛΙΘΕΡΟ/Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΩΣ ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΗΣ ΤΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Όσον αφορά την τοπική οικονομία η πλειοψηφία των κατοίκων του απασχολούνται με την γεωργία και την κτηνοτροφία και βρίσκονται σε στενή σχέση με τη γη και σε εξάρτηση από την φύση¹²³. Η κτηνοτροφία αποτελεί σημαντική, αλλά συμπληρωματική για την επιβίωση των κατοίκων οικονομική δραστηριότητα. Τα ελαιοχώραφα ήταν και εξακολουθεί να είναι μέχρι και σήμερα ισχυρό στοιχείο κοινωνικοοικονομικής και πολιτισμικής ταυτότητας των κατοίκων. Η κοινωνική και οικονομική επιβίωση και ανάπτυξη των κατοίκων του Λιθερού συνδέθηκε με την εκμετάλλευση των πόρων της. Η γεωργία στηρίχθηκε στην καλλιέργεια μεσογειακών

¹²³Η έννοια της εργασίας συνδέεται στενά με τη γη. Το χωριό στο οποίο γεννιέται ο άνθρωπος, η «πατρίδα», είναι μια πραγματικότητα στον τρόπο σκέψης των χωρικών και συνίσταται στη βαθιά αίσθηση της ταύτισης με ένα κομμάτι γης, στοιχείο που αποτελεί τμήμα της συνείδησης του εαυτού. Η γη με την έννοια των χωραφιών, τα τμήματα εδάφους που συνδέονται με τη ζωή και το μόχθο της οικογένειας, μάλλον παρά η ιδέα της γης ως στοιχείου της φύσης, είναι εκείνη που απαιτεί την αφιέρωση και την αφοσίωση των χωρικών. Και στο επίπεδο αυτό, η σχέση του ατόμου με τη γη του έχει χαρακτήρα πρακτικό και εκμεταλλευτικό. Για περισσότερα βλ. Du Boulay J., «Ο συμβολισμός της γης σ' ένα χωριό της ορθόδοξης Ελλάδας» στο *Ανθρωπολογία και συμβολισμός στην Ελλάδα*, (επιμ.) Αλεξιάκης Ε. & Βραχιονίδου Μ. & Οικονόμου Αν., εκδ. Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας, Αθήνα 2008, σ. 145-173 και *Τα Νέα των Σουλιμαίων*, αρ.φ.58, έτος 11⁰. Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2006, σ. 1

προϊόντων όπως είναι το σιτάρι, το αμπέλι και η ελιά, με την εκμετάλλευση μικρών κλήρων και έντονα αυτοκαταναλωτικού χαρακτήρα.

Με τη διανομή των εθνικών γαιών η κάθε οικιακή ομάδα πήρε συγκεκριμένη ποσότητα και ποιότητα καλλιεργήσιμης γης. Με τον τρόπο αυτό προκλήθηκαν σοβαρά προβλήματα στον τρόπο καλλιέργειας λόγω της έλλειψης τεχνολογικού εξοπλισμού¹²⁴. Στο Λιθερό ο τρόπος με τον οποίο οργανώνεται η παραγωγή της ελιάς έχει άμεση σχέση με τις τοπικές παραδοσιακές δομές και αντιλήψεις. Έτσι από την μια μεριά υπάρχουν κοινωνικές δομές και αντιλήψεις που αντιστοιχούν στο τοπικό παραδοσιακό σύστημα ελαιοκαλλιέργειας που στηρίζεται με τη σειρά του στις παραδοσιακές δομές της συγγένειας¹²⁵ όπου το σοι παίζει πρωταρχικό ρόλο. Η οικονομική οργάνωση του χωριού ήταν βασισμένη σε μεγάλες συγγενικές ομάδες παραγωγής. Η καλλιέργεια της ελιάς παρέμενε εξαρτημένη από τα παραδοσιακά σχήματα, προϋπέθετε αφενός συνεργασία των μελών των μεγάλων συγγενικών ομάδων, από πλευράς καλλιεργητών και αφετέρου συνέχιζε να είναι υπόθεση άλλων κέντρων αποφάσεων: των μεγάλων ιδιοκτητών που κατοικούσαν εκτός κοινότητας και κατείχαν κτήματα και ελαιοτριβεία καθώς και των φορέων της δημόσιας εξουσίας.

Οι αγρότες ρύθμιζαν τους τρόπους εκμετάλλευσης και οργάνωσης της παραγωγής και μαζί με αυτούς την οργάνωση της οικογενειακής και κοινωνικής ζωής. Ο πιο συνηθισμένος τρόπος για τη φύτευση των ελιών ήταν η μεταφύτευση άγριων ελιών και το κέντρωμά τους με παραφυάδες και γκροθάρωματα. Κατά τον τελευταίο τρόπο που άρχισε να εφαρμόζεται από το 1950, άνοιγαν λάκκους (γκροθάρια) και φύτευαν κλαδιά από ήμερες ελιές. Τα τελευταία χρόνια φυτεύουν δενδρύλλια, τα οποία προμηθεύονται από τα φυτώρια. Οι ελιές φυτεύονταν συνήθως στο άκρο των αναβαθμίδων, με στόχο να εκμεταλλεύονται τον υπόλοιπο χώρο για άλλες καλλιέργειες (δημητριακά, ψυχανθή κ.α.). Παλαιότερα εφαρμοζόταν ένα σύστημα πολυκαλλιέργειας, γνωστό στις προβιομηχανικές αγροτικές κοινωνίες, γιατί εξασφάλιζε εκτός από ένα συμπληρωματικό εισόδημα και την επιβίωση των πολυμελών, συνήθως οικιακών ομάδων, σε μια αυτοκαταναλωτική οικονομία¹²⁶.

¹²⁴Τα μοναδικά εργαλεία που είχαν ήταν το αλέτρι, το δρεπάνι, η τσάπα και το τσεκούρι και το μόνο μέσο μεταφοράς ήταν το μουλάρι. Οπότε η δουλειά στα χωράφια ήταν σωματικά εξοντωτική, αφού μπορεί να δούλευαν ως αργά τη νύχτα. Για περισσότερα βλ. Αντμάν Μαρί-Ελίζαμπετ., *Βία και Πονηριά: Άντρες σε ένα ελληνικό χωριό*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1987, σ. 56.

¹²⁵Οι παραγωγικές σχέσεις που θεωρούνται βασικός παράγοντας της κοινωνικής οργάνωσης ήσαν ενσωματωμένες στο σύστημα συγγένειας. Οι συγγενειακές σχέσεις λειτουργούσαν ως παραγωγικές σχέσεις. Οι ρόλοι που τα άτομα αναλάμβαναν στο σύστημα παραγωγής προσδιορίζονταν από τις ιεραρχίες που διέπαν το σύστημα συγγένειας. Χαρακτηριστικό και το έθιμο αλληλοβοήθειας: η άνευ πληρωμής προσφορά εργασίας στα πλαίσια των εθίμων αλληλοβοήθειας που συνδέονται με κάποιες στιγμές της παραγωγικής διαδικασίας (τρύγος στην γεωργία, κούρος στην κτηνοτροφία κλπ.). Για περισσότερα βλ. Νιτσιάκος Β., *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, εκδ. Οδυσσεάς, Αθήνα 1998, σ. 65-94. Επίσης ο Just αναφέρει ότι η συνεργασία των συγγενών αποτελεί μια κοινωνική πραγματικότητα στα σύνορα ενός χωριού. Τα ιδανικά της συγγένειας όπως η εμπιστοσύνη, η καλή θέληση, η τιμία συναλλαγή και η κυκλοφορία των διευκολύνσεως πραγματοποιούνται στην καθημερινή ζωή. Για περισσότερα βλ. Just R., «Τα όρια της συγγένειας: Συγγένεια και κοινωνικό φύλο σε ένα νησί του Ιονίου στο *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1992, σ. 317-324. Σύμφωνα με τον Στάθη Δαμιανάκο, οι συγγενειακές και οικογενειακές σχέσεις θεωρούνται αντικείμενα προσέγγισης μιας συμβιωτικής κοινωνίας με όρους που δηλώνουν αντίσταση και διαίωση, εκεί όπου οι οικονομικές σχέσεις ωθούν τους ερευνητές προς μια ανάλυση με όρους διείδυσης και μετασχηματισμού. Για περισσότερα βλ. Δαμιανάκος Σ., *Από τον χωρικό στον αγρότη: η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 2002, σ. 281-287.

¹²⁶Για περισσότερα βλ. Οικονόμου Μ. & Παπαδόπουλος Στ., *Η σηροτροφία στο Σουφλί*, εκδ. ΠΤΙ.ΕΤΒΑ, Αθήνα 1992, σ. 73.

Οι ελιές καλλιεργούνται μέχρι και σήμερα σε παραλιακά μέρη όπου επικρατούν ήπιες κλιματολογικές συνθήκες όλο τον χρόνο καταλαμβάνοντας κυρίως δασική έκταση. Η δενδροκαλλιέργεια, εκτός της ελιάς, ήταν περιορισμένη σε λίγα συγκεκριμένα είδη (μουριές, συκιές, αγλαδιές κ.α.), τα οποία δεν απαιτούσαν ιδιαίτερη φροντίδα και φυτεύονταν είτε μέσα στην κοινότητα, στην αυλή του σπιτιού και τους οικιακούς κήπους, καθώς και στις άκρες των χωραφιών και των αμπελιών.

Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η σταδιακή εκμηχάνιση της γεωργίας επέφερε σημαντικές επιπτώσεις στην φάση της ελαιοκαλλιέργειας και στην απασχόληση των αγρεργατών. Η εκμηχάνιση της ελαιοκαλλιέργειας μέχρι και σήμερα εντοπίζεται στη φάση της καλλιέργειας, η οποία γινόταν παλιά με το άροτρο (αλέτρι) και τα ζώα ή με την τσάπα, ενώ τα τελευταία χρόνια γίνεται με μηχανοκίνητα μεγάλα άροτρα. Η εκμηχάνιση της καλλιέργειας συντέινει στην εκμετάλλευση ορεινών και δυσπρόσιτων ελαιώνων και στη διάνοιξη νέων. Η λίπανση, η οποία γινόταν με φυτικά και ζωικά κατάλοιπα, σήμερα γίνεται με χημικά λιπάσματα.

Η απασχόληση ντόπιων αγρεργατών (κυρίως γυναικών) μειώθηκε σημαντικά και μέχρι το 1970 εξαλείφθηκε σταδιακά. Από το 1990 η ανάγκη σε αγρεργατικό δυναμικό καλύπτεται στη συντριπτική πλειοψηφία, από ξένους οικονομικούς μετανάστες. Εξαιτίας της έλευσης φθηνών εργατικών χεριών, χρησιμοποιούνται ξένοι μετανάστες (Βούλγαροι, Πολωνοί) για την περίοδο της ελαιοσυλλογής κυρίως αλλά και για τις άλλες εργασίες που απαιτούνται για την καλλιέργεια της ελιάς (όργωμα και λίπανση). Στην πλειονότητα τους είναι νέοι άνδρες που έρχονται την περίοδο των αγροτικών εργασιών και της παραγωγής (Μάρτιος-Νοέμβριος) και στη συνέχεια επιστρέφουν στην πατρίδα τους. Οι οικονομικοί μετανάστες αντικατέστησαν τα οικιακά εργατικά χέρια, κυρίως των γυναικών και συνεισέφεραν στη διατήρηση της αγροτικής εκμετάλλευσης.

Στο σύνολό τους όλα τα νοικοκυριά διέθεταν από μερικές ρίζες ελιές¹²⁷. Συχνά γίνονται αναφορές ότι στις προίκες¹²⁸, στις διαθήκες, στις δωρεές, στις αγαθοεργίες,

¹²⁷Όλοι συμφωνούν ότι ιδιαίτερα στο παρελθόν οι γυναίκες έπαιρναν τον καλύτερο και μεγαλύτερο κλήρο της γαιοκτησίας του γενέθλιου σπιτιού τους μαζί με τα αγαθά του νοικοκυριού και τα χρήματα που αποτελούσαν την προίκα τους. Έτσι λοιπόν οι γυναίκες ήταν και είναι εκείνες που παρέχουν τη γη στην οποία δουλεύουν μαζί με τους συζύγους τους και η οποία συντηρεί την οικονομία του νοικοκυριού. Για περισσότερα βλ. Ιωσήφιδου Μ., «Αδελφές στον Χριστό» στο *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, (επιμ.) Παπαταξιάρχης Ε. & Παραδέλλης Θ., εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1992, σ. 284-285.

¹²⁸Νόμοι και συνήθειες αιώνων όριζαν το Δίκαιο και καθόριζαν τις σχέσεις των ανθρώπων αποβλέποντας στην προστασία τους. Ο γάμος συνοδεύεται από την προικοδοσία. Αποτελείται από τα στοιχειώδη του σπιτιού- έπιπλα, μαγειρικά σκεύη, στρωσίδια-, το ρουχισμό της νύφης και κτήματα. Η γυναίκα κατά συνέπεια παίρνει από την πατρική περιουσία όσα της εξασφαλίζουν αυτονομία και ευπρεπή ζωή. Ο θεσμός της προίκας συνιστά, αφενός, μερίδιο επί της πατρικής και μητρικής περιουσίας και, αφετέρου, αποξένωση από το υπόλοιπο της γονικής περιουσίας. Για περισσότερα βλ. Κουγέας Σ., *Η γυναίκα κυρία στη μεσσηνιακή Μάνη μέσω προικιών και άλλων εγγράφων (1745-1864)*, εκδ. Ροδακί, Αθήνα 2003, αλλά και η προίκα θεωρείται παραγωγικό μέσο-είτε με την άμεση, υλική μορφή της γης ή των ζώων, είτε με την έμμεση του χρήματος. Για περισσότερα βλ. Ψυχογιός Δ., «Κύκλος ζωής, γαμήλιες σχέσεις: η προίκα και οι συνέπειές της» στο *Προίκες, Φόροι-Σταφίδα και ψωμί: Οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, εκδ. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1995 σ. 149-160. Επιπλέον για το περιεχόμενο της γαμήλιας προίκας βλ. Herzfeld M., *Η ανθρωπολογία μέσα από τον καθρέφτη: Κριτική εθνογραφία της Ελλάδας και της Ευρώπης*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998, σ. 186-191. Επιπλέον ο θεσμός της προίκας επιδρά στην κατασκευή και στη διατήρηση της υποδεέστερης γυναικείας θέσης. Μέσα στην οικογένεια ο γιος έχει προτεραιότητα για μόρφωση, ενώ η κόρη θα κρατηθεί στο σπίτι για να πάρει τα απαραίτητα εφόδια για την κοινωνικά προκαθορισμένη ζωή της. Έτσι οι γονείς ρίχνουν το βάρος των εξόδων στη συγκέντρωση της προίκας, που το μέγεθος της θα καθορίσει και την κοινωνική θέση του γαμπρού. Για περισσότερα βλ. Νικολαΐδου Μ., *Η γυναίκα στην Ελλάδα: δουλειά και χειραφέτηση*, εκδ. Καστανιώτη,

μερικές ρίζες ελιάς ή λίγο λάδι ήταν το πιο διαδεδομένο μέσο συναλλαγών για τους κατοίκους της περιοχής. Η προίκα βοηθάει το νέο ζευγάρι να ξεκινήσει στη ζωή και προστατεύει την περιουσία της γυναίκας. Κανέννας Κοπανακαίος, άντρας ή γυναίκα, δε βλέπει άλλο μέσο για να εξασφαλιστεί η ευημερία ενός νέου ζευγαριού το οποίο από τη στιγμή του γάμου γίνεται ανεξάρτητο τόσο στο θέμα της κατοικίας όσο και στο θέμα της διαχείρισης της περιουσίας του¹²⁹. Σύμφωνα με τον J. Goody όταν «οι γυναίκες αποκτούν ιδιοκτησία τόσο από άντρες όσο και από γυναίκες με τη μορφή προίκας ή κληρονομιάς, μια εντελώς ιδιαίτερη προσοχή δίνεται στο γάμο που συνάπτουν. Η θέση τους (και η επένδυση της οικογένειας για αυτή τη θέση) θα προφυλαχθεί έτσι»¹³⁰.

Προικοσύμφωνα, διαθήκες, δωρεές, αφιερώσεις και πράξεις αγοραπωλησίας επιτρέπουν την παρακολούθηση της αξίας των ελαιόδενδρων για τις κοινωνίες του παρελθόντος. Καθώς η ελιά ήταν σημαντικό περιουσιακό στοιχείο, η προικοδότηση των κοριτσιών με ελαιώνες ή μεμονωμένες ρίζες ήταν απαραίτητη για την «αποκατάστασή» τους. Αλλά και το ίδιο το λάδι ήταν δυνατό να αποτελέσει προικώο αγαθό. Εκτός από τα δικαιοπρακτικά έγγραφα, ποικίλες γραπτές και προφορικές μαρτυρίες διασώζουν μεγάλο πλούτο πληροφοριών που αναφέρονται στον υλικό και πολιτισμικό βίο των παραδοσιακών κοινωνικών σχηματισμών, καταδεικνύοντας τους τρόπους με τους οποίους ένα βασικό διατροφικό αγαθό του ελληνικού χώρου τροφοδοτεί παραδόσεις και θρύλους, συνδέει τελετουργίες και επενδύεται με πολλαπλούς συμβολισμούς¹³¹.

«Εγώ παντρεύτηκα και πήρα τη γυναίκα και αυτή είχε 9 ρίζες ελιές»(συνέντ. 15/6/2014 I.X)

«Βεβαίως η προίκα ήταν απαραίτητη εκείνα τα χρόνια. Μέχρι το 1960 ήταν απαραίτητη η προίκα. Αν δεν είχε προίκα ήταν δύσκολο να παντρευτεί. Και αυτό γιατί ήταν δύσκολοι οι καιροί και για να ξεκινήσει ένα νοικοκυριό ήθελε και τα απαραίτητα. Προσέφερε και ο άνδρας αλλά και η νύφη έπρεπε να είχε την προίκα της. Το ρουχισμό της, τα κλινოსκεπάσματα, τα είδη οικιακής χρήσης. Έδιναν και χτήματα και ελιές. Και από την πλευρά της νύφης και του γαμπρού, γιατί θα έπρεπε να είχαν και ένα περιουσιακό στοιχείο για να δουλέψουν, να ζήσουν. Οπότε μοιραζόντουσαν τα χωράφια...»(συνέντ. 7/5/2014, Π.Κ)

«Πήρα προίκα ένα χτήμα όταν παντρεύτηκα. Η μαμά μου ήταν από εδώ και είχε μερτικό σε ένα λιτρουβειό. Και όταν με πάντρεψε ο πατέρας μου, μου είπε θα πάρεις προίκα ένα λιτρουβειό. Οι θείοι μου, μου έδωσαν ένα χτήμα που είχε 140 ρίζες ελιές μέσα...»(συνέντ. 21/6/2014, Σ.Σ)

Αθήνα 1981, σ. 29-32 και Σκουτέρη-Διδασκάλου Ν., *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα*, εκδ. Ο Πολίτης, Αθήνα 1991, σ. 155-258.

¹²⁹Βλ. Αντιμάν Μαρί-Ελίζαμπετ., *Βία και Πονηριά: Άντρες και γυναίκες σε ένα ελληνικό χωριό*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1987, σ. 133-144.

¹³⁰Αντιμάν Μαρί-Ελίζαμπετ., *Βία και Πονηριά: Άντρες και γυναίκες σε ένα ελληνικό χωριό*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1987, σ. 126.

¹³¹ Βλ. Μπενέκη Ε., «ο δε τόπος...ελαιοφόρος» *Η παρουσία της ελιάς στην Πελοπόννησο*, εκδ. Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2007, σ.33

Οι κάτοικοι του Λιθερού ασχολούνται δευτερευόντως με την καλλιέργεια των σιτηρών και την οικόσιτη κτηνοτροφία. Οι ώρες εργασίας στους αγρούς είναι από την ανατολή μέχρι τη δύση του ηλίου, με διαλείμματα μεγαλύτερα ή μικρότερα το πρωί, το μεσημέρι, το απόγευμα, ανάλογα με την εποχή του έτους. Ημερησίως εργάζονται 7-10 ώρες. Συνήθως λόγω του τεμαχισμού της αγροτικής ιδιοκτησίας δεν χρησιμοποιούνται όλες οι εργάσιμες ώρες της ημέρας για εργασία αλλά τις καταναλώνουν στις μετακινήσεις. Η εργασία καταβάλλεται από όλα τα μέλη της οικογένειας¹³². Ανταλλαγή εργασίας γίνεται μεταξύ συγγενών και φίλων. Η γυναίκα εργάζεται πάντα στο πλευρό του άνδρα. Αυτή εκτελεί ως επί το πλείστον την περιποίηση των ζώων, την συλλογή των σύκων, των ελαιών, τα βοτανίσματα και τον θερισμό. Η γυναίκα κατά τις περιόδους ελλείψεως γεωργικών εργασιών εργάζεται στο σπίτι, φροντίζει τα ζώα και ασχολείται με διάφορες χειροτεχνικές εργασίες.

Η κτηνοτροφία των αιγοπροβάτων αποτελεί χαρακτηριστική παραγωγική δραστηριότητα του ελληνικού χώρου¹³³. Η κτηνοτροφία των αιγοπροβάτων για τον οικισμό του Λιθερού αποτέλεσε και αποτελεί τη δεύτερη σημαντικότερη οικονομική δραστηριότητα μετά τη γεωργία. Στηριζόταν στη χρήση όλων των διαθέσιμων κοντινών βοσκοτόπων καθώς και της αγροτικής γης μετά το τέλος των καλλιεργειών κατά την θερινή περίοδο. Οι κτηνοτρόφοι φρόντιζαν να μην απομακρύνονται με τα κοπάδια τους από τον τόπο της μόνιμης διαμονής τους, γεγονός που οδηγούσε στην εντατική χρήση των βοσκοτόπων.

Η μετακίνηση των κοπαδιών γινόταν το χειμώνα προς τα πεδινά (χειμαδιά) και το καλοκαίρι προς τα ορεινά. « *θυμάμαι τον παππού μου, τον Αντώνη, με μια γκλίτσα στο χέρι να μεταφέρει μέσα στη νύχτα τα αιγοπρόβατα από το Λιθερό στο Κούβελα*¹³⁴ ». Η εποχιακή μετακίνηση των κοπαδιών στα θερινά (από τον Απρίλιο έως τον Οκτώβριο) και στα χειμερινά (από τον Οκτώβριο έως τον Απρίλιο) οδηγούσε τα κοπάδια σε μια σταθερή πορεία γύρω από τους οικισμούς. Η πορεία αυτή εγγράφεται στον κύκλο του χρόνου και σηματοδοτείται από τις γιορτές του Αγίου Γεωργίου (23 Απριλίου) και του Αγίου Δημητρίου (26 Οκτωβρίου)¹³⁵.

Σήμερα με τις αλλαγές που έχουν επέλθει, η κτηνοτροφία θεωρείται ένσταβλη, καθώς τα κοπάδια παραμένουν σταβλισμένα κατά το μεγαλύτερο μέρος του έτους και τρέφονται με έτοιμες ζωοτροφές. Την καλοκαιρινή περίοδο οδηγούνται στα γύρω βοσκοτόπια. Στην κοινότητα του Λιθερού τα ζώα που εκτρέφονταν σε αυτοκαταναλωτική ή και εμπορευματική βάση, στο πλαίσιο μιας οικονομίας παραγωγής ήταν τα πουλερικά (κοτόπουλα, κότες), τα πρόβατα, οι αίγες, τα βοοειδή,

¹³²Για περισσότερα βλ. Αϊβαλιωτάκη Ν., *Ο κάμπος της Μεσσηνίας και οι ορεινά λεκάναι αυτού*, Αρχείο Γεωργοοικονομικών Μελετών Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1942, σ. 83-84.

¹³³Βλ. *Τα Νέα των Σουλιμαίων*, αρ.φ.58, έτος 11^ο, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2006, σ.1.

¹³⁴Κούβελα: Χωριό της επαρχίας Τριφυλίας του νομού Μεσσηνίας, Βορειοανατολικά της Κυπαρισσίας. Το χωριό χωριζόταν σε Άνω και Κάτω Κούβελας. Το 1928 είχε 475 κατοίκους και αποτελούσε κοινότητα μαζί με δύο άλλα χωριά (Μαυρομμάτι και Μπιζιό). Για περισσότερα βλ. Κομπορόζου Φ., «Τα τοπωνύμια της Μεσσηνίας», *Ανάπτυξη από την Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά*, Αθήνα 1963, σ. 346.

¹³⁵Οι τσοπαναίοι γνωρίζουν δύο πατρίδες, την καλοκαιρινή και την χειμωνιάτικη. Οι ίδιοι στη γλώσσα τους λένε τα βουνά και τα χειμαδιά. Από το μήνα Απρίλη (του Αγίου Γεωργίου) έως το τέλος Οκτώβρη ή και μέσα Νοέμβρη, μένουν στα ορεινά χωριά τους. Όταν κοντοζυγώνει ο χειμώνας και το κρύο αρχίζει να τσούζει, άμα ασπρίσουν οι κορυφές των βουνών με το πρώτο χιόνι, σε διώχνουν τα βουνά. Είναι ο χρόνος της ετοιμασίας, «*συναρίζονται*» οι τσοπάνηδες για τα χειμαδιά. Βλ.

Για περισσότερα βλ. Νιτσιάκος Β., *Χτίζοντας το χώρο και το χρόνο*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2003 σ. 131-133.

τα ιπποειδή και οι χοίροι¹³⁶. Στη Μεσσηνία το κορίτσι συνήθως αναλαμβάνει τη φύλαξη του μικρού κοπαδιού προβάτων.

«Τα πρόβατα φύλαγα και η μάνα μου και ο πατέρας μου πήγαιναν στις ελιές. Όλοι είχαν από λίγα μαρτίνα. Γιατί με βλέπτανε τα γράμματα και με ωφελήγανε τα πράματα»¹³⁷. (συνέντ. 25/3/2014, Χ.Ν)

«Άλλος θα τάζε το γουρούνι γιατί όλα τα σπίτια είχαν και από ένα χοιρινό. Ήταν το μέσο που σου εξασφάλιζε το κρέας για όλη την χρονιά γιατί ψυγεία δεν υπήρχαν τότε. Αυτά ο πατέρας σου θα τα πρόλαβε. Αυτά ήρθαν μετά το 1960. Τότε είχαν το λεγόμενο «Φανάρι» ήταν ένα ντουλάπι με σίτα γύρω γύρω για να μην πάει καμία μύγα και βαστούσαν εκεί το κρέας για μια ή δυο μέρες, εκτός αν το έκαναν παστό. Το χοιρινό το έκαναν παστό και είχαν για όλο το χρόνο και για τους επισκέπτες και για χρήση δική τους...»(συνέντ. 7/5/2014, Π.Κ)

Το σύνολο των οικιακών ομάδων εξέτρεφε περισσότερο αιγοπρόβατα. Η εκτροφή των πουλερικών αποτελούσε απαραίτητο συμπλήρωμα της οικιακής οικονομίας και ήταν χώρος αποκλειστικός της γυναικείας δραστηριότητας.

«Η γυναίκα μου τώρα είναι 71 ετών. Τώρα που δεν έχουμε δουλειά, έχουμε μαρτίνες¹³⁸ και σηκώνεται να πάει να τις βγάλει στις εφτά το πρωί και να ταΐσει τις κότες. Έχω το στάβλο παρακάτω...»(συνεντ. 15/6/2014, Ι.Χ)

Όλα τα εκτρεφόμενα ζώα αποτελούσαν αντικείμενο αγοραπωλησίας στα πλαίσια του Κυριακάτικου Παζαριού. Για αυτό το λόγο κάθε οικιακή ομάδα διέθετε από 100-200 αιγοπρόβατα. Η διαχείριση του κοπαδιού γινόταν από την προσφερόμενη εργατική δύναμη της οικιακής ομάδας. Έντονη ήταν η γυναικεία παρουσία στην εκτροφή και το άρμεγμα των ζώων, ενώ το σφάξιμο ήταν αποκλειστική δραστηριότητα του ανδρός. Σε περιόδους ανάγκης, όπως φροντίδα παιδιών ή ηλικιωμένων, εγκυμοσύνης, αρρώστια ή θάνατος, απαιτούνταν περισσότερα εργατικά χέρια. Πεδίο αναζήτησης εργατικών χεριών ήταν οι ευρύτερες συγγενειακές ομάδες, οι κουμπαριές και οι γειτονικές σχέσεις¹³⁹. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 που άνοιξαν τα σύνορα, οι βοσκοί (έμμισθοι) είναι στο σύνολό τους ξένοι λαθρομετανάστες.

¹³⁶Κάθε αγροτική οικογένεια εκτρέφει κάθε χρόνο ένα ή και δύο χοίρους. Οι κάτοικοι έχουν προτίμηση στο χοιρινό κρέας. Τα μικρά χοιρίδια αγοράζονται τον Φεβρουάριο, εκτρέφονται για ένα μήνα και κατόπιν σφάζονται. Το κρέας το παστώνουν και το χρησιμοποιούν όλο το έτος για τις ανάγκες τις οικογένειας. Σήμερα όμως πολλές οικογένειες, επειδή αντιμετωπίζουν σοβαρές ανάγκες, παστώνουν μικρή ποσότητα και το υπόλοιπο το πωλούν. Για περισσότερα βλ. Αϊβαλιωτάκη Ν., *Ο κάμπος της Μεσσηνίας και οι ορεινά λεκάνια αυτού*, Αρχείο Γεωργοοικονομικών Μελετών Αγροτικής Τραπέζης της Ελλάδος, Αθήνα 1942, σ. 228-229.

¹³⁷Πράματα: ονοματοδοσία των ζώων από τους ανθρώπους.

¹³⁸Για περισσότερα βλ. Λουκοπούλου Δ., *Γεωργικά της Ρούμελης*, εκδ. Σιδέρη, Αθήνα 1938 σ. 386.

¹³⁹Για περισσότερα βλ. Νιτσιάκος Β., *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1993 σ. 65-94.

Βοσκή κοπαδιού στο Λιθερό

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

1) Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Ο καλλιεργητικός κύκλος της ελιάς που αρχίζει το Μάρτη περίπου με το φύτεμα και τελειώνει το Γενάρη με την συγκομιδή της ελιάς, είναι μια αγροτική εργασία, που απαιτεί πολλά εργατικά χέρια κυρίως στις περιόδους έντασης. Πρόκειται για μια δραστηριότητα η οποία για να είναι αποδοτική χρησιμοποιεί το οικογενειακό εργατικό δυναμικό. Αν το δυναμικό της οικογένειας δε επαρκεί τότε οι παραγωγοί καταφεύγουν σε μισθωτούς εργάτες και κυρίως εργάτριες αλλά και σε ανταλλαγές εργασίας που αποτελούν παραδοσιακούς μηχανισμούς αλληλεγγύης και βοήθειας¹⁴⁰.

Η προφορική ιστορία αποδεικνύει ότι τα μέλη της αγροτικής οικογένειας δεν εργάζονταν για προσωπικό τους λογαριασμό και δεν απαιτούσαν μισθό ως ανταμοιβή, αλλά εργάζονταν για το καλό της οικογένειας. Στόχος τους ήταν η επιβίωση και η καλύτερευση των συνθηκών της ζωής τους. Οι αφηγητές και οι αφηγήτριες όταν αναπαριστούν τη ζωή τους, αναφέρονται στον μόχθο και τις θυσίες «για να βγάλουν το ψωμί τους». Αναφέρονται επίσης για αλληλοϋποστήριξη και αλληλοβοήθεια ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας. Με βάση τους κώδικες αξιών, ρόλων και τρόπων συμπεριφοράς υπήρχε μια αρμονία στις μεταξύ τους σχέσεις. Για παράδειγμα όλοι ξυπνούσαν το πρωί να πάνε στο χωράφι για να μαζέψουν ελιές. Δεν υπήρχαν περιθώρια αποφυγής, αφού αυτό έκαναν όλοι.

Η οικογένεια λειτουργούσε ως παραγωγική και καταναλωτική ομάδα στο πλαίσιο της οποίας κάθε μέλος κατείχε διαφορετική θέση στην ιεραρχία αφού υπήρχε σαφής καταμερισμός εργασίας κατά φύλο και ηλικία. Η οικογένεια πυρηνική ή διευρυμένη αποτελούσε τη βασική παραγωγική μονάδα¹⁴¹.

Στη κοινωνία του Λιθερού, από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα έως σήμερα εμφανίζεται ο τύπος της διευρυμένης οικογένειας. Αρχηγός της οικιακής ομάδας είναι συνήθως ο πατέρας ή σε περίπτωση απουσίας ο μεγαλύτερος γιος. Ο σύζυγος-πατέρας ήταν αυτός που έπαιρνε τις αποφάσεις για λογαριασμό της οικογένειας, αυτός που είχε την ευθύνη για όλα τα θέματα της οικογένειας. Εκπροσωπούσε την οικογένεια στον έξω κόσμο, αγωνιζόταν για να θρέψει την οικογένειά του, να εξασφαλίσει τα συμφέροντά τους και να τους προστατεύσει από κάθε είδους επιθέσεις.

¹⁴⁰ Βλ. Δαουτόπουλου Γ., «Αγροτική κοινωνιολογία», εκδ. Ζυγός Θεσσαλονίκη 2002, σ.109-117.

¹⁴¹ Η οργάνωση της οικογένειας: Αυτό που καθορίζει τους στόχους της παραγωγής είναι η οργάνωση της οικογένειας, που υπαγορεύει τη φύση των τεχνικών που χρησιμοποιούνται για το λόγο ότι και αυτές εξαρτώνται από το διαθέσιμο οικογενειακό εργατικό δυναμικό. Η οργάνωση της εργασίας μεταβάλλεται με το πέρασμα των ετών, ανάλογα με την φάση του αναπτυξιακού κύκλου του οίκου, τις γεννήσεις, την ενηλικίωση των παιδιών και των δύο φύλων και τη φυσική παρακμή των γονιών. Οι στόχοι της παραγωγής, οργανώνονται εκ νέου από τη μια χρονιά στην άλλη, προκειμένου να εξασφαλιστεί μια όσο πιο γίνεται σταθερή ισορροπία ανάμεσα στις δαπάνες σε εργασία και στο επίπεδο ζωής. Ο τύπος αυτός οργάνωσης της εργασίας αποδεικνύεται ελάχιστα δεκτικός σε νεωτερισμούς, ενώ αντίθετα εμφανίζει σημαντικό βαθμό σταθερότητας λόγω έλλειψης αντιφάσεων στο εσωτερικό του. Για περισσότερα βλ. Laburthe P. & Warnier J., εκδ. *Εθνολογία-Ανθρωπολογία*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2003, σ.367-371 και Τσουκαλάς Κ., *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στην μεταπολεμική Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1978, σ. 260-286.

Αντίθετα η μητέρα εκπροσωπούσε τον οίκο προς την κοινωνία σε περίπτωση προσωρινής ή οριστικής απουσίας του πατέρα¹⁴². Ο ρόλος της μητέρας ήταν συντονιστικός και συνδετικός. Η γυναίκα ήταν το σύμβολο αγάπης που έδενε την οικογένεια και συμπλήρωνε το ρόλο του άνδρα. Παρά την υποταγή που έδειχνε απέναντι στο σύζυγό της, η συμβολή της στην επιβίωση της οικογένειας υπήρξε καθοριστική. Η κοινότητα περιέβαλε την γυναίκα με σεβασμό και εκτίμηση καθώς ο ρόλος της ήταν απόλυτα εναρμονισμένος τόσο με τις δικές της ανάγκες όσο και με τις ανάγκες του συνόλου. Η γυναικεία εργασία στο χωράφι ήταν κοινωνικά αποδεκτή και ηθικά επαινετή στην περιοχή που ερευνάται.

Εκτός όμως από την συμμετοχή της στον ολοήμερο καλλιεργητικό κύκλο έχει να φροντίσει για το φαγητό της οικογένειας, έχει αναλάβει το νοικοκυριό, τη φροντίδα των παιδιών και των ηλικιωμένων και συχνά τη διαχείριση του οικογενειακού εισοδήματος δεδομένου ότι από αυτήν εξαρτάται η εξασφάλιση της αυτάρκειας και η συσσώρευση κεφαλαίου για την προίκα των κοριτσιών. Επιπλέον συνεισφέρει στο οικογενειακό εισόδημα με τη διατήρηση ενός λαχανόκηπου, με την εργασία της στο χωράφι ως λιομαζώχτρα. Επίσης με τη συμπληρωματική της δραστηριότητα ως υφάντρια για την κάλυψη των οικογενειακών αναγκών (π.χ. ρουχισμό, προικιά, λινάρια κ).

«Τη γριά δε τη ξεχνάω. Τη φρόντιζα. Τόσο που είναι μέσα στην καρδιά μου. Πραγματική μου μάνα. Τόσο που την είχα συμπαθήσει και το γέρο το συγχωρεμένο. Η γριά ήταν ψυχούλα...». (συνέντ. 25/3/2014, Χ.Ν)

Αντίθετα η Γ.Η είχε να φροντίσει δυο μαμάδες και μητριά και πεθερά. Αλλά η μεγάλη της ευχαρίστηση μέχρι σήμερα είναι ο κήπος της.

«Εγώ είχα και τη μητριά μου και τη πεθερά μου. Εκεί να δεις βάσανο. Στραβή και κουτσή 65 χρόνια στην πλάτη μου. Και δεν είχα κάποιον να της δώσει ένα ποτήρι νερό. Πήγαινα στις δουλειές και γυρνούσα να την ταΐσω, να την ποτίσω και να προσέχω να μη μου πέσει...»

«Αν σε ευχαριστεί η δουλειά δεν είναι κουραστική στο σώμα σου και στον εαυτό σου. Όπως το πάρει ο καθένας. Άλλοι τη βαριούνται. Άλλοι τη μισούν. Εγώ σου είπα πήρα εκείνη την αρχή από μικρή και μέχρι σήμερα μου αρέσει. Και τα παιδιά φωνάζουν. Τι τον θες τον κήπο. Αλλά εμένα μου αρέσει και θα πάω...». (συνέντ. 28/3/2014, Γ.Η)

Ουσιαστικά η φροντίδα των ηλικιωμένων και η φροντίδα γενικότερα είναι αποκλειστικότητα των γυναικών, παραμένει «μια γυναικεία δουλειά». Οι άνδρες παραμένουν αμέτοχοι ή εμπλέκονται σε πολύ ειδικές και οριοθετημένες δουλειές¹⁴³.

Όλες οι γυναίκες είχαν, μέχρι τη δεκαετία του '60, από έναν αργαλειό στον οποίο ύφαιναν όλα τα ασπρόρουχα και τα σκεπάσματα που ήταν απαραίτητα για την οικιακή ζωή¹⁴⁴. Η γυναίκα ύφαινε γιατί έπρεπε να ετοιμάσει όλα τα απαραίτητα στην

¹⁴²Βλ. Αλεξιάκης Ελ., *Ταυτότητες και ετερότητες. Σύμβολα, συγγένεια, κοινότητα στην Ελλάδα-Βαλκάνια*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 2001, σ. 78.

¹⁴³Βλ. Βαίου Ν., «*Δια-εθνικές καθημερινότητες στην πόλη: Επανεξετάζοντας έμφυλες σχέσεις και πρακτικές φροντίδας στις γειτονιές της Αθήνας*», εκδ. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 2013, σ. 81

¹⁴⁴Ο αργαλειός και η ρόκα, δύο σημαντικά εργαλεία για το λαό, χαρακτηρίζονται ως σύμβολα γυναικότητας, αφού μόνο γυναίκες τα χρησιμοποιούσαν. Η ρόκα, περιγράφεται ως ο απαραίτητος σύντροφος της γυναίκας κάθε ηλικίας, στο σπίτι, στον περίπατο ή στις επισκέψεις στα φιλικά σπίτια. Για περισσότερα βλ. Παπαχριστοφόρου Μ., *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Ελλάδα II: Οι Νεότεροι*

οικογένεια. Για αιώνες, η υφαντική ήταν η απαραίτητη απασχόληση μέσα στο σπιτικό για τις γυναίκες. Η γυναίκα- υφάντρα πρόσφερε μια σημαντική υπηρεσία στην οικογένεια. Ο ρουχισμός, τα απαραίτητα για τη λειτουργία του σπιτιού υφαντά, τα σακκούλια για την αποθήκευση τροφών και μεταφορά πραγμάτων, όλα έπρεπε να γίνονται από αυτήν. Αξίζει να τονισθεί ότι η ετοιμασία των πρώτων υλών γινόταν από τις αγρότισσες¹⁴⁵.

Οι γυναίκες του Λιθερού¹⁴⁶ αλλά και των γύρω χωριών ύφαιναν στον αργαλειό αντρομίδες¹⁴⁷, σεντόνια, ύφασμα για πουκάμισα και γυναικεία φουστάνια, λίοπανα, κουρελούδες, χαλάκια, σακκούλια κλπ. Έφτιαχναν υφαντά με σχέδια πουλιών, ζώων, δέντρων και άλλες παραστάσεις.

«Για να μαζέψουμε εκείνα τα χρόνια τις ελιές, έπρεπε πρώτα να μαζέψουμε σπάρτα, για να φτιάξουμε στον αργαλειό τον «λάκκο» τα σπαρτόπανα. Τα σπάρτα τα απλώνουμε κατά μήκος του Αγριλαϊκού ποταμιού. Τα αφήναμε για 15-20 ημέρες να μουλιάσουν στο νερό, μετά τα ξεφλουδίζαμε. Στεγνά ή υγρά τα κτυπάγαμε στο «μαγγάνι»¹⁴⁸. Στη συνέχεια τα στρίβαμε σε κλωνές με την ρόκα και ύστερα στον αργαλειό για να υφάνουμε τα σπαρτόπανα...». (συνέντ. 9/2/2014, Σ.Τ και 9/2/2014, Π.Α).

«Παίρναμε το σπάρτο, το κόβαμε, το βράζαμε, το βάζαμε στο νερό, το κοπανάγαμε, έβγαине το μαλλί, το βγάζαμε, το ζύλο το πετάγαμε και στερνά το γνέθαμε και γινόταν. Άστα τέτοια να μην τα περάσεις...». (συνέντ. 25/3/2014, Χ.Ν)

Χρόνοι, ΕΑΠ, , τόμ. Γ', Πάτρα 2002, σ. 205-206 και βλ. Αντμάν Μαρί-Ελίζαμπετ., *Βία και Πονηριά: Άντρες και γυναίκες σε ένα ελληνικό χωριό*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1987, σ. 53.

¹⁴⁵Για την ύφανση βλ. Handman M., «Από την υποταγή στην εξάρτηση: Η θέση της γυναίκας σε ένα χωριό του Πηλίου» στο *Διαδικασίες κοινωνικού σχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, (επιμ.) Δαμιανάκος Στ., εκδ. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1987, σ. 253.

¹⁴⁶Οι γυναίκες των Σουλιμοχωριών, γνέθουν το μαλλί και το λινάρι, με τέτοια τελειότητα, ώστε τα νήματα αυτά πουλιούνται προς 80 έως 100 πιάστρα η οκά. Πλέκουν δε και υφαίνουν τόσο τέλεια πλεκτά και υφαντά, ώστε όλα είναι προαγορασμένα από τους αυθέντες του τύπου, Έλληνες και Τούρκους, τα οποία κάνουν – προσφέρουν δώρα στις γυναίκες των μεγαλουσιάνων, του Σουλτανικού χαρεμιού και των τοπικών παραγόντων. Rouqueville F., *Ταξίδι στο Μοριά*, εκδ. Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1980.

¹⁴⁷Ανδρομίδες: μάλλινα ταπέτα διακοσμημένα με λουρίδες από εναλλασσόμενα χρώματα, άλλοτε απλές, άλλοτε φορτωμένες με τόσα διακοσμητικά σχήματα ώστε ο διάκοσμος παύει να δείχνει έντονα τις λουρίδες και γίνεται ένα ενιαίο σύνολο. Άλλοτε πάλι οι ανδρομίδες έχουν ένα κεντρικό σχέδιο τριγυρισμένο από άλλα μικρότερα και όλα μαζί κλεισμένα σε ένα πλαίσιο στο οποίο καταλήγει το τάπετο. Βλ. Ε.Ο.Μ.Μ.Ε.Χ (Ελληνικός Οργανισμός μικρομεσαίων μεταποιητικών επιχειρήσεων & χειροτεχνίας), *Υφαντά από την Αρκαδία*, Ιούλιος 1980, σ. 4.

¹⁴⁸Ο μάγγανος ήταν αυτό το παράξενο και δυσκολοκίνητο εργαλείο από δυο χοντρά κούτσουρα πελεκημένα, από κορμό ελιάς, περίπου ενάμιση μέτρο μάκρος. Το πάνω ζύλο ήταν πελεκημένο σαν μαχαίρι με τρία αυλάκια και το κάτω με δύο. Όπως σήκωναν το πάνω ζύλο με δύναμη και συνθλιβόταν το λινάρι, το χτυπούσαν κάμποσες φορές, ώσπου να σπάσει καλά, το έβγαζαν, το τίναζαν να πέσει το ζύλο και πάλι, ως να μην έχει καθόλου ζύλο. Αυτό το εργαλείο το έστηναν σε ένα μέρος στέρεο για να μην σκύβουν και έπρεπε να είσαι χειροδύναμη...Γυναίκες βέβαια έκαναν αυτήν την δουλειά. Να ανεβοκατεβάζουν αυτό το κούτσουρο, να καθαρίσει και να μείνουν οι ίνες. Έπρεπε να είναι ζέστη για να γίνει αυτή η δουλειά, αλλιώς δεν μαγγανιζόταν. Όταν τελείωναν τα σκουλιά και ήταν χωρίς ζύλο πλέον, θα τα χτένιζαν με το λανάρι (ειδική χτένα με χερούλι και σιδερένια δόντια). Με αυτό το χτένισμα έβγαине ότι χοντρό έμενε από το μαγγάνισμα. Τέλος το έστριβαν καλοχτενισμένο ένα ένα σκουλί και η γαφύλαγαν να έρθει ο χειμώνας. Όταν θα έβρεχε τα βράδια ή τα πρωινά θα έγνεθε η μητέρα και η γιαγιά με την ρόκα και το αδράχτι το λινάρι σε κλωστή. Περισσότερα για την κατεργασία του λιναριού βλ. Λεοντίδου Ε., *Η Ελλάδα των γυναικών διαδρομές στον χώρο και τον χρόνο*, εκδ Γαία, Αθήνα 1992, σ. 117-119 και Κοντομίχη Π., *Τα γεωργικά της Λευκάδας*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1985, σ. 97-103. Επιπλέον βλ. Αγγελοπούλου – Βόλφ, Ε., *Ο αργαλειός*, εκδ. Δόμος, Αθήνα 1986, σ. 55-56.

Φωτογραφική απεικόνιση αργαλειού από ιδιωτικό λαογραφικό μουσείο του κ. Λεωνίδα Θεογάρη

Η αλλαγή που έφερε η εξάπλωση της βιομηχανίας στον τρόπο ζωής μας επηρέασε βαθιά τη θέση της γυναίκας-υφάντρας. Η τέχνη της έπαψε να είναι αξιόλογη για την οικογένεια και η γυναίκα εγκατέλειψε τον αργαλειό της. Η Μεσσηνία δεν αποτέλεσε εξαίρεση στο φαινόμενο αυτό, που ενισχύθηκε άλλωστε από την αθρόα μετανάστευση του πληθυσμού στο εξωτερικό και στα μεγάλα αστικά κέντρα. Ελάχιστες παραμένουν οι γυναίκες που εξακολουθούν να υφαίνουν.

Η συμμετοχή τόσο των αρσενικών όσο και των θηλυκών μελών της οικογένειας στη παραγωγική διαδικασία της ελιάς άρχιζε από πολύ μικρή ηλικία. Τα παιδιά συνέβαλλαν στην οικογενειακή οικονομία, ανάλογα με την ηλικία, το φύλο, τη μυϊκή δύναμη, τη σειρά γέννησής τους.

«Γιατί ξεκίνησα από τα μικρά μου νύχια. Γιατί ο πατέρας μου δεν είχε άλλα παιδιά και είχαμε περιουσία εδώ. Και με έπαιρνε μαζί του και δούλευα. Είχαμε ελιές. Σπέρναμε σιτάρια, καλαμπόκια. Τέτοια πράγματα...» (συνέντ. 28/3/2014 Γ.Η)

«Ξέρεις από πότε με έβγαλε ο πατέρας μου από το σχολείο ;την πρώτη έβγαλα, τη Δευτέρα πήγα ένα μήνα και με πήγε στο Δώριο, στο γιατρό. Γιατί με ωφελήγανε τα πράγματα και με βλέπτανε τα γράμματα...». (συνέντ. 25/3/2014, Χ.Ν)

Η εξοικείωση των περισσότερων παιδιών με τις γεωργικές εργασίες πρέπει να ξεκινούσε από τη βρεφική τους ηλικία, αφού συνήθως οι μητέρες τα έπαιρναν μαζί τους στα κτήματα για να τα θηλάζουν και να τα επιτηρούν.

«Κοντά πήγαινα και με τη νάκα στον ώμο. Και άμα έκανε και κρύο, γυρνούσαμε το σαμάρι ανάποδα και βάζαμε το παιδί μέσα για να μην κρυώσει...» (συνέντ. 9/2/2014, Σ.Τ)

«Πήγαιναν και με τη νάκα στον ώμο. Η νάκα ήταν το παιδί που βάζαμε μέσα. Όπως είναι η τσάντα με δυο λουράκια. Που να το αφήναμε το παιδί;...» (συνέντ. 25/3/2014, Χ.Ν)

Όταν όμως τα παιδιά ήταν κάπως μεγαλύτερα η γυναίκα αγρότισσα στηριζόταν στη συμβολή της γιαγιάς, μάνας ή πεθεράς αλλά και στη βοήθεια των μεγαλύτερων παιδιών της. Επίσης οι προσωπικοί δεσμοί στα πλαίσια της κοινότητας επέτρεπαν την αναζήτηση ή την αποδοχή βοήθειας στην ανατροφή των παιδιών από συγγενείς, οικογενειακούς φίλους και γείτονες.

Τα παιδιά, αρσενικά και θηλυκά αποτελούσαν σημαντικό βοηθητικό εργατικό δυναμικό σε όλες σχεδόν τις φάσεις της παραγωγικής διαδικασίας: βοηθούσαν στο μάζεμα της ελιάς, έφερναν φαγητό κ.λπ. Ήταν ένα εργατικό δυναμικό που απασχολείτο σταθερά στην «οικογενειακή επιχείρηση¹⁴⁹». Η παιδική εργασία δεν παρέχεται μέσω μιας εξαρτημένης μισθωτής εργασιακής σχέσης αλλά με βάση μια εξάρτηση που δημιουργεί η ίδια οικογενειακή σχέση. Η παροχή εργασίας των παιδιών δεν δημιουργεί απαίτηση αμοιβής, αλλά εμφανίζεται σαν «φυσική» υποχρέωση για τη διατροφή και την προστασία που τους παρέχονταν από τα ενήλικα μέλη της οικογένειας και κυρίως από τους γονείς. Από τον τεχνικό καταμερισμό εργασίας στην οικιακή ομάδα προκύπτει ότι οι πιο εξειδικευμένες εργασίες είναι ανδρικές (π.χ. ράβδισμα με τη δέμπλα), ενώ όσες χαρακτηρίζονται ομαδικές (συλλογικές) και απαιτούν περισσότερα εργατικά χέρια αποτελούν τομέα δραστηριοποίησης των γυναικών και των παιδιών.

Η οικιακή ομάδα χαρακτηρίζεται από πολυσθένεια των μελών. Τα αρσενικά μέλη ασχολούνται με την κτηνοτροφία, τη γεωργία και μετά το 1960 ως εργάτες σε γειτονικά αστικά κέντρα. Οι γυναίκες, εκτός της σημαντικής συμμετοχής τους στις κύριες οικονομικές δραστηριότητες (ελαιοσυλλογή, γεωργία, κτηνοτροφία), μέχρι το 1950 περίπου απασχολούνταν ως αγρεργάτισσες κατά τη διάρκεια του θέρους στις γειτονικές κοινότητες προκειμένου να εξασφαλίσουν το αναγκαίο σιτάρι για να φτιάξουν ψωμί, εάν δεν είχαν.

¹⁴⁹Μελλοντικά, εξαιτίας της άμεσης συμμετοχής του αγοριού στον οικονομικό προγραμματισμό της πρωτογενούς κοινωνικής ομάδας -και εφόσον το νέο μέλος δεν παραβεί τα παραδομένα από την ίδια οικονομικά και κοινωνικά πρότυπα (π.χ. μ' έναν αντιοικονομικό γάμο στην ξενιτιά, που ισοδυναμούσε με διακοπή της οικονομικής εισφοράς του ξενιτεμένου μέλους)11-, θα επιφυλάξει σ' αυτό η ίδια και η ευρύτερη κοινωνική ομάδα προνομακή ή και αποκλειστική μεταχείριση. Βλ. Μπάδα Κ., «Παιδικοί-νεανικοί ενδυματολογικοί κώδικες και το κοινωνικό-ιστορικό τους ισοδύναμο στην Ήπειρο» στο *Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου(Αθήνα 1- 5 Οκτωβρίου 1984), τ. Β, Αθήνα 1986, σ.180.

2) Η ΜΙΣΘΩΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Η καλλιέργεια και η παραγωγή της ελιάς, όπως προαναφέρθηκε στηρίζεται κυρίως στην οικογενειακή εργασία. Η ηλικία και το φύλο σχετίζονται άμεσα με τον καταμερισμό, την κατανομή των γεωργικών εργασιών. Επειδή όμως η ελιά είναι από τα φυτά που η καλλιέργεια του έχει πολλές απαιτήσεις σε εργασία οι καλλιεργητές προσφεύγουν σε άλλες πηγές όπως η μισθωτή εργασία και οι ανταλλαγές εργασίας. Η μισθωτή εργασία εξασφαλίζεται στις γεωργικές εκμεταλλεύσεις από τους μόνιμους εργάτες, τους εποχιακούς εργάτες και μετακινούμενους ντόπιους ή ξένους εργάτες επίσης εποχιακούς.

Οι μόνιμοι εργάτες προέρχονται συνήθως από την ίδια την κοινότητα του Λιθερού, στην οποία υπάρχουν οι γεωργικές εκμεταλλεύσεις που τους απασχολούν. Είναι κυρίως γεωργοί με μικρό ή ανύπαρκτο γεωργικό κλήρο και χωρίς εξοπλισμό που απαιτείται για την καλλιέργεια και έχουν ανάγκη να εργαστούν στις καλλιέργειες των άλλων.

Εκτός από τους μόνιμους, υπάρχουν και οι εποχιακοί εργάτες που στην πλειοψηφία τους είναι γυναίκες, προσλαμβάνονται για μια συγκεκριμένη εργασία ανάλογα με την φάση της καλλιέργειας και αμείβονται συνήθως με το μεροκάματο. Στο Λιθερό την περίοδο της ελαιοσυγκομιδής, οι γυναίκες εργάτριες αποτελούσαν την πλειοψηφία των ατόμων που αναζητούσαν εποχιακή εργασία, για αυτό ως εργατικό δυναμικό αποκτούσαν βαρύνουσα σημασία. Η φάση της ελαιοσυγκομιδής είναι ιδιαίτερα απαιτητική σε εργατικό δυναμικό και το ωράριο εργασίας είναι μακρύ, αφού αρχίζει από το πρωί και τελειώνει με τη δύση του ήλιου.

Ανάλογα με το κάθε στάδιο της καλλιέργειας και τις ανάγκες που απαιτεί αυτό, γίνονται και οι διαπραγματεύσεις μεταξύ των παραγωγών και των εργατών, κυρίως εργατριών, και καθορίζονται οι συμφωνίες για την αμοιβή και την προσφορά τους στο πενιχρό οικογενειακό εισόδημα..

Αισθητή ήταν η διαφοροποίηση των γυναικών που εργάζονταν ως μισθωτές εργάτριες και των γυναικών «των αφεντικών», οι οποίες εργάζονταν στα δικά τους χωράφια και είχαν τη δυνατότητα να αναλάβουν την φροντίδα της διατροφής της οικογένειάς τους και των εργατών, αφού ήταν ήσυχη ότι η συγκομιδή συνεχίζεται κανονικά από τις εργάτριες. Αν όμως η συγκομιδή στηριζόταν αποκλειστικά στην οικογενειακή εργασία η γυναίκα-μάννα δεν είχε προσωπικό ελεύθερο χρόνο αφού έπρεπε να ανταποκριθεί στα αγροτικά και οικιακά της καθήκοντα.

Όσον αφορά τις σχέσεις εργατών και ιδιοκτητών γης διαπιστώνεται ότι όλες οι αφηγήσεις αναφέρονται σε καλές, ανθρώπινες σχέσεις και καλά αφεντικά που τους φέρονταν σαν μέλη της οικογένειάς τους. Για αυτό το λόγο οι γυναίκες-εργάτριες, έδιναν τον καλύτερο τους εαυτό για να μείνουν ικανοποιημένοι από την εργασία που παρείχαν. Όλες θυμούνται τις οικογένειες στις οποίες εργάστηκαν και αναφέρονται σε αυτές ως να ήταν δικό τους άνθρωποι.

Τα τελευταία χρόνια του 20ου αι. Αλλά και στην αρχή του 21ου αι. Οι ξένοι εποχιακοί εργάτες αποτελούν μια αυξανόμενη εργατική δύναμη στην Ελληνική γεωργία. Οι αγροτικές περιοχές επιλέγονται ως τόπος παραμονής από τους μετανάστες λόγω της απασχόλησής τους στην αγροτική παραγωγή¹⁵⁰. Ο τομέας αυτός της απασχόλησης είναι ιδανικός για πολλούς μετανάστες οι οποίοι στο σύνολό τους

¹⁵⁰Στις αγροτικές ζώνες η γεωργία αποτελεί την κυριότερη επαγγελματική δραστηριότητα των μεταναστών. Το ποσοστό των μεταναστών που απασχολούνται στον αγροτικό τομέα φθάνει το 61% ενώ οι γηγενείς φθάνουν το 87,6%. Για περισσότερα βλ. Kayser B. & Τσαβέας Τ. & Μερακλής Μ., *Ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδος: στοιχεία δια την μελέτην της αστυφιλίας*, εκδ. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1968, σ. 114.

είναι ανειδίκευτοι και χειρώνακτες αλλά και για μετανάστες που έχουν τεχνικές ή άλλες γνώσεις αλλά δεν μπορούν να βρουν εργασία στο αντικείμενό τους. Το κόστος διαβίωσης στις αγροτικές περιοχές είναι χαμηλότερο από τις αστικές, κυρίως για τροφή και στέγαση. Επιπλέον, πολλοί εργοδότες παρέχουν δωρεάν τροφή και στέγαση χωρίς αντίστοιχη μείωση του ημερομισθίου. Τέλος, η απασχόληση στην αγροτική παραγωγή είναι πιο εύκολη για τους παράνομους μετανάστες παρά οι άλλοι τομείς παραγωγής, διότι δεν προϋποθέτει υπογραφές συμβολαίων κ.α.

Οι μετανάστες είναι ως επί το πλείστον άτομα νεαρής ηλικίας, και ανήκουν στις λεγόμενες παραγωγικές ηλικίες. Οι μισοί περίπου προέρχονται από τις πρώην σοσιαλιστικές χώρες, κυρίως Αλβανία και Πολωνία, οι υπόλοιποι από χώρες του Τρίτου Κόσμου. Η εικόνα αυτή δικαιολογείται από το γεγονός του ότι η μεγαλύτερη πλειοψηφία των μεταναστών ήρθε στην Ελλάδα για λόγους εργασίας. Σύμφωνα με τα δεδομένα της απογραφής του 2001¹⁵¹, οι μετανάστες είναι κυρίως άτομα νεαρής ηλικίας, κάτι που γενικά ισχύει για τους αλλοδαπούς σε όλη την χώρα. Οι ξένοι (γυναίκες και άνδρες) απασχολούνται περισσότερο στον κλάδο της γεωργίας και της κτηνοτροφίας. Συγκεκριμένα, οι μετανάστες περισσότερο απασχολούνται στους δήμους Αυλώνας, Αετού, Δωρίου, Κυπαρισσίας, Μελιγαλά, Οιχαλίας, Φιλιατρών, Γαργαλιάνων κ.α. Αντίθετα στην πρωτεύουσα του νομού την Καλαμάτα, οι μετανάστες απασχολούνται περισσότερο στον δευτερογενή και τριτογενή τομέα και ύστερα στον πρωτογενή τομέα.

Η στενότητα εργασίας, περιορίζεται σημαντικά από τη μεγάλη ελαστικότητα προσφοράς και την απασχόληση των μεταναστών, γιατί οι αλλοδαποί είναι πρόθυμοι να μετακινηθούν γεωγραφικά, να εργαστούν σε εποχικές και περιστασιακές εργασίες που δεν προτιμώνται από τους Έλληνες και να εργαστούν με αμοιβή, που παρουσιάζει μεγάλη ελαστικότητα. Όταν υπάρχει έντονη ζήτηση εργασίας, η αμοιβή διαμορφώνεται σε επίπεδα ελαφρώς κατώτερα από εκείνα της αντίστοιχης αμοιβής των Ελλήνων ή είναι και ίση με αυτήν. Δίχως την εργασία χαμηλής αμοιβής, που προσφέρουν οι αλλοδαποί πολλές γεωργικές και κτηνοτροφικές εργασίες δεν θα ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθούν.

Η ύπαιθρος αποτελούσε από την δεκαετία του 1960 έναν «προνομιακό χώρο απόκρυψης ξένης άτυπης εργασίας»¹⁵². Η εμπορευματοποιημένη παραγωγή για την εσωτερική και την διεθνή αγορά δημιούργησε νέες ανάγκες σε εξοπλισμό και εργατικό δυναμικό, νέες μορφές κοινωνικής οργάνωσης, διαφορετικές από την παραδοσιακή αγροτική οικογενειακή ομάδα.

Στη θέση των Ελλήνων, μη ντόπιων εποχιακών εργατών, από το 1980 κι έπειτα χρησιμοποιούνταν Αλβανοί εργάτες, οι οποίοι είχαν χαμηλό μορφωτικό επίπεδο και ήταν πιο «φθηνοί»¹⁵³. Οι Αλβανοί προέρχονται κυρίως από αγροτικές περιοχές και μετακινούνται με τα πόδια ή λαθραία, με «ειδικευμένα» φορτηγά και ταξί. Οι Αλβανοί εντάχθηκαν στην τοπική αγορά σε χαμηλότερα επίπεδα «κοινωνικής αποδοχής» από τους ντόπιους. Οι αμοιβές τους ήταν πολύ χαμηλές. Η εργασία των μεταναστών υποκατέστησε εν μέρει εργασίες ντόπιων και ιδιαίτερα των γυναικών. Οι θέσεις εργασίας στην γεωργία έχουν αυτά τα χαρακτηριστικά της ανειδίκευτης ή ημι-ειδικευμένης εργασίας με αποτέλεσμα πολλοί από τους μετανάστες που έρχονται στη χώρα μας να προτιμούν την απασχόλησή τους σε αυτή.

¹⁵¹Βλ. Παπαδόπουλος Α., «Γυναικεία απασχόληση και οικονομικοί μετανάστες στην ελληνική ύπαιθρο», *Γεωγραφίες*, No 11, 2006, σ. 61.

¹⁵²Βλ Βαΐου Ν., «Στην Ημαθία και την Πέλλα οι ξένοι μαζεύουν τα φρούτα» στο *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1997, σ. 159-177.

¹⁵³Για την αλβανική μετανάστευση βλ. Νιτσιάκος Β. & Μάντζος Κ., «Μετανάστευση και σύνορα. Η Ηπειρος μετά το 1990: Η περίπτωση της επαρχίας Κόνιτσας», *Γεωγραφίες*, No 5, 2003, σ. 86-97.

Με την παρουσία τους στην ύπαιθρο και την εργασία τους στην γεωργία οι μετανάστες καλύπτουν σε σημαντικό βαθμό την έλλειψη εργατικών χεριών και βοηθάνε στην εποχιακή ζήτηση του εργατικού δυναμικού. Οι μετανάστες συνέβαλαν θετικά στην παραγωγική διαδικασία και ανταποκρίνονταν σε οποιαδήποτε εργασία, πολλές φορές κάτω από αντίξοες καιρικές συνθήκες. Το γεγονός αυτό εξασφάλιζε στους παραγωγούς της κοινότητας ευελιξία και γρήγορη προσαρμογή στα σύγχρονα δεδομένα της αγοράς.

Στην ύπαιθρο, οι μετανάστες είναι αυτοί που θα μαζέψουν τις ελιές, οι μετανάστες είναι αυτοί που θα ξαναχτίσουν τις «πεζούλες» και θα κλαδέψουν τα δέντρα που εγκατέλειψαν οι Έλληνες φεύγοντας για τη Γερμανία. Οι μετανάστες είναι αυτοί που αναλαμβάνουν τις «βαριές» δουλειές που σχετίζονται με την παραγωγή των αγροτικών προϊόντων και είναι αυτοί που κατά κύριο λόγο απασχολούνται στα εργοστάσια παραγωγής, συντήρησης και συσκευασίας των προϊόντων αυτών.

Ο Λιθερός είχε αυξημένες απαιτήσεις για εργατικό δυναμικό για ένα τρίμηνο, όσο διαρκούσε η συγκομιδή της ελιάς. Μεγάλος αριθμός ντόπιων προσφεύγει σε εργατικά χέρια εκτός της οικογένειας, που στην πλειοψηφία τους προέρχονται από αλλοδαπούς. Στις περισσότερες περιπτώσεις, η επιλογή των ξένων εργατών οφείλεται κατά κύριο λόγο στην ανεπάρκεια του ντόπιου εργατικού δυναμικού ή την απροθυμία του να απασχοληθεί σε κοπιαστικές εργασίες που δεν απαιτούν ιδιαίτερες γνώσεις και κατά δεύτερο λόγο στις χαμηλότερες αμοιβές. Οι ξένοι εργάτες είναι στην πλειοψηφία τους Αλβανοί. Η συστηματική απασχόληση ξένων εργατών σε οικογενειακές εκμεταλλεύσεις απάλλαξε τα μέλη των ελληνικών νοικοκυριών από τις βαριές εργασίες, ενώ ορισμένα μέλη έπαψαν εντελώς να εργάζονται στην εκμετάλλευση. Σε ένα πρώτο επίπεδο «ελάφρωσε» τους αγρότες από τις πιο κοπιώδεις και εξαντλητικές εργασίες, τους αποδέσμευσε ώστε να ασχοληθούν με τη διαχείριση της εκμετάλλευσής τους, ενώ απελευθέρωσε τις γυναίκες από τα δεσμά της γεωργικής απασχόλησης και επέτρεψε σε πολλές είτε να αναζητήσουν εξωγεωργική απασχόληση είτε να ασχοληθούν με τα «οικιακά»¹⁵⁴. Σύμφωνα με μαρτυρίες των κατοίκων μέχρι το 1992 ξένο στοιχείο δεν υπήρχε στο χωριό. Σε περιόδους ζήτησης όλες οι εργασίες καλύπτονταν από ντόπιους αμειβόμενους εργάτες.

«Όταν βλέπαμε ότι υπήρχε ανάγκη να μαζευτεί η καλλιέργεια παίρναμε. Ξένοι δεν υπήρχαν εδώ. Οι ξένοι ήρθαν από το 1993 και μετά. Μέχρι το 1992 που ανοίξαν και ήρθαν οι Αλβανοί δεν υπήρχαν ξένοι. Όλοι ήταν ντόπιοι εργάτες, δικοί μας. Η αμοιβή ήταν στα σημερινά δεδομένα γιατί η αξία του χρήματος μεταλλάσσεται. Η αμοιβή ήταν ανάλογα με τα χρόνια διέφερε, δεν ήταν ποτέ σιάνταρ. Κάποτε ήταν 20 δρχ. μετά πήγε 30 μετά 50 μετά πήγε 200 μετά έφτασε στο χιλιάριο και μετά στο πεντοχίλιορο. Προχωρούσε ο πληθωρισμός και ανεβαίνανε και τα ημερομίσθια...». (συνέντ. 7/5/2014, Π.Κ)

Η απασχόληση των μεταναστών στην κοινότητα αποδέσμευε όχι μόνο τους παραγωγούς αλλά και τα υπόλοιπα μέλη του αγροτικού νοικοκυριού, όπως οι νέες κοπέλες και οι μητέρες¹⁵⁵. Το ξένο εποχικό εργατικό δυναμικό απασχολείται με τις

¹⁵⁴Για περισσότερα βλ. Παπαδόπουλος Α., «Γυναικεία απασχόληση και οικονομικοί μετανάστες στην ελληνική ύπαιθρο», *Γεωγραφίες*, Νο 11, 2006, σ. 67.

¹⁵⁵Η απασχόληση αλλοδαπών ενδέχεται να επιβραδύνει το ρυθμό της κοινωνικής προσαρμογής για μεγαλύτερη κινητικότητα της εργασίας και για ευρύτερη ανάληψη εποχικών, περιστασιακών και παρόμοιων εργασιών από σπουδαστές, νοικοκυρές και άλλα άτομα που συμμετέχουν περιστασιακά στο εργατικό δυναμικό. Για περισσότερα βλ. Φακιολάς Ρ., «Δημογραφικές εξελίξεις. Εργατικό

πιο επώδυνες και κοπιώδεις αγροτικές εργασίες, με πολλές από τις οποίες ήταν επιφορτισμένες στο παρελθόν οι γυναίκες αγρότισσες. Πράγματι, η εμφάνιση των τελευταίων για εργασία στα χωράφια της κοινότητας κατά την περίοδο της συγκομιδής της ελιάς, σήμερα, μόνο απορία μπορεί να προκαλέσει, σε ότι γινόταν στο παρελθόν, όπου οι γυναίκες συμμετείχαν δυναμικά στην παραγωγική διαδικασία. Με την παρουσία πολυάριθμων μεταναστών στα χωράφια ενισχύεται η εικόνα της ανδρικής κυριαρχίας, μιας και ο άνδρας εντοπίζεται στην εκμετάλλευση και η γυναίκα εκτός χωραφιών. Υπάρχει δηλαδή ένας έμφυλος χωρικός διαχωρισμός.

Ωστόσο, αν η απασχόληση των μεταναστών σήμανε την αποδέσμευση εργατικών χεριών, και δη των γυναικών, υπάρχουν εκμεταλλεύσεις οι οποίες κινούνται σε διαφορετική τροχιά καταδεικνύοντας τη μεταβαλλόμενη υφή της εργασίας της αγρότισσας-συζύγου που προσαρμόζεται στις μεταβαλλόμενες ανάγκες του αγροτικού χώρου στο πλαίσιο της γενικότερης αναδιάρθρωσης της υπαίθρου. Στο Λιθερό υπάρχουν γυναίκες μεγάλης ηλικίας, χαμηλού εκπαιδευτικού επιπέδου (Δημοτικό), με εκμεταλλεύσεις μικρής στρεμματικής έκτασης και χαμηλών εισοδημάτων, που δεν απασχολούν μεγάλο αριθμό ξένων αγροεργατών. Σε αυτές τις εκμεταλλεύσεις, οι γυναίκες αναλαμβάνουν εργασίες που σχετίζονται με όλο «τον κύκλο» σίτισης των εργατών: ζύμωμα ψωμιού, μαγείρεμα. Το φαγητό των ξένων αγροεργατών αποτελούσε τρόπο εξοικονόμησης χρημάτων. Αν οι εργοδότες-κτηματίες προσέφεραν φαγητό το μεροκάματο ήταν πιο φθηνό, αν όχι ακριβότερο. Αυτό αποτελούσε μια μορφή άτυπης απασχόλησης γυναικών-συζύγων αγροτών στο πλαίσιο «των στρατηγικών επιβίωσης» της οικογενειακής εκμετάλλευσης.

«Το μεροκάματο για τους αλλοδαπούς εργάτες ήταν 30-35 ευρώ(μαζί με φαγητό), ενώ για τους ντόπιους ήταν 50-70 ευρώ. Σήμερα το μόνο που κάνουν οι γυναίκες είναι να φτιάχνουν φαγητό για τους εργάτες...». (συνέντ. 10/6/2014, Σ.Π)

Είναι εμφανές ότι η απασχόληση των μεταναστών στις γεωργικές εκμεταλλεύσεις προκάλεσε την ενεργοποίηση μιας άλλης –αθέατης- «εργατικής δύναμης σε εφεδρεία», αυτής των γυναικών. Οι γυναίκες ενεργοποιούνται και πάλι ως «παντός σκοπού εργατική δύναμη» στο βαθμό που χρησιμοποιούνται ως «κρυφό/αθέατο μέσο» για την μείωση του κόστους παραγωγής μέσω της συμβολής τους στην ημερήσια αποζημίωση του εργατικού δυναμικού της εκμετάλλευσης.

Στο πλαίσιο αυτό επιβεβαιώνεται η «διχοτόμηση» οικιακής και δημόσιας σφαίρας, η οποία αναδύεται μέσα από την κατά φύλα διάκριση των δραστηριοτήτων στο χώρο. Επισημαίνεται ότι στην κοινότητα οι γυναίκες δεν εμφανίζονται στους δημόσιους χώρους (καφενείο, πλατεία κ.λπ.), καθώς θεωρείται ότι αυτοί είναι χώροι ανδρικοί. Αντίθετα, ο χώρος της οικίας πιστεύεται ότι ανήκει στη γυναίκα. Ωστόσο, αν δεχτούμε ότι η οικογενειακή εκμετάλλευση τόσο σε θεωρητικό επίπεδο όσο και σε επίπεδο καθημερινής πρακτικής προσεγγίζεται και βιώνεται μέσα από έμφυλες διχοτομίες, όπου τα χωράφια πιστεύεται ότι αποτελούν ανδρική επικράτεια και η οικογένεια –αθέατος χώρος- γυναικεία επικράτεια διαπιστώνεται, μέσα από το εθνογραφικό παράδειγμα, ότι το αγροτικό νοικοκυριό και η γεωργική εκμετάλλευση όχι μόνο δεν μπορούν να διακριθούν μεταξύ τους, αλλά αποτελούν συγκοινωνούντα δοχεία μέσω των αλληλοεπικαλυπτόμενων πεδίων δράσεων που άνδρες και γυναίκες

Δυναμικό και απασχόληση» στο *Οι δημογραφικές εξελίξεις στη μεταπολεμική Ελλάδα: πρακτικά δημογραφικού συνεδρίου, Αθήνα, 5-6 Οκτωβρίου*, (επιμ). Κοτζαμάνης Β. & Μαράτου- Αλιμπράντη Λ., εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα 1994, σ. 339-341.

επιτελούν στο πλαίσιο των οικογενειακών στρατηγικών. Έτσι, οι χώροι δράσης των δύο φύλων δεν μπορούν να ιδωθούν ως αυστηρά ξεχωριστές διχοτομικές κατηγορίες, αλλά μέσα από το πρίσμα της συμπληρωματικότητας και της διαπλοκής.

3) ΟΙ ΑΝΤΑΛΛΑΓΕΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Μια άλλη στρατηγική της αγροτικής οικογένειας προκειμένου να καλύψει τις ανάγκες της καλλιέργειας είναι οι ανταλλαγές εργασίας. Η καλλιέργεια της ελιάς απαιτεί πολυάριθμο εργατικό δυναμικό που καλύπτει η οικογένεια και «ο κύκλος δικών»¹⁵⁶. Όταν τα οικογενειακά χέρια δεν επαρκούν, οι ανάγκες καλύπτονται από «δανεικαριές», «σεμπριές» ή από «ξέλαση» δηλαδή από την εργασιακή βοήθεια μιας άλλης οικογένειας, συγγενών ή φίλων ή από μισθωτούς εργάτες και εργάτριες (λιομαζώχτρες). Όμως σε κάθε περίπτωση η όλη ελαιοπαραγωγική διαδικασία ως την εξαγωγή του λαδιού στο ελαιοτριβείο χαρακτηρίζεται ωστόσο σε έναν αυστηρό καταμερισμό της εργασίας στη βάση του φύλου.

Δανεικαριά¹⁵⁷: Πρόκειται για την εργασία μιας ομάδας καλλιεργητών, οι οποίοι εργάζονται όλοι μαζί για ορισμένες μέρες στα κτήματα της μιας οικογένειας και στη συνέχεια στα κτήματα της άλλης. Με αυτό τον τρόπο επιτυγχάνεται ταχύτερη συλλογή των καρπών αφού επιδιώκεται καλύτερη εκμετάλλευση του εργατικού δυναμικού με την αξιοποίηση μεγαλύτερου αριθμού εργατών σε όλη τη διάρκεια της συλλεκτικής περιόδου. Βασική μονάδα παραγωγής ήταν η οικογένεια στις διάφορες μορφές της, πυρηνική, πολυπυρηνική ή κορμός. Γίνονταν όμως και συνεργασίες μεταξύ συγγενών ή γειτόνων και ξένων ακόμα: τα λεγόμενα «δανεικά».

¹⁵⁶ Στο εσωτερικό της η οικογενειακή μονάδα απολάμβανε αυτονομία διάθεσης και του ανθρώπινου δυναμικού της ακόμα σε σχέση με ένα ευρύτερο κύκλο συγγενικής συσπείρωσης, αν και η τελευταία ίσως ισχυροποιείται για λίγο, αφότου χαλαρώνουν οι πολύμορφες εξαρτήσεις της ευρύτερης κοινωνικής ομάδας. Τότε ακριβώς η συγγενική συσπείρωση, βασισμένη σε μια εσωτερική κατά φύλο και ηλικία ιεράρχηση και με ανεπτυγμένο το αίσθημα της συγγενικής πλέον αλληλεγγύης, συμβάλλει στην κάλυψη συγκεκριμένων αναγκών των ατόμων-μελών των επιμέρους οικογενειακών μονάδων, περισσότερο ίσως ως ένα είδος «κοινωνικής ασφάλισης» αλλά και ως καθημερινή συμβίωση και πρακτική (διευρυμένη οικογένεια) όταν και όπου συγκεκριμένες παραγωγικές δραστηριότητες και συνθήκες τις διαμορφώνουν. Παράλληλα το συγγενικό δίκτυο διευρύνεται σε έναν κύκλο δικών με τεχνητές συγγένειες, που διευκολύνουν τις εντάξεις και ενσωματώσεις της οικογενειακής και ευρύτερα συμβιωτικής ομάδας σε μια συλλογική-εθνική πραγματικότητα. Για περισσότερα βλ. Μπάδα Κ., «Συμβολή στη μελέτη της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής» στο *Διαβάζω* τ.χ. 245, 5-9-1990 σ. 30-37, Μπάδα Κ., «Η πολιτισμική ταυτότητα ως συνιστώσα της βιώσιμης ορεινής ανάπτυξης: Το παράδειγμα του Ζαγοριού», *Γεωγραφίες*, Νο 5, 2003, σ. 57-71.

¹⁵⁷ Βλ. Αλεξάκης Ε., «Περί της Βιτόρας ή του στοιχείου του σπιτιού. Η συμβολική συγκρότηση της οικογένειας και της συγγένειας στους Αρβανίτες της Αττικής» στο *Ταυτότητες και ετερότητες. Σύμβολα, συγγένεια, κοινότητα στην Ελλάδα-Βαλκάνια*, (επιμ.) Αλεξάκης Ε., εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 2001, σ. 67. Επιπλέον η Κομνηνού αναφέρει ότι ο όρος «δανεικάρικα» ή «δανεικαριές» ίσχυε και την περίοδο της εκμηχάνισης. Συγκεκριμένα αυτοί που είχαν τρακτέρ εξυπηρετούσαν άλλους που δεν είχαν στο όργωμα των χωραφιών. Η επιβίωση αυτή της εθιμικής ανταλλαγής εργασίας διαμορφώνει ένα πλαίσιο υποχρεώσεων γιατί αυτός που έχει εξυπηρετηθεί βρίσκεται κάτω από την ηθική δέσμευση να ανταποδώσει δωρεάν εργασία σε περίπτωση ανάγκης του άλλου καλλιεργητή. Βλ. Κομνηνού Μ., «Η τοπική διάσταση της Πολιτικής» στο *Κοινότητα, Κοινωνία και Ιδεολογία: Ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η Προβληματική των Κοινωνικών Επιστημών*, (επιμ.) Κομνηνού Μ. & Παπαταξιάρχης Ε., εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1990, σ. 306-313.

Σεμπριά¹⁵⁸: Πολλοί, που δεν μπορούσαν να καλλιεργήσουν οι ίδιοι τα κτήματά τους, τα μίσθωναν σε άλλους. Αυτοί ήταν, συνήθως, άρχοντες με τεράστιες περιουσίες, γεωργοί που έλειπαν από τις εστίες τους, γεωργοί που δεν επαρκούσαν να καλλιεργήσουν τα χωράφια τους και τέλος ορφανεμένες οικογένειες με περιουσίες, αλλά χωρίς ανθρωποδύναμη. Εκείνοι που αναλάμβαναν την καλλιέργεια ξένων κτημάτων ήταν οι φτωχοί καλλιεργητές ή πολυδύναμες φαμελίες, πολλά αδέρφια κ.λπ. που ήθελαν να καλυτερέψουν τα οικονομικά τους. Η συνεργασία αυτή λεγόταν σεμπριά και τα ενδιαφερόμενα άτομα σέμπροι. Η σεμπριά έκλεινε ή προφορικά, με λόγο, ή γραπτά με ιδιωτικό ή συμβολαιογραφικό συμφωνητικό. Τα χωράφια για σπάρσιμο τα έδιναν για ορισμένο χρόνο που ανανεωνόταν εφ' όσον το ήθελαν και τα 2 μέρη. Τα μίσθωναν δε ημισακά, μισό ο νοικοκύρης μισό ο σέμπρος του, ή τριτάρικα δηλ. 2 μέρη ο μισθωτής 1 ο νοικοκύρης, ή και ανά πεντάρικα, που θα πει 3 μέρη ο μισθωτής και δύο ο νοικοκύρης. Ο ιδιοκτήτης του χωραφιού, τις πιο πολλές φορές, έβανε και το σπόρο. Όλες τις δουλειές από κει και ύστερα τις έκανε ο σέμπρος. Η μοιρασιά γινόταν στο αλώνι. Σώριαζαν τον καρπό, αφαιρούσαν το σπόρο που έβαλε ο νοικοκύρης, έβγαναν το δραγατιάτικο, την αμοιβή δηλ. του αγροφύλακα, και σε παλιότερες εποχές το φόρο της δεκάτης, και το υπόλοιπο μοιράζονταν κατά τη συμφωνία. Σεμπριά λεγόταν και η από κοινού αξιοποίηση των ζώων για την εκτέλεση καλλιεργητικών ή αλωνιστικών εργασιών αλλά και η από κοινού εκμετάλλευση ζώων.

Ξέλαση¹⁵⁹: Το έθιμο αφορούσε την συγκέντρωση ενός αριθμού κατοίκων, για την εκτέλεση μιας ορισμένης εργασίας που χρειαζόταν πολλά εργατικά χέρια και ένας αγρότης ή μια αγροτική οικογένεια δεν μπορούσε ή δεν προλάβαινε να τη φέρει εις πέρας. Έτσι εκείνος που ήθελε να κάνει ξέλαση, πληροφορούσε για την εργασία που ήθελε στους --τόπους συγκέντρωσης των κατοίκων ότι την τάδε Κυριακή ή αργία θα έχει ξέλαση και παρακαλούσε όλους άνδρες γυναίκες, να έλθουν και να βοηθήσουν με όποιο τρόπο μπορούσαν. Άλλοι με τα ζωντανά, άλλοι με γεωργικά εργαλεία και άλλοι με χειρωνακτική εργασία. Οι συγχωριανοί μάθαιναν τα νέα και από τον παπά στη λειτουργία της προηγούμενης Κυριακής. Την ημέρα της ξέλασης η νοικοκυρά ετοίμαζε το απαραίτητο φαγητό για τους ξελασίτες. Μέχρι το τέλος της ημέρας η εργασία είχε τελειώσει. Ξέλαση συνήθως ζητούσαν οι γυναίκες του χωριού από γυναίκες για το καθάρισμα της «κούκλας» δηλ. του καλαμποκιού το οποίο κινδύνευε από την ζέστη και έπρεπε να βγει από την ρόκα και να στεγνώσει στον ήλιο σε σύντομο διάστημα. Η ξέλαση γινόταν κυρίως μεταξύ συγγενών και γειτόνων.

«Δανεικαριές; Οι πιο παλιοί από εμένα σμίγανε. Δεν ήταν τόσες πολλές οι ελιές τότε...». (συνέντ. 10/6/2014, Α.Π)

¹⁵⁸ Βλ. Κοντομίχη Π., *Τα γεωργικά της Λευκάδας*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1985, σ. 32-33. Επιπλέον βλ. Οικονόμου Α., «Η ελιά και το λάδι στην παραδοσιακή κοινωνία της Λακωνίας», στο *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Η ελιά και το λάδι από την αρχαιότητα έως σήμερα*, Κέντρο Ερευνας της Ελληνικής Λαογραφίας, Αθήνα 2003, σ. 239 και Παπαθανασόπουλος Θ., «Λαϊκό Δίκαιο Ρούμελης» στο *Λαογραφικά Μελετήματα*, (επιμ.) Παπαθανασόπουλος Θ., εκδ. Σιδέρη, Αθήνα 1980, σ. 16 και 19 και Πανταζόπουλος Ν., *Τόπος και Νόμος» στο Κοινότητα, Κοινωνία και ιδεολογία: Ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η προβληματική των επιστημών*, (επιμ.) Κομνημού Μ. & Παπαταξιάρχης Ε., εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1990, σ. 199-200 και *Τα Νέα των Σουλμαίων*, έτος 7^ο, αρ.φ.37, Ιούλιος-Αύγουστος 2002, σ. 2

¹⁵⁹ Βλ. *Τα Νέα των Σουλμαίων*, έτος 18^ο, αρ.φ.100, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2013, σ. 5

«Εμείς είχαμε τις δανεικαριές. Πήγαινα εγώ την μια ημέρα σε κάποιον μαζεύαμε τις ελιές και την άλλη μέρα ερχόταν αυτός σε μένα και με βοηθούσε...» (συνέντ. 10/6/2014, Σ.Π)

«Τότε πήγαιναν όσοι ήταν στην οικογένεια. Ότι δουλειά είχαν πήγαιναν μαζί. Και έπαιρναν και αδέρφια και πήγαιναν μαζί με τις γυναίκες τους...». (συνέντ. 28/3/2014, Γ.Η)

4) Ο ΚΑΛΛΙΕΡΓΗΤΙΚΟΣ ΚΥΚΛΟΣ ΤΗΣ ΕΛΙΑΣ

«Βάλε ελιά για το παιδί σου και συκιά για τη ζωή σου» συνήθιζαν να λένε στη νότια Πελοπόννησο, καθώς το δένδρο μεγαλώνει αργά και αργεί ακόμη περισσότερο να αποδώσει καρπό¹⁶⁰.

Στον καλλιεργητικό κύκλο της ελιάς που αρχίζει τον Μάρτη περίπου με το φύτεμα και τελειώνει το Γενάρη με την συγκομιδή της ελιάς, το γυναικείο φύλο έχει βαρύνοντα ρόλο. Από όλα τα στάδια της παραδοσιακής καλλιέργειας και παραγωγής της ελιάς, από το χωράφι μέχρι το ελαιοτριβείο η γυναίκα αναλαμβάνει ορισμένες εργασίες. Τέτοιες εργασίες ήταν το φύτεμα, το σκάλισμα, το κλάδεμα το μάζεμα του καρπού. Από τις ιστορίες ζωής των γυναικών είναι φανερό ότι όλες συμμετείχαν στο μάζεμα της ελιάς ή λιομάζωμα. Στις υπόλοιπες ,με βάση το δείγμα, ελάχιστος αριθμός γυναικών αναλάμβανε εργασίες φυτέματος ή κλαδέματος.

Το φύτεμα: Τις ελιές τις φυτεύουν την άνοιξη και συγκεκριμένα τον Μάρτη. Υπήρχαν πολλοί τρόποι φυτεύσεως μιας ελιάς. Ένας τρόπος είναι με παραφυάδες. Κόβουν το κλαδί μεγάλης, ήμερης ελιάς από τη ρίζα της και το φυτεύουν μαζί με ρίζα. Επίσης κόβουν από ήμερες (κεντρισμένες) ελιές κλαδιά χωρίς παρακλάδια και τα φυτεύουν¹⁶¹.

«Τον Μάρτη τις βάζαμε, μετά που παντρεύτηκα στου Καίσαρι έβαλα 14 ρίζες...», (συνέντ. 25/3/2014, Χ.Ν)

Το όργωμα: Μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, οι γεωργοί ιδίως στις κατεξοχήν ελαιοπαραγωγικές περιοχές, καλλαργίζανε¹⁶² (όργωναν) τα ελαιόδεντρα δύο φορές τον χρόνο: μία τον Γενάρη με Φλεβάρη και μια αργά (όψιμο όργωμα) κατά τον Μάη. Στα παλιά τα χρόνια το όργωμα γινόταν με βόδια. Τα βόδια αργότερα αντικατέστησαν τα άλογα και τα μουλάρια και αυτά τα αντικατέστησε το τρακτέρ με τη φρέζα του. Για το όργωμα η Σ.Τ αναφέρει: «Μόνο αλέτρι¹⁶³ βάλαμε. Περνούσε το αλέτρι και πίσω σκάβαμε όλοι με τον κασμά». Η αφηγήτρια Σ.Τ, η πιο ηλικιωμένη γυναίκα-αγρότισσα του δείγματος (ετών 92), αποτελεί μοναδική εξαίρεση αγρότισσας να σκάβει με τον κασμά.

¹⁶⁰ Μπενέκη Ε., «ο δε τόπος...ελαιοφόρος» Η παρουσία της ελιάς στην Πελοπόννησο, εκδ. Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2007, σ. 35

¹⁶¹ Για τους τρόπους φυτεύσεως μιας ελιάς βλ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, *Ωδή στην ελιά: Η παραδοσιακή καλλιέργεια της ελιάς στη Κρήτη*, εκδ. Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, Αθήνα 2007, σ. 177-178.

¹⁶² Για το όργωμα του ελαιόδενδρου βλ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, *Ωδή στην ελιά: Η παραδοσιακή καλλιέργεια της ελιάς στη Κρήτη*, εκδ. Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, Αθήνα 2007, σ. 179-180.

¹⁶³ Για το παλιό αλέτρι βλ. Πολιτιστικός σύλλογος Ράχη-Μαχανά «Κοπανάκι», τ.χ. 1 Αύγουστος 2010.

Το κλάδεμα: Το κλάδεμα¹⁶⁴ της ελιάς θεωρείτο πραγματική τέχνη. Το κλάδεμα αποσκοπούσε στη διατήρηση του δέντρου σε πλήρη ζωτικότητα αφαιρώντας τους βλαστούς και τα άχρηστα κλαδιά. Έτσι πετυχαίνουν την καλύτερη θρέψη των χρήσιμων μερών του και συνεπώς την καλύτερη καρποφορία. Ένα καλά κλαδεμένο δέντρο αντέχει περισσότερο στις ασθένειες και αυξάνει την καρποφορία. Το κλάδεμα μπορεί να γίνει κατά την συγκομιδή ή ν' αρχίσει μετά την συγκομιδή ή και σε όλη την περίοδο του φθινοπώρου μέχρι τους πρώτους ανοιξιάτικους μήνες. Μια γυναίκα του δείγματος θυμάται τον εαυτό της να κλαδεύει αλλά εξαιτίας της χηρείας της.

«Σαράντα χρόνια δεν έχω βάλει κλαδούχο στις ελιές μου. Φέτος μόνο έβαλα. Πήρα κάτι Αλβανούς και πήγα...»(συνέντ. 28/3/2014, Γ.Η)

Παρά τις ελάχιστες εξαιρέσεις γυναικών, οι άνδρες ήταν εκείνοι που όργωναν, έριχναν λίπασμα και πότιζαν τα ελαιοχώραφα. Εν συνεχεία ανεβασμένοι ψηλά στην ελιά ράβδιζαν και μετέφεραν τον καρπό στο παραδοσιακό λιοτρίβι του χωριού.

Η λίπανση¹⁶⁵ των ελαιόδεντρων ήταν άγνωστη μέχρι τις αρχές του εικοστού αιώνα. Πατροπαράδοτος τρόπος λιπάνσεως ήταν και σε ένα βαθμό εξακολούθησε να είναι και τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, το κόπρισμα. Η λίπανση γινόταν συνήθως το φθινόπωρο με κοπριά οικόσιτων ζώων, διότι «αφρατίζει» το χώμα και με τους μικροοργανισμούς που αναπτύσσει βοηθά στον αερισμό του εδάφους. Τέλος το πότισμα¹⁶⁶ της ελιάς ήταν απαραίτητο να γίνεται σχεδόν κάθε μήνα. Επειδή όμως νερά δεν υπήρχαν τότε εξαρτιόταν από τις εκάστοτε κλιματολογικές συνθήκες. Οι αγρότες παρακαλούσαν να βρέξει και την άνοιξη με τις πρώτες ζέστες.

¹⁶⁴Στα μεταπολεμικά χρόνια και μέχρι σήμερα το κλάδεμα της ελιάς γίνεται τον χειμώνα κυρίως (σήμερα και το φθινόπωρο), κατά προτίμηση Δεκέμβρη και Γενάρη. Σε περιοχές ελαιοφορίας γίνεται κάθε δύο χρόνια και ειδικότερα τη χρονιά που δεν υπάρχει σοδειά. Για περισσότερα βλ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, *Ωδή στην ελιά: Η παραδοσιακή καλλιέργεια της ελιάς στη Κρήτη*, εκδ. Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, Αθήνα 2007, σ. 179-180 και Κοντομίχη Π., *Τα γεωργικά της Λευκάδας*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1985 σ. 165.

¹⁶⁵Για τη λίπανση βλ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, *Ωδή στην ελιά: Η παραδοσιακή καλλιέργεια της ελιάς στη Κρήτη*, εκδ. Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, Αθήνα 2007, σ. 180 και Λουκόπουλου Δ., *Γεωργικά της Ρούμελης*, εκδ. Σιδέρη, Αθήνα 1938, σ. 177.

¹⁶⁶Για το πότισμα βλ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, *Ωδή στην ελιά: Η παραδοσιακή καλλιέργεια της ελιάς στη Κρήτη*, εκδ. Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, Αθήνα 2007, σ. 180.

Κοπριά για λίπασμα

Άρδευση ελαιώνα

Μετά το τέλος των παραπάνω εργασιών σειρά είχε η ελαιοσυγκομιδή, η πιο κοπιαστική και χρονοβόρα διαδικασία. Η συλλογή του ελαιοκάρπου (μαζωχτό, λιομαζωχτό, λιομάζωμα) αρχίζει στο τέλος του φθινοπώρου-αρχή του χειμώνα, συνήθως το μήνα Νοέμβριο αλλά και νωρίτερα ή αργότερα, όταν έχει προχωρήσει πολύ ή έχει ολοκληρωθεί η ελαίωση του, ώστε να παράγει τη μεγαλύτερη ποσότητα λαδιού. Η ολοκλήρωσή του πραγματοποιείται συνήθως το Γενάρη ή το Φλεβάρη

ανάλογα με τις εκάστοτε καιρικές συνθήκες. Οι γεωργοί «καιροφυλακτούσαν» όλοι να έρθουν καλές μέρες για να ριχτούν με μαζώχτρες και ραβδίστριες, ώστε να μαζευτεί γρήγορα ο καρπός, πριν ξεκινήσουν οι μεγάλες βροχές. Η εργασία στο λιοστάσι ξεκινούσε από το πρωί μέχρι το βράδυ. Η κ. Α.Π μας πληροφορεί:

«Ξεκινούσαμε στις εφτά. Τότε δεν είχαμε ωράριο. Τώρα έχουμε από τις οκτώ έως τις τέσσερις. Πάμε οκτώ και στις τέσσερις έξω...» (συνέντ. 10/6/2014, Α.Π)

Η περίοδος της ελαιοσυλλογής ονομάζεται λιομαζωχτό και οι γυναίκες που μαζεύουν τους καρπούς λιομαζώχτρες αφού η εργασία τους γίνεται μαζωχτικά. Σύμφωνα με την Λουκοπούλου «για μαζωχτάδες κάνουν προπάντων οι γυναίκες, υπομονετικές όπως είναι. Στέκουν από κάτω από την ελιά και μαζεύουν¹⁶⁷».

Η συλλογή του ελαιόκαρπου γίνονταν με ραβδισμό. Τα χρησιμοποιούμενα ραβδιά είναι μικρού ή μεγάλου μήκους ξύλινα ή πλαστικά. Έπρεπε να βρεθούν ειδικοί ράβδοι με ύψος από 1 μέτρο έως 3 μέτρα ανάλογα με το ύψος του δέντρου. Οι ράβδοι τις περισσότερες φορές ήταν κυρτοί στην άκρη με σκοπό να φέρουν κοντά στο ραβδιστή τα κλαδιά. Οι ραβδιστές ήταν άνδρες που ανέβαιναν στα ελαιόδεντρα και χτυπούσαν με τη δέμπλα ή ντέμπλα τις ελιές πάνω σε απλωμένα λινάρια ή λινάτσες¹⁶⁸. Τα «λιόπανα» ήταν κατασκευασμένα από σπάρτο ή λινάρι.

«Σπάρτο ήταν. Λινάρι ήταν. Αλλά ήταν μικρά κορίτσι μου και δεν έπιαναν την ελιά, αν ήταν μεγάλη. Παίρναμε το σπάρτο, το κόβαμε, το βράζαμε, το βάζαμε στο νερό, το κοπανάγαμε, έβγαινε το μαλλί, το βγάζαμε, το ξύλο το πετάγαμε και στερνά το γνέθαμε και γινόταν. Άστα τέτοια να μην τα περάσεις...» (συνέντ. 25/3/2014, Χ.Ν)

«Στρώναμε τα πανιά κάτω και τις ραβδίζαμε με την δεμπλα. Ο άντρας μου ράβδιζε και εγώ μάζενα τις ελιές που έπεφταν κάτω, επάνω στο πανί...»(συνέντ. 25/3/2014, Χ.Ν)

« Όλες τις δουλειές έκαναν. Ανέβαιναν και επάνω στις ελιές. Από 12 χρονών με έβαζε επάνω στις ελιές, ξέρεις τι θα πει να ραβδίζεις την ελιά; και ακόμα και τώρα ποτέ μου δεν την φοβήθηκα την ελιά...»(συνέντ. 25/3/2014, Χ.Ν)

«Ήταν πανιά λιναρένια, μεγάλα. Και άμα τα έβρεχε η βροχή εκεί ήταν η κούραση. Δε μπορούσαμε να τα σηκώσουμε. Έπεφτε το νερό επάνω και κρατούσαν υγρασία...»(συνέντ. 28/3/2014, Γ.Η)

«Πολεμούσαν με τα λιόπανα και με τα καπερόνια. Έφτιαχναν από σπάρτο, από λινάρι, από γιδόμαλλο...»(συνέντ. 15/6/2014, Ι.Χ)

«Παλιά με τα σαίσματα. Τα ξέρεις τα σαίσματα; το καπερόνι; τις μαζεύαμε με τα γόνατα. Το χαμολόι. Μαζεύαμε όλη τη μέρα...» (συνέντ. 21/6/2014, Σ.Σ)

Το μάζεμα γινόταν περπατητά και σκυφτά και πάντα από κάτω. Ο σύνδεσμος της γυναίκας με τη φύση εκφράζεται ακόμα και στις στάσεις που απαιτούν οι πιο ιδιαίτερες γυναικείες δουλειές. Πράγματι οι γυναίκες κάνουν όλες τις δουλειές που συνεπάγονται την καθιστή στάση κατάχαμα (διαλογή) ή το δίπλωμα στα δυο προς το

¹⁶⁷Για περισσότερα βλ. Λουκόπουλου Δ., *Γεωργικά της Ρούμελης*, εκδ. Σιδέρη, Αθήνα 1938 σ. 337

¹⁶⁸Για τη διαδικασία συλλογής του ελαιόκαρπου, βλ Πολυμέρου-Καμηλάκη, *Ωδή στην ελιά: Η παραδοσιακή καλλιέργεια της ελιάς στη Κρήτη*, εκδ. Κέντρο Έρευνας της Ελληνικής Λαογραφίας, Αθήνα 2007, σ. 185-188.

έδαφος, που σχεδόν αγγίζουν με το κεφάλι τους (σπορά, σκάλισμα, ξέχωμα, μεταφύτευση). Όλες οι ανδρικές εργασίες συνεπάγονται μια όρθια και ευθυτενή στάση: όργωμα, σκόρπισμα λιπάσματος, μεταφορά νερού κ.α.. Αλλά αν οι δραστηριότητες που απαιτούν την καθιστή στάση στο έδαφος ή την έντονη επίκυψη είναι γυναικείες, αυτό συμβαίνει και γιατί η μυθική σκέψη αντιπαραθέτει, κάτω από μια άλλη σχέση, τον άνδρα με τη γυναίκα ως το υψηλό προς το χαμηλό και το ευθυτενές προς το λυγισμένο. Όλες οι συγκομιδές που απαιτούν μια θέση διπλωμένη στα δυο είναι τυπικά γυναικείες δραστηριότητες. Επιπλέον Οι ανδρικές εργασίες αντιπαρατίθενται στις γυναικείες ως εργασίες που βρίσκονται πιο κοντά στον πολιτισμό απέναντι σε εργασίες που είναι πιο κοντά στη φύση. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι δουλειές των γυναικών δεν τις φέρνουν σε επαφή με τον κόσμο των εργαλείων. Οι περισσότερες γίνονται με τα χέρια και τις φέρνουν σε άμεση σχέση με τη γη και γενικότερα με τη φύση: ανακάτωμα του σπόρου με την κοπριά, σπορά, άπλωμα της κοπριάς, βοτάνισμα κ.α. Όταν μερικές φορές η σχέση τους με τη φύση υλοποιείται μέσω κάποιου εργαλείου, αυτό το εργαλείο είναι εξαιρετικά απλό και τότε επεμβαίνουν άλλα κριτήρια για το χαρακτηρισμό αυτών των δραστηριοτήτων ως γυναικείων¹⁶⁹.

Αγρότισσα του Λιθερού μαζεύει ελιές σκυφτά

Κουραστική εργασία, που υποχρέωνε τις μαζώχτρες να ψάχνουν με τα χέρια τους ανάμεσα από αγκαθωτές πέτρες και λογής-λογής θάμνους, όταν το λιοστάσι δεν ήταν καθαρισμένο. Οι γυναίκες από κάτω χειρίζονται απλώνουν, μαζεύουν και τραβούν τα πανιά της ελαιοσυλλογής.

¹⁶⁹ Βλ. Bernard V., «Μυθική αναπαράσταση του κόσμου και ανδρική κυριαρχία στους Έλληνες Πομάκους» στο *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, (επιμ.) Δαμιανάκος Στ., εκδ. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1987, σ. 297-344.

«Οι γυναίκες έκαναν σκληρή δουλειά, μέχρι και τα πανιά τράβαγαν» (συνέντ. 10/6/2014, Σ.Π)

Οι ίδιες κάνουν από το έδαφος και το ντεμπλόλημα, δηλαδή το ράβδισμα με τη ντέμπλα των ελιών που δεν βλέπουν ή δε φτάνουν οι ραβδιστές. Η αφηγήτρια Γ.Η αναφέρει εξαιτίας της χηρείας της, πήγαινε μόνη της στα ελαιοχώραφα.

«Μόνη μου μάζενα και εκατό και εκατοπενήντα τσουβάλια ελιές. Αναλόγως τη χρονιά που θα είχαν Τα μάζενα όλα μόνη μου. Οι ελιές και αν δεν έχεις προσωπικό. Γιατί δεν είχα να πληρώσω, είχα τρία παιδιά...» (συνέντ. 28/3/2014, Γ.Η)

«Ο άντρας ράβδιζε και εγώ μάζενα τις ελιές από κάτω που έπεφταν στα πανιά επάνω...»(συνέντ. 9/2/2014, Σ.Τ.)

Επιπλέον οι λιομαζώχτρες μαζεύουν με τα χέρια όσες ελιές πέσουν χάμω (χαμολογούν) και όσες έπεσαν πριν από το ράβδισμα.

«Χυνόντουσαν οι μισές ελιές κάτω. Μάζεναν το χαμολόι. Τώρα ούτε χαμολόι δεν υπάρχει. Χαμολόι εννοώ τις ελιές που έπεφταν κάτω. Τώρα ότι πέσει στα λιοπανα...» (συνέντ. 15/6/2014, Ι.Χ)

Στο τέλος γίνεται το λίχνισμα από τους ραβδιστάδες επειδή έπεσαν φύλλα και ξυλάκια στα λιοπανα, ώστε να είναι καθαρός ο ελαιόκαρπος. Από εκεί έφευγαν τα τσουβάλια με ζώα και πήγαιναν στα «λιοτρίβια».

Μαζωγτάδες

Επιπλέον σε περιπτώσεις σοδειάς και σε μεγάλα λιοστάσια έβαζαν και αργάτισσες και μάλιστα μόνιμες για όλη την περίοδο. Γιατί έπρεπε να προκάμουν τον τιναχτή (ραβδιστή), που κατέβαζε με τη ντέμπλα του σωρό τον καρπό. Οι αργάτισσες αναλάμβαναν τη δουλειά συνήθως σε δυο στάδια: Από το Σεπτέμβρη μέχρι το τέλος

του Οκτώβρη έπαιρναν τις ελιές μισακές, δηλ. το λάδι μισό δικό τους μισό του νοικοκύρη. Και αυτό γιατί δε συνέφερε τους ιδιοκτήτες να πληρώνουν μεροκάματο για σκόρπια και λιγοστά εδώ και εκεί πετάματα.. Έπειτα ο πρώιμος καρπός δεν βγάζει λάδι. Απ' το Νοέμβρη και πέρα δούλευαν με μεροκάματο. Το μεροκάματο σύμφωνα με τις μαρτυρίες των γυναικών κυμαινόταν από 5-7 κιλά λάδι. Οι αργάτισσες ήταν υποχρεωμένες να φέρνουν το φαγητό από το σπίτι τους.

«Είμαι 45 ετών.Πηγαίνω και σε ελιές δικές μου και σε μισακές. Αλλά μεροκάματο δεν πήγα ποτέ...» (συνέντ. 15/6/2014, Μ.Χ)

*«Σε ξένα δεν πήγα να δουλέψω ποτέ, μόνο στα δικά μου...»(συνεντ. 21/6/2014, Σ.Σ)
«Στο ελαιοτριβείο δεν πήγα να δουλέψω ποτέ. Το δούλεψε ο θείος μου...»(συνεντ. 15/6/2014, Μ.Χ)*

«Είχα μεροκάματο σε κλήματα και σε πανιά και σε ελιές μαζί με τον πατέρα μου, σαν παιδί. Εδώ παντρεμένη όχι. Εδώ ήμουν νοικοκυρά...»(συνέντ. 9/2/2014 Π.Α)

«Εγώ όχι δεν πήγα σε ξένα να δουλέψω. Γιατί είχαμε δικά μας και είχα και τις δουλειές στο σπίτι. Μου βγήκε το μεράκι στα δικά μου. Τότε είχαμε περιουσία και περνούσαμε καλά. Ούτε και μετά που πέθανε ο άντρας μου δε πήγα σε ξένα να δουλέψω. Αλλά κουράστηκα πολύ στη ζωή μου...»(συνέντ. 28/3/2014, Γ.Η)

Μετά την διαδικασία της ελαιοσυλλογής σειρά έχει το άλεσμα του καρπού για να βγει το λάδι. Φθάνοντας στο ελαιοτριβείο γινόταν η επεξεργασία του ελαιόκαρπου, η οποία ακολουθούσε τρία στάδια. Το πρώτο ήταν το στάδιο της σύνθλιψης. Ο καρπός συνθλιβόταν και έπαιρνε τη μορφή πολτού. Δεύτερο ήταν το στάδιο της πίεσης του πολτού, στο οποίο με την εφαρμογή μεγάλης πίεσης, το λάδι και οι άλλοι χυμοί έβγαιναν από τον πολτό. Τέλος ακολουθούσε το στάδιο του διαχωρισμού του ελαίου από τους άλλους χυμούς.

Αξίζει να αναφερθεί ότι κατά την συγκομιδή κόβονται με πριόνι επιλεγμένα κλαδιά του δέντρου, τόσο για την διευκόλυνση της συγκομιδής, όσο και για να βοηθηθεί η σωστή ανάπτυξη του δέντρου. Η μέθοδος του ραβδισμού θεωρείται αποδοτικότερη εξαιτίας της ταχύτητας που επιτελείται η διαδικασία και της ποσότητας καρπών που εισπράττεται. Χαρακτηρίζεται όμως ζημιογόνα τόσο για το δέντρο όσο και για τους καρπούς του.

Η περίοδος της ελαιοσυλλογής συγκεντρώνει πλήθος εργατικού κόσμου στις ελαιοπαραγωγικές περιοχές, όπου τα λιόφυτα αποκτούν μεγάλη κίνηση και ζωή με φωνές και αστεία ραβδιστών και μαζωχτρών.

Λιομάζωμα

Μετά την ελαιοσυλλογή, ακολουθούσε η ελαιοποίηση του καρπού η οποία γινόταν σε διάφορους τύπους ελαιοτριβείων. Το παραδοσιακό ελαιοτριβείο αποτελούσε τόπο κοινωνικής δράσης και επικοινωνίας. Εκεί άνδρες και γυναίκες όπως οι παλιοί λιοτριβειαραίοι¹⁷⁰ και οι караβοκύρηδες, οι αργάτισσες και οι νοικοκυρές, τα δρώντα δηλαδή ιστορικά υποκείμενα της προβιομηχανικής κοινωνίας και του πολιτισμού, συνεχίζουν να παράγουν και να καταθέτουν τη δική τους γνώμη για το πολιτισμικό τους παρελθόν και παρόν. Όπως επισημαίνει η Κ. Μπάδα, η συλλογική μνήμη και η βιωμένη εμπειρία των κατοίκων του Λιθερού απέδειξε ότι τα παλιά ελαιοτριβεία, τα οποία βρίσκονται γύρω από τα κεντρικά στενοσόκακα του χωριού, θεωρούνταν μνημονικοί τόποι¹⁷¹, ικανοί για να κατανοήσουν τις συνθήκες ζωής τους και των κοινωνικών σχέσεων στο παρόν¹⁷².

Τα πρώτα ελαιοτριβεία του χωριού ήταν του Παπασταμάτη από τη Βαρυμπόπη το 1920, του Καπέλιου το 1926 και μετά την εκμηχάνιση του Παπαδάκη και του Παπαδημητρίου.

«Εδώ υπήρχαν 3-4 ελαιοτριβεία. Οι ιδιοκτήτες ή τα είχαν βρει από τους πατεράδες τους ή τα έφτιαχναν οι ίδιοι. Δεν ήταν μεγαλοιδιοκτήτες. Απλώς αυτοί το είχαν σαν επιχείρηση. Μπορεί να ήταν δυο μαζί και μετά να χώριζαν ή να το είχαν τρεις. Βέβαια τα ελαιοτριβεία εκείνης της εποχής ήταν δύσκολα, δεν ήταν μηχανοκίνητα. Όλα γινόντουσαν με το χέρι, οπότε καθυστερούσαν πολύ και δούλευαν πολλοί εργάτες μέσα στα ελαιοτριβεία...» (συνέντ. 7/5/2014, Π.Κ)

Τα ελαιοτριβεία είναι συνήθως επιμήκη, χαμηλά, βιοτεχνικά κτίρια. Οι χωρικοί έχτιζαν τα ελαιοτριβεία κοντά σε πηγή διότι η χρήση του νερού ήταν απαραίτητη στην εξαγωγή του λαδιού¹⁷³. Στα παλιά ελαιοτριβεία σώζονται μέχρι σήμερα κάποια κομμάτια του παλιού παραδοσιακού τεχνολογικού εξοπλισμού¹⁷⁴. Ο βασικός εξοπλισμός περιελάμβανε: α) Το αλώνι ή την αλεστική, όπου οι ελιές αλέθονταν με

¹⁷⁰Λιοτριβειάρης σε ένα λιοτριβείο, είναι ότι ο καπετάνιος στο καράβι. Αυτός διευθύνει τα πάντα εκεί μέσα. Πασπαλιάρης είναι ο εργάτης παίρνει διαταγές και τις εκτελεί. Ρίχνει φτυαριές φτυαριές το λιοκόκκι στη φωτιά για να τη δυνατεύει, να ζεσταίνεται το νερό στο καζάνι που είναι πανωθεϊό της. Σπρώχνει και αυτός όσο μπορεί στο μοχλό, για να σφίξει το αδράχτι. Στρώνει το τραπέζι και απλώνει τα φαγά που φέρνει ο νοικοκύρης από το σπίτι του για να φάνε οι λιοτριβειαραίοι. Καλοκάθετα και αυτός μαζί με τους άλλους όσοι δουλεύουν στο λιοτριβείο και την πετσώνει (τρώει καλά δηλαδή). Τα φαγητά πρέπει να είναι πολλά και καλά. Το λιοτριβείο δε σταματάει μέρα νύχτα. Για περισσότερα βλ. Λουκοπούλου Δ., *Γεωργικά της Ρούμελης*, εκδ. Σιδέρη, Αθήνα 1938 σ. 342-343.

¹⁷¹Κοινωνίες και κοινωνικές ομάδες ορίζουν αναγνωρίσιμες τοποθεσίες στις οποίες ίχνη του παρελθόντος αποτελούν το υλικό έρεισμα συλλογικών αναμνήσεων. Το ίχνος αναγνωρίζεται ως προερχόμενο από το παρελθόν, ως αποτέλεσμα άρα τεκμήριο της ύπαρξης του παρελθόντος. Αν σε μια τοποθεσία κάτι συνέβη ή μια κοινωνική ομάδα θεωρεί ότι κάτι συνέβη, ή μια τέτοια ομάδα δηγείται ότι κάτι σημαντικό για αυτήν συνέβη, τότε μια τέτοια τοποθεσία την θεωρούμε τόπο αναφοράς της συλλογικής μνήμης αυτής της ομάδας. Η δύναμη ενός τόπου να ανακαλεί συλλογικές μνήμες στηρίζεται εντέλει στην ίδια την κατοίκησή του, αν στην κατοίκηση περιλάβουμε κάθε μορφή σχέσης με το χώρο που τον κάνει να υπάρχει ως χώρος κοινωνικών σχέσεων. Για περισσότερα βλ. Σταυρίδης Σ., «Η σχέση χώρου και χρόνου στη συλλογική μνήμη» στο *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, (επιμ.) Σταυρίδης Στ., εκδ. Αλεξάνδρεια, σ. 13-41.

¹⁷²Για περισσότερα βλ. Μπάδα Κ., «Η μνήμη του τόπου: Τα προβιομηχανικά ελαιοτριβεία στην Κατούνα Λευκάδας» στο *Πρακτικά Συμποσίου, Κέντρο Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας*, Αθήνα 2003, σ. 277-289.

¹⁷³Φροντίζουν να χτίζουν τα λιοτριβεία τους οι χωριάτες κοντά σε πηγή, γιατί δίχως νερό το λάδι δε βγαίνει. Για περισσότερα βλ. Λουκοπούλου Δ., *Γεωργικά της Ρούμελης*, εκδ. Σιδέρη, Αθήνα 1938 σ. 338-339.

¹⁷⁴Για την παραγωγή λαδιού βλ. Κωστάκης Θ., «Η ελιά και το λάδι στην Τσακωνιά», στα *Πρακτικά του Δ. Τριήμερου Εργασίας με θέμα «Ελιά και Λάδι» Καλαμάτα 7-9 Μαΐου 1993*, εκδ. ΠΤΙ ΕΤΒΑ, Αθήνα 1996, σ. 367-415.

λιθάρια και ο καρπός μετατρεπόταν σε ζύμη. Το ζώο και πιο παλιά ο εργάτης περιστρέφονταν γύρω από το αλώνι, β)Υπήρχε ένας πάγκος ή μια τραπεζαρία που έβαζαν τους σάκους (τσαντίλια) τους οποίους γέμιζαν χαμούρι με κουβά και ανάλογα με το μέγεθος του πιεστήριου το στάμα χωρούσε από 100-200 οκάδες, γ)Το καζάνι, μέσα στο οποίο έβραζε νερό και μεταφερόταν μέσω ενός σωλήνα στο πιεστήριο και δ)Το πιεστήριο, το οποίο ήταν μια πέτρινη βάση πάνω στην οποία τοποθετούνταν τα τσαντίλια, γεμισμένα με τον ελαιόκαρπο. Στη συνέχεια οι εργάτες κατέβαζαν τον κοχλιωτό άξονα που συμπιέζε τα τσαντίλια ώσπου να βγει το λάδι. Συγχρόνως έριχναν στα τσαντίλια καυτό νερό για να κάνουν ευκολότερη την εξαγωγή. Αυτή η διαδικασία επαναλαμβάνεται πολλές φορές ώσπου να μείνει στο τέλος το λιοκόκκι, το οποίο πουλούσαν για ζωτροφή.

Εικόνες του χθες από το παραδοσιακό ελαιοτριβείο του κ. Καπέλιου

Μυλόπετρα, απομεινάρι παλιού ελαιοτριβείου του χωριού

Τσαντίλια ή τσολιά-Πιεστήριο

Οι ιδιοκτήτες των ελαιοτριβείων ουσιαστικά είναι οι πρώτοι φορείς αστικών διαδικασιών¹⁷⁵. Εξελίσσονται στη βάση ενός νέου οικονομικού και κοινωνικού μετασχηματισμού, γύρω από τους οποίους αρθρώνεται η επαγγελματική, κοινωνική και πολιτισμική συμπεριφορά της περιοχής. Έτσι, λειτουργούν και ως αποκοπάρηδες, ένα είδος μισακάρικου στην ελαιοσυλλογή. Με τον τρόπο αυτό επεμβαίνουν σε όλη τη διαδικασία της ελαιοπαραγωγής, καθώς οργανώνουν και το εργατικό δυναμικό που μαζεύει τις ελιές.

Αρχικά οι άνδρες ήταν αυτοί που αναλάμβαναν την επεξεργασία, τη μεταφορά και το μέτρημα μαζί με τον ιδιοκτήτη του ελαιοτριβείου και τον νοικοκύρη. Ήταν οι λεγόμενοι λιουτροβιαραίοι. Αντίθετα οι νοικοκυραίοι πηγαινοερχόντουσαν στο ελαιοτριβείο, μετρούσαν και υπολόγιζαν το κέρδος.

Οι γυναίκες ήταν αυτές που κουβαλούσαν τα ξύλα¹⁷⁶, μάζευαν τις ελιές για το λιοτρίβι (λιομαζώχτρες), ύφαιναν και έπλεναν τα τσόλια ή τσαντίλια, τραπέζωναν τους λιοτριβιαραίους και τον καραβοκύρη η κάθε μια με την σειρά, όταν έβγαζε το λάδι της. Παραδοσιακό φαγητό για την ανίχνευση της ποιότητας του λαδιού θεωρούνται οι λαλαγγίδες¹⁷⁷ (τηγανίτες). Παλιότερα η γυναίκα του ιδιοκτήτη του ελαιοτριβείου αναλάμβανε το φαγητό των εργατών ανδρών σχεδόν καθημερινά.

«Με την πρώτη σοδειά οι γυναίκες έφτιαχναν λαλαγγίδες. Κάτι σαν λουκουμάδες για να δοκιμάσουν το καινούριο λάδι...»(συνέντ. 10/6/2014, Σ.Π)

¹⁷⁵Βλ. Αυδίκος Ε., «Η ελιά στην Πρέβεζα: συμβολική σημασία και κοινωνικοί μετασχηματισμοί» στο *Πρακτικά Συμποσίου Η ελιά και το λάδι στο χώρο και το χρόνο*, Κέντρο Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας, Αθήνα 2003 σ. 175-184.

¹⁷⁶Κατά κανόνα η γυναίκα ήταν πολύ πιο εργατική από τον άνδρα, αυτή φρόντιζε για να κόψει και να μεταφέρει τα απαραίτητα για το σπίτι καυσόξυλα και δεν θεωρούνταν καλή νοικοκυρά η γυναίκα που δεν είχε στοιβαγμένα στην αυλή του σπιτιού καυσόξυλα. Η μεταφορά των ξύλων καθώς και ο όγκος του φορτίου αποτελούσε δείγμα «αξιάδας» και προσόντων για την ανύπαντρη γυναίκα. Για περισσότερα βλ. Αντωνίου Κ., *Τα Δωδονοχώρια*, εκδ. Σύλλογος Πνευματικής Κίνησης «Αρχαία Δωδώνη», Ιωάννινα 1973, σ. 152-153.

¹⁷⁷Λαλαγγίδες ή τηγανίδες: ζυμάρι πλασμένο σε μακρόστενες λουρίδες και τηγανισμένο στο λάδι, για περισσότερα βλ. Οικονόμου Α., «Η ελιά και το λάδι στην παραδοσιακή κοινωνία της Λακωνίας», στο *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Η ελιά και το λάδι από την αρχαιότητα έως σήμερα*, Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, Αθήνα 2003, σ. 246.

Για την λειτουργία του λιτρουβειού χρειάζονταν επτά με οκτώ άτομα, τα οποία συνήθως δούλευαν δύο βάρδιες. Καθ' όλη την διάρκεια των εργασιών το προσωπικό κοιμόταν και έτρωγε στο λιτρουβείο. Οι εργάτες οι οποίοι δούλευαν στο ελαιοτριβείο δεν ήταν μόνο άντρες. Υπήρχαν και γυναίκες, οι οποίες εργαζόντουσαν εκεί σε βάρδιες, τα λεγόμενα νυχτέρια αλλά σπάνια.

«Στο λιτρουβιό τότε υπήρχαν τα πιεστήρια και απασχολούσαν πολλούς εργάτες. Διπλή βάρδια. Είχαμε 16 εργάτες. Εγώ έπαιρνα όταν θέλαμε βάρδια και δεν είχαμε εργάτες, τις γυναίκες που δουλεύαμε στις ελιές και δουλεύαμε νυχτέρι, βάρδια, εκεί κάναμε τα πάντα. Και στον σπαστήρα και με τον κουβά ρίχναμε στα τσαντίλια, απλώναμε το χαμούρι και βάζαμε στάμνα και έβγαине το λάδι και γινόταν ο διαχωρισμός σε λάδι και λιόσμο. Εγώ το είχα δουλέψει¹⁷⁸, όταν αρρώστησε ο παππούς και ήταν στο νοσοκομείο εγώ δούλεψα μόνη μου...». (συνέντ. 10/6/2014, Α.Π)

Οι γυναίκες αντικαθιστούσαν τους άνδρες σε συγκεκριμένες περιόδους όπως π.χ. ενασχόληση των ανδρών σε άλλες γεωργικές εργασίες, λόγω άλλων εργασιών ή σε περιπτώσεις αρρώστιας. Η αμοιβή των γυναικών-εργατριών στο ελαιοτριβείο ήταν μηδαμινή έως ανύπαρκτη. Η Α.Π θυμάται ότι οι εργάτριες του ελαιοτριβείου του συζύγου της αμείβονταν με το ποσό των 40 δραχμών για τις υπηρεσίες τους (συμπληρωματικό εισόδημα). Αντίθετα ο Π.Κ και η Σ.Τ με βεβαιότητα αναφέρουν ότι καμία γυναίκα του χωριού δεν πήγε ως εργάτρια στο ελαιοτριβείο.

«Ερ. Οι γυναίκες δούλευαν στα ελαιοτριβεία; Όχι ποτέ! Αυτή ήταν αντρική δουλειά. Γιατί εκεί δούλευαν νύχτα μέρα ήταν βαριά δουλειά. Δεν μπορούσε μια γυναίκα να σηκώσει ένα τσουβάλι 70 κιλά με τα χέρια να το σηκώσει στην πλάτη και να πάει να το ρίξει ψηλά εκεί που ήταν τα λιθάρια για να σπάσει το καρπό. Δεν μπορούσε να κουβαλάει τα βάρη αυτά. Στον αλωνισμό βοηθούσαν αλλά στο ελαιοτριβείο όχι. Η γυναίκα σαν εργάτρια δεν πήγε ποτέ...»(συνέντ. 7/5/2014, Π.Κ)

« οι γυναίκες δεν πήγαιναν στα ελαιοτριβεία. Ήταν άντρες τότε...»(συνέντ. 21/6/2014, Σ.Σ)

Στην οικονομική αυτή μονάδα του τόπου, που λεγόταν λιτρουβείο εκτός από τους εργάτες, ήταν συνεχώς εκεί οι ιδιοκτήτες, οι οποίοι συνήθως ήταν ελαιοπαραγωγοί. Όλοι έτρωγαν από το φαγητό που μαγειρεύε το λιτρουβείο.

Στο λιτρουβείο πηγαινοέρχονταν όπως αναφέρθηκε πρωτύτερα οι ελαιοπαραγωγοί, για να συμφωνήσουν τότε θα δουλέψουν τον ελαιόκαρπό τους και να παρακολουθήσουν μέχρις ότου μαζέψουν τα λάδια. Εκεί πλήρωναν όλους όσους εργαζόνταν στα ελαιοστάσια τους. Συνήθως την Κυριακή, που πήγαιναν οι γυναίκες να πάρουν το λάδι για τα μεροκάματά τους¹⁷⁹, γέμιζε το λιτρουβείο γυναίκες. Εκεί έκλειναν οι συμφωνίες για την αγοραπωλησία του λαδιού.

Όπως επισημαίνει η Κ.Μπάδα μέσα στη μικρή «κοινωνία» του ελαιοτριβείου τα άτομα αναλαμβάνουν ρόλους κοινωνικά και εθιμικά υπαγορευμένους. Για

¹⁷⁸Εννοεί το συγκεκριμένο σύστημα εξαγωγής του λαδιού.

¹⁷⁹Η πληρωμή των μαζωχτάδων γινόταν σε είδος, καθένας τους μισή οκά λάδι, όσες μέρες δούλεψε, τόσες μισές οκάδες θα πάρει. Για περισσότερα βλ. Λουκόπουλου Δ., *Γεωργικά της Ρούμελης*, εκδ. Σιδέρη, Αθήνα 1938, σ. 345.

παράδειγμα κυριαρχεί το πρότυπο του προβιομηχανικού εργάτη¹⁸⁰ του ελαιοτριβείου αλλά και το πρότυπο της καλής νοικοκυράς, της αργάτισσας και της εργάτριας στο λιτρουβειό. Μέσα από αφηγηματικές φόρμες διαφαίνονται τα στερεότυπα (των αργατισσών, των λιουτροβιαραίων, των καλών νοικοκυρών), που συγκροτούν τις ταυτότητες του παρελθόντος και του παρόντος, ενώ φανερώνουν τις αυστηρά διαρθρωμένες στη βάση του φύλου και της σειράς παραγωγικές σχέσεις.

Με την εισαγωγή των μηχανών τα ελαιοτριβεία (ατμοκίνητα και μηχανοκίνητα) παίρνουν τη μορφή εργοστασίου. Η αλλαγή αυτή διαφοροποιήθηκε από τους ντόπιους με τη χρήση των όρων λιτριβιό για το ζωοκίνητο ελαιοτριβείο και εργοστάσιο για τα μηχανοκίνητα και ηλεκτροκίνητα ελαιοτριβεία¹⁸¹. Βασικές αλλαγές έγιναν στο αλώνι και τις μύλοπετρες, το οποίο ήταν τώρα εξ ολοκλήρου από σίδηρο και οι μύλοπετρες κατασκευάζονταν από σκληρότερη πέτρα, καθώς και στις πρέσες, οι οποίες λειτουργούσαν με υδραυλική πίεση. Προστέθηκε επίσης ο διαχωριστήρας, ένα σύνθετο μηχάνημα, το οποίο έκανε αυτόματα, με φυγοκεντρική δύναμη, τον διαχωρισμό του ελαιόλαδου από τα υγρά και στερεά.

Ο εκσυγχρονισμός της γεωργικής παραγωγής και η αναδιάταξη των εργασιακών σχέσεων στην γεωργία προκάλεσαν την συρρίκνωση του εύρους των παραδοσιακών εργασιών με αποτέλεσμα την περιθωριοποίηση του ρόλου της γυναίκας στον τομέα της παραγωγής. Έτσι με την χρήση στην γεωργία όλο και πιο σύνθετων μηχανών και άλλων μέσων παραγωγής αυτοματοποιήθηκαν κάποιες φάσεις της παραγωγικής διαδικασίας τις οποίες είχαν αναλάβει εξ' ολοκλήρου οι γυναίκες. Η ζωντανή εργασία των γυναικών του χωριού αντικαταστάθηκε από την νεκρή (των μηχανών). Αυτές οι εργασίες είναι οι εξής:

- ❖ Παύουν να βοηθούν στο αλώνισμα και στο καθάρισμα των ελιών από τα φύλλα. Οι εργασίες αυτές γίνονται από τον ηλεκτροκίνητο σπαστήρα και τον αποφυλλωτήρα.
- ❖ Παύουν να υφαίνουν τσαντίλια αφού δεν είναι αναγκαία.
- ❖ Παύουν να ασκούν πίεση στα τσαντίλια στο πιεστήριο αφού χρησιμοποιούνται φυγοκεντρικά πιεστήρια.

Στη συνέχεια προς τα τέλη της δεκαετίας του '70 τα μηχανοκίνητα αυτά ελαιοτριβεία, χωρίς σημαντικές αλλαγές, μετατράπηκαν σε ηλεκτροκίνητα σταδιακά, βελτιώνοντας το βασικό τους εξοπλισμό. Ειδικότερα στα τέλη της δεκαετίας του 70 μπήκε σε λειτουργία το πρώτο ηλεκτρικό φυγοκεντρικό λιωτρίβι, το οποίο αποτελεί μια επανάσταση για την Μεσσηνιακή ελαιοπαραγωγή¹⁸². Η είσοδος των νέων ελαιοτριβείων περιορίζει τη ζήτηση εργατικών χεριών, διότι οι περισσότερες δραστηριότητες έχουν αντικατασταθεί από τις μηχανές.

Στο Κοπανάκι τη δεκαετία του '70 το μηχανοκίνητο ελαιοτριβείο του Παπαδάκη μετατράπηκε σε ηλεκτροκίνητο αν και σταμάτησε να λειτουργεί ύστερα από δέκα

¹⁸⁰ Βλ. Μπάδα Κ., « Η μνήμη του τόπου: Τα προβιομηχανικά ελαιοτριβεία στην Κατούνα λευκάδας», *Πρακτικά Συνεδρίου: Η Ελιά και το λάδι στο χώρο και τον χρόνο*, εκδ. Κέντρο Έρευνας Ελληνικής Λαογραφίας, Αθήνα 2003, σ. 277-289.

¹⁸¹ Μετά τον πόλεμο του 1940 πολλά λιτρουβεία άλλαξαν όψη και εκσυγχρονίστηκαν. Έγιναν υδραυλικά και μετά οι μηχανές έγιναν ηλεκτροκίνητες και λειτουργούσαν αυτόματα. Πολλά σύγχρονα ελαιοπιεστήρια έγιναν συνεταιριστικά. Για περισσότερα Βλ. Κοντομίχη Π., *Τα γεωργικά της Λευκάδας*, εκδ. Γαία, Αθήνα 1985, σ. 158-165.

¹⁸² Για περισσότερα για τα λιωτρίβια βλ. Πολίτης Μ., *Η ελαιοκαλλιέργεια στην Κέρκυρα και οι επιπτώσεις της από την ένταξη της Ελλάδος στην Ε.Ο.Κ.*, εκδ. Κέρκυρα 1982, σ. 34-36.

περίπου χρόνια. Σήμερα εξακολουθεί να εξυπηρετεί τις ανάγκες των κατοίκων του χωριού το ηλεκτροκίνητο ελαιοτριβείο του Παπαδημητρίου.

Όπως διαπιστώνεται, η παραγωγή του λαδιού εκμηχανίστηκε συνολικά, σε αντίθεση με την ελαιοκαλλιέργεια, η οποία παραμένει, μέχρι σήμερα, σχεδόν η ίδια. Η εξαγωγή του λαδιού με την είσοδο του εκσυγχρονισμού βασίζεται στα εξειδικευμένα, τεχνολογικά, μηχανήματα του ελαιοτριβείου. Καμία γυναίκα δεν κάνει νυχτέρια στο λιτρουβιό. Αυτό σημαίνει ότι οι γυναίκες συνεχίζουν να δρουν ως λιωμαζώχτρες έμμισθες ή άμισθες την περίοδο της ελαιοσυγκομιδής.

Στο επίπεδο της ελαιοκαλλιέργειας δεν παρατηρείται, τις τελευταίες δεκαετίες, κάποια ιδιαίτερη εξέλιξη/αλλαγή στις τοπικές τεχνογνωσίες και πρακτικές. Όσον αφορά την καλλιέργεια (όργωμα με τρακτέρ, όταν οι τοπογραφικές συνθήκες το επιτρέπουν, λίπανση με κλασικά σκευάσματα του εμπορίου, κλάδεμα στη βάση εμπειρικών πρακτικών) και τη συλλογή του καρπού (χρήση πλαστικών δίχτυων και ελαιοπάνων, ραβδισμός με ξύλινες «τάβλες», συλλογή με το χέρι), μέχρι τη μεταφορά στο ελαιοτριβείο. Η εισαγωγή μηχανικών μέσων ή εξειδικευμένων εργαλείων για την ελαιοσυλλογή (μηχανοκίνητα μέσα για δόνηση, συλλογή καρπού κ.α.) είναι σπάνια, κυρίως λόγω των δυσμενών φυσικών συνθηκών (ορεινό ανάγλυφο, ψηλά και γερασμένα δέντρα, μη γραμμικές φυτείες, ώστε να μπορούν να περνούν τα μηχανήματα ανάμεσα από τα ελαιόδεντρα), αλλά και τις γενικότερης έλλειψης πληροφόρησης που επικρατεί στις περιοχές της υπαίθρου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄

ΧΡΟΝΟΣ, ΔΙΑΤΡΟΦΗ ΚΑΙ Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

1) Ο ΑΓΡΟΤΙΚΟΣ ΧΡΟΝΟΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Η οργάνωση του προβιομηχανικού χρόνου της καθημερινότητας δεν έχει ανάγκη από ακριβείς μετρήσεις. Οι άνθρωποι προσδιορίζουν τον χρόνο με τον δικό τους τρόπο: Την ημέρα με βάση τη θέση του ήλιου, τα σημεία του χώρου, τις ημερήσιες εργασίες, τα γεύματα ανθρώπων και ζώων. Το τυπικό μοτίβο της προβιομηχανικής εργασίας από τα χαράματα μέχρι το ηλιοβασίλεμα, κυριαρχεί στην περιοχή του Λιθερού, αλλά και στην ευρύτερη δεκαετία του 1950.

Ο καλλιεργητικός κύκλος της ελιάς έχει μια μακρά διάρκεια, η οποία ξεκινάει από τον Μάρτιο και φθάνει μέχρι τον Γενάρη. Σε αυτόν τον διευρυμένο κύκλο της ελιάς, υπάρχει βέβαια κάποια περίοδος έντασης της εργασίας, η οποία εστιάζεται στην φάση της συγκομιδής της ελιάς. Μια τυπική εργάσιμη μέρα αρχίζει από τις 7 το πρωί και τελειώνει στις 4 με 5 το απόγευμα. Μερικές φορές η δουλειά των ανδρών συνεχιζόταν μέσα στα ελαιοτριβεία για την εξαγωγή του λαδιού. Αντίθετα οι γυναίκες ασχολούνται περισσότερο με τις οικιακές εργασίες και ασχολίες όπως: το κέντημα, ο αργαλειός κλπ., για τις ανάγκες της οικογένειας ή για συμπληρωματικό εισόδημα.

2) Η ΔΙΑΤΡΟΦΗ ΤΩΝ ΠΑΡΑΓΩΓΩΝ

Στην καθημερινή λιτή διατροφή η ελιά ήταν βασικό συστατικό στοιχείο όχι μόνο στο προσφάι μεγάλων και μικρών, αλλά και στα γεύματα των αγροτικών και αστικών πληθυσμών. Το λάδι σήμαινε πλούτο, ήταν εμπορεύσιμο αγαθό, είχε ανταλλακτική και οικονομική δύναμη τόσο σε καιρούς αφθονίας, όσο και σε περιόδους πείνας και αστίας. Θεωρούνταν η καλύτερη προσφορά, πολύτιμο δώρο για κάθε υπηρεσία ή εργασία, ακόμη και για την ελεημοσύνη προς τους φτωχούς.

Τα αγροτικά στρώματα στην Ελλάδα, αρκούνται σε αγαθά που τους παρέχει μια αυτάρκης οικιακή οικονομία και προσαρμόζονται σε ιδανικά αυτάρκειας και καταναλωτισμού. Το ψωμί αποτελεί θεμελιακό στοιχείο της καθημερινής διατροφής. Τα δημητριακά και τα όσπρια αποτελούν τη βάση της διατροφής που συμπληρώνεται με λαχανικά, πίτες, τυρί κ.ά. Το κρέας ανήκε στα σπάνια είδη διατροφής.

Στο πλαίσιο μιας αυτοκαταναλωτικής οικονομίας που δεν εξασφάλιζε πάντα την επάρκεια των βασικών αγαθών διατροφής, τα πλεονάσματα ή τα υστερήματα φυλάσσονταν για στιγμές έλλειψης. Το λάδι ήταν από τα πιο διαδεδομένα μέσα για τη συντήρηση των κρεάτων, του τυριού, των λαχανικών, των ελιών, του κρασιού και των αυγών. Μέσα σε πιθάρια με λάδι διατηρούνταν για αρκετούς μήνες το παστό χοιρινό ή τα θηράματα που συνήθιζαν σε πολλές περιοχές της Πελοποννήσου να βράζουν αλατισμένα με λάδι και στη συνέχεια να τα τοποθετούν σε πήλινα ή σε γυάλινα δοχεία σκεπασμένα με λάδι.

Μέσα από την μελέτη προφορικών μαρτυριών, των κατοίκων του Λιθερού προκύπτει ότι μέχρι το 1960, τα φτωχά αγροτικά στρώματα τρέφονταν με αγαθά που παρείχε η αυτάρκης οικονομία και το καθημερινό τους διαιτολόγιο παρουσιάζεται εξαιρετικά λιτό. Συγκεκριμένα ο παραγωγός έπαιρνε μαζί του ψωμί και λίγο προσφάγι (ελιές, τυρί, ντομάτα, κρεμμύδι κλπ.) για να γευματίσει και να ξαποστάσει

στο χωράφι. Δεν υπήρχε περιθώριο για την κανονική παρασκευή φαγητού και με τα πενιχρά μέσα που διέθεταν τα νοικοκυριά τότε (φωτιά στο τζάκι, φούρνος με ξύλα κλπ.) Αναγκαστικά η διατροφή περιοριζόταν σε απλά φαγητά που απαιτούν γρήγορη προετοιμασία. Το ψωμί¹⁸³ έμπαινε πρώτο στα είδη που ετοιμάζε η νοικοκυρά για το χωράφι. Κάποιες φορές βέβαια η γυναίκα, η οποία είχε τη διαχείριση του νοικοκυριού φρόντιζε να σηκωθεί από τα χαράματα, για να προλάβει να ζυμώσει ή να βάλει κάτι στην κατσαρόλα να βράσει και να πάρουν στο χωράφι. Οι πατάτες και τα λαχανικά ήταν μια απλή και γρήγορη λύση.

Το μεσημέρι η νοικοκυρά «έστρωνε το τραπέζι» με τα φτωχικά είδη που είχε κουβαλήσει. Εκεί όλη η οικογένεια, οι συγγενείς, οι φίλοι, οι εργάτες, κάτω από ένα ελαιόδεντρο έτρωγαν τα λιτά φαγητά του χωραφιού.

Με τη δύση του ήλιου γύριζαν σπίτι, όπου η γυναίκα αναλάμβανε το νοικοκυριό, την φροντίδα των ζώων και πουλερικών αλλά και την ετοιμασία του βραδινού φαγητού. Αν υπήρχε γιαγιά, μάνα ή πεθερά στο σπίτι αναλάμβανε εκείνη κάποιες εργασίες και το φαγητό της οικογένειας.

Η αρχή της συγκομιδής συνοδευόταν με προσφορά γεύματος από τον ιδιοκτήτη, προκειμένου να εξασφαλισθεί η καλή έκβαση της εργασίας. Την ημέρα που θέλουν να πρωτοβγάλουν τις ελιές, το αφεντικό έκανε τραπέζι με σφαχτά και κρασί και έλεγαν όλοι: «Καλή αρχή, καλό τέλος και πολυλαδιές¹⁸⁴»

Σε περιπτώσεις όμως που η ελαιοσυγκομιδή ήταν μεγάλη, τότε κάποιες εύπορες οικογένειες είχαν τη δυνατότητα να απασχολούν εποχιακούς εργάτες και η «γυναίκα του αφεντικού» φρόντιζε τη διατροφή της οικογένειας αλλά και των εργατών, που στην πλειοψηφία τους ήταν γυναίκες-αργάτισσες. Και σε αυτές τις περιπτώσεις, τα είδη διατροφής προέρχονται από τη δική τους παραγωγή. Για την ανίχνευση της ποιότητας του λαδιού οι γυναίκες έφτιαχναν «λαλαγγίδες»¹⁸⁵ (τηγανίτες).

«Με την πρώτη σοδειά οι γυναίκες έφτιαχναν λαλαγγίδες. Κάτι σαν λουκουμάδες για να δοκιμάσουν το καινούριο λάδι...» (συνέντ. 10/6/2014, Σ.Π)

Επίσης σε πολλά χωριά της Μεσσηνίας, μόλις ολοκληρωνόταν η δουλειά στο λιοτρίβι, προσέφεραν ένα μπουκάλι από το καινούριο λάδι στην εκκλησία και έφτιαχναν τηγανόψωμα για να κεράσουν όλο τον κόσμο που ευχόταν «καλοφάγοτα και του χρόνου».

Αξιοπρόσεκτο όμως είναι ότι και στις δύσκολες αυτές στιγμές της ελαιοπαραγωγής οι άνθρωποι βρίσκουν τη διάθεση να κουβεντιάσουν και να χωρατέψουν. Η σκληρή αγροτική εργασία απαλύνεται από τη συλλογικότητα και την αίσθηση της ομάδας, από τα αστεία που αντηχούν στη διάρκεια της.

¹⁸³ Το ψωμί αναγκαίο είδος διατροφής λόγω των θρεπτικών συστατικών υπήρξε η βασικότερη τροφή του Έλληνα, ο οποίος χαρακτηρίστηκε ως κατ'εξοχήν αρτοφάγος ευρωπαϊκός λαός. Για περισσότερα βλ. Μερακλή Μ., Νεοελληνικός λαϊκός βίος, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα 2001, σ.89-98

¹⁸⁴ Βλ. Μπενέκη Ελένη «ο δε τόπος...ελαιοφόρος» *Η παρουσία της ελιάς στην Πελοπόννησο*, εκδ. Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2007, σ. 36

¹⁸⁵ Λαλαγγίδες ή τηγανίδες: ζυμάρι πλασμένο σε μακρόστενες λουρίδες και τηγανισμένο στο λάδι, για περισσότερα βλ. Οικονόμου Α., «Η ελιά και το λάδι στην παραδοσιακή κοινωνία της Λακωνίας», στο *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Η ελιά και το λάδι από την αρχαιότητα έως σήμερα*, Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, Αθήνα 2003, σ. 246.

3) Η ΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΙΑ ΩΣ ΕΜΦΥΛΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ

Κατά την διάρκεια της επιτόπιας έρευνας στόχος ήταν η καταγραφή των μορφών της γυναικείας εργασίας στον οικισμό του Λιθερού αλλά και η διερεύνηση της ίδιας της εργασίας, αλλά και την προσέγγιση των σημασιών και των νοημάτων που αποκτά η εργασία για τις ίδιες τις γυναίκες. Διευκρινίζεται ότι όλες αποδίδουν τη βιωμένη εμπειρία της εργασιακής τους ζωής με τον όρο «δουλειά» με τον οποίο αποδίδουν τόσο την αμειβόμενη εργασία όσο και τη μη αμειβόμενη. Παραλείπουν να αξιολογήσουν ως εργασία, ως δουλειά την καθημερινή οικιακή εργασία παρότι ένα μεγάλο μέρος του χρόνου τους αναλώνεται σε επίπονες και χωρίς τεχνικές διευκολύνσεις οικιακές εργασίες (μαγείρεμα με ξύλα, ζύμωμα, κουβάλημα νερού, ύφανση κλπ).

Αναλύοντας τις ιστορίες ζωής των αργατισσών, ήλθαν στην επιφάνεια τα πιο σημαντικά στερεότυπα που οδηγούν στην ανάδειξη των πολιτισμικών/συλλογικών ταυτοτήτων των γυναικών του αγρού. Τα κοινά αφηγηματικά μέσα διαμόρφωσαν κοινά στερεότυπα που αποτύπωναν διάφορες διαβαθμίσεις της γυναικείας πολιτισμικής ταυτότητας. Της ταυτότητας καταρχήν της αργάτισσας που έχει δυναμική δράση σε όλα τα επίπεδα της οικογενειακής, κοινωνικής και πολιτισμικής ζωής. Η αργάτισσα του Λιθερού βίωνε με ένα ξεχωριστό τρόπο την πραγματικότητα της οικονομίας της αυτάρκειας. Της μισθωτής εργάτριας στο χωράφι ή περιορισμένη στο ελαιοτριβείο. Ενσωματωμένες σε αυτές τις προσδιοριστικές ταυτότητες εμφανίζονται άλλες ταυτότητες που εκπορεύονται από κοινωνικούς ρόλους (π.χ. της μητέρας, της καλής νοικοκυράς, της νέας και της ενήλικης), από κοινωνικές πραγματικότητες (της δουλεύτρας, της σέμπρισσας), από τον καταμερισμό της εργασίας στην ελαιοκαλλιέργεια και από τους βαθμούς συμμετοχής στο πεδίο της δημόσιας κοινωνικής ζωής και του πολιτισμού.

Η γυναίκα δηλαδή ως μητέρα-νοικοκυρά αλλά και συγχρόνως λιομαζώχτρα ή αργάτισσα, μοίραζε τη ζωή της ανάμεσα στον ανοιχτό χώρο της αγροτικής δραστηριότητας και στον κλειστό χώρο του σπιτιού. Οι γυναίκες είχαν την διαχειριστική εξουσία των οικονομικών πόρων του νοικοκυριού: εξασφάλιση της αυτάρκειας, δημιουργία ενός κεφαλαίου για την προίκα των κοριτσιών. Οι άντρες λόγω της απασχόλησής τους στη γη, ανήκαν στο σημασιολογικό πεδίο του έξω. Οι γυναίκες βέβαια των αγροτών δεν ανήκαν αναγκαστικά στο μέσα, στο σταθερό, κλειστό και συνεκτικό πλαίσιο. Αντίθετα οι δραστηριότητές τους ανήκαν σε ένα πραγματικό και σημασιολογικό πεδίο, που συνδέει τους δύο χώρους¹⁸⁶.

Αυτό το ενδιάμεσο πεδίο του μέσα έξω, του κλειστού/ανοιχτού¹⁸⁷ των γυναικών, οργανώνει την αγροτική κοινωνία με όρους που διατηρούν την ιδιαιτερότητα της

¹⁸⁶Για περισσότερα βλ. Μπεοπούλου Ι., «Όταν οι άντρες ταξιδεύουν: χώροι συνάντησης και διαχωρισμού των δυο φύλων» στο *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, (επιμ.) Παπαταξιάρχης Ε. & Παραδέλλης Θ., εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1992, σ. 193-196.

¹⁸⁷Το ανοιχτό και κλειστό είναι μια συμβολική αντίθεση που είναι διάχυτη στο πολιτισμικό λεξιλόγιο των Ελλήνων. Η τοπική μεταφορά των «ανοιχτών» και «κλειστών» καταστάσεων εκφράζονται με ρητές γλωσσικές αναφορές σε πολλές και ποικίλες συνάψεις. Με λίγα λόγια, το «ανοιχτός» είναι μια θετική κατάσταση που δηλώνει έναν κοινό τύπο προσανατολισμού, κοινωνικότητα, καινούρια ζωή, συνέχεια, τύχη. Το «κλειστός» είναι μια αρνητική κατάσταση και δηλώνει απομόνωση, περιορισμό, στέρση. Η συμβολική αντίθεση αυτών των καταστάσεων διακλαδώνεται σε πολλές απόψεις της κοινωνικής ζωής και πίστης και η κατανόησή της συντελεί στην αποσαφήνιση των μορφών αλληλεπίδρασης και των αξιών. Για περισσότερα βλ. Hirschon-Φιλιππάκη Ρ., «Μνήμη και ταυτότητα. Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες της Κοκκινιάς», στο *Ανθρωπολογία και παρελθόν. Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, (επιμ.) Παπαταξιάρχης Ε. & Παραδέλλης Θ., εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993, σ. 327-355.

κοινωνικής υπόστασης όλων. Αρχικά στο πλαίσιο του καταμερισμού της εργασίας ανάμεσα στα δύο φύλα, οι γυναίκες, συμμετείχαν άμεσα στις αγροτικές εργασίες.

«Είπαμε ότι δουλειές υπήρχαν στα χωριά κάναμε. Στα χωριά δε σταματάει η δουλειά. Μα έχεις τις ελιές, μετά έρχεται το σάρι. Να το θερίσεις, να αλωνίσεις. Δεν είναι ένα μήνα θα δουλέψεις εκεί και μια εβδομάδα εκεί...»(συνέντ. 28/3/2014, Γ.Η)

«Η δουλειά μου βγήκε από το πετσί. Δεν κοιμήθηκα ποτέ πριν τις 4 το βράδυ. Πήγαινα παντού. Και στις ελιές και στο θέρο και στο σπάρτο...»(συνέντ. 21/6/2014, Σ.Σ)

Το στερεότυπο της γυναίκας που ζει ως αρχόντισσα και οικοδέσποινα στην ασφάλεια του σπιτιού της με την εργασία και τα εισοδήματα των ξενιτεμένων ανδρών και των εμβασμάτων που στέλνουν δεν υπήρχε. Αντίθετα υπερίσχυε το πρότυπο της γυναίκας συζύγου που παραμένει στο χωριό και διαγράφει έναν ενεργό εργασιακό βίο, καθώς το κενό της απουσίας των ανδρών το κάλυπταν οι γυναίκες αναλαμβάνοντας πρόσθετες ευθύνες και εργασιακές υποχρεώσεις. Σε αυτή την περίπτωση οργάνωναν και διεκπεραίωναν οι ίδιες με την δική τους εργατική δύναμη και των παιδιών τους με την μίσθωση επίσης ξένης εργασίας αν αυτή ήταν απαραίτητη, όλες τις μορφές της αγροτικής παραγωγής της οικογένειας (καλλιέργεια γης, οικόσιτη κτηνοτροφία κλπ).

Πρώτη διαπίστωση είναι ότι στις αυτό-αναπαραστάσεις τους οι αργάτισσες του Λιθερού εμφανίζονται ως απλές και συνηθισμένες γυναίκες με την έννοια ότι ελάχιστες από αυτές πέτυχαν ένα μικρό επίπεδο δημόσιας καταξίωσης. Στην πραγματικότητα όμως αισθάνονται ότι έχουν πετύχει αξιόλογα επιτεύγματα. Καθώς αφηγούνται την ιστορία της ζωής τους γίνεται φανερό ότι οι ίδιες δεν υποτιμούσαν την συνεισφορά τους στην κοινωνία: δείχνουν ότι γνώριζαν τη θέση τους, ήταν ασφαλείς σε αυτήν και ένιωθα ικανοποιημένες από τις δραστηριότητές τους. Είχαν ένα σημαντικό ρόλο στην πρόσκτηση και στη διαχείριση του οικογενειακού εισοδήματος και είχαν επίσης συνείδηση για τον ρόλο τους μέσα στην οικογένεια και την κοινωνία. Αφηγείται μια αργάτισσα, Α.Π: *«Εγώ δεν προλάβαινα να πάω. Είχαμε δικές μας ελιές. Ήταν τόσες πολλές εδώ. Οι άλλες γυναίκες πήγαιναν. Τότε ήταν φθινό το μεροκάματο. 40 δραχμές. Άλλες έπαιρναν λάδι. Από 5-7 κιλά λάδι. Εγώ έπαιρνα όταν θέλαμε βάρδια στο λιτρουβιό και δεν είχαμε άντρες-εργάτες, τις γυναίκες που δουλεύαμε στις ελιές. Δουλεύαμε νυχτέρι, βάρδια και εκεί κάναμε τα πάντα...Κουμαντάριζα και δούλευα στο ελαιοτριβείο όταν αρρώστησε ο άντρας μου και ήταν στο νοσοκομείο. Δούλευα πάντα μόνη μου...Οι ελιές ήταν για μένα και για τις δυο γιαγιάδες που είχα. Ο άντρας μου δεν πήγε ποτέ»* Έτσι η εργασία στα ελαιοχώραφα και στο ελαιοτριβείο αποτελούσε ένα βασικό στοιχείο της ταυτότητάς τους. Η μισθωτή εργασία στα ελαιοχώραφα ή στο ελαιοτριβείο, αν και κακοπληρωμένη και κατώτερη από αυτή των ανδρών, απέδιδε κάποια έσοδα στην οικογένεια. Η αμειβόμενη μισθωτή εργασία συνέβαλλε αρκετά στο να καλυτερέψει η θέση της στην οικογένεια και στην κοινωνία.

Οι γυναίκες αγρεργάτριες δεν παρουσιάζονται ως γυναίκες καταπιεσμένες από τους άνδρες. Στις ιστορίες ζωής τους οι περισσότερες υπογράμμιζαν τη συνείδηση που είχαν για τις περιορισμένες προοπτικές και ευκαιρίες στις ζωές τους. Δεν είχαν την αίσθηση ότι αυτές ή οι μητέρες τους καταπιέζονταν από τους άνδρες τους. Αντίθετα κατηγορούσαν τη φτώχεια που μάστιζε την κοινωνία εκείνη την εποχή και έβλεπαν τον εαυτό τους και τους άνδρες τους ως καταπιεσμένους από τους πιο πλούσιους. Είναι σημαντικό να ειπωθεί, ότι στις αφηγήσεις τους εκδηλώνουν μια

αίσθηση συλλογικότητας και εργατικής αλληλεγγύης ανάμεσά τους: «εμείς», «εμείς» υποδηλώνοντας τους άλλους εργάτες.

Βέβαια υπήρχαν περιπτώσεις όπου η σπατάλη των ανδρών των λιγοστών χρημάτων στο καφενείο τις οδηγούσε σε απόγνωση και εξέθετε την οικογένεια στην κοινωνική κριτική. Η αφηγήτρια Χ.Ν θυμάται τις προστριβές με τον άντρα της, διότι ασχολούνταν με τον τζόγο στο καφενείο:

«Γιατί πήγαινε και έπαιζε χαρτάκια και τότε τα ξέχναγε όλα. Γιατί είχαμε και εκείνο το επάγγελμα. Και εκείνο ήταν η γκρίνια...»(συνέντ. 25/3/2014, Χ.Ν)

Όπως επισημαίνει η Κ. Μπάδα γενικότερα όταν αναπαριστούν τη ζωή τους, εκδηλώνουν ένα αίσθημα αυτοεκτίμησης και αυτοθυσίας και νοιώθουν ικανοποιημένες από τις δραστηριότητές τους και την προσφορά τους. Στις αφηγήσεις τους κυρίως δείχνουν να έχουν συνείδηση του σημαντικού ρόλου τους στην οικογένεια και στην κοινωνία, ειδικότερα επειδή αναλάμβαναν σχεδόν αβοήθητες να αναθρέψουν παιδιά, να φροντίσουν την οικογένεια και την επιβίωσή της.

Ο αγώνας για την επιβίωση και την διατήρηση της οικογενειακής συνοχής κατασκευάζεται στη συνείδηση των αγροτών στο πρόσωπο της μάνας όπως κατασκευάζεται και η στοργή και η θυσία. Οι αναφορές στο πρόσωπό της ερμηνεύουν τη δική τους συμπεριφορά ως δυνατών αντρών που έχουν εκπληρώσει καλά τον κοινωνικό τους ρόλο. Η ταυτότητά τους προσδιορίζεται περισσότερο από τη συμπεριφορά τους ως γιων απέναντι στο πρόσωπο της μητέρας τους. Δηλαδή πρόσφεραν, όπως έπρεπε την αμοιβή της εργασίας τους σε αυτήν, φρόντιζαν μαζί της για την προίκα και για το γάμο των κοριτσιών, στήριζαν την τιμή της οικογένειας, που της επέτρεπε να περπατάει με το κεφάλι ψηλά την σέβονταν και τη φρόντισαν στα γεράματα¹⁸⁸.

«Ξεκίνησα να ασχολούμαι με τις ελιές και να μαζεύω από 10 ετών. Παιδιά όλοι μας, επειδή ήταν πολλά τα οικογενειακά έξοδα, όλα τα σπίτια είχαν από 5-6 παιδιά και οικονομικά δεν μπορούσες να τα βγάλεις πέρα. Δούλευα και έδινα τα λεφτά στη μάνα μου. Αλλά και τα παιδιά που πήγαιναν στο σχολείο, άλλα θα πήγαιναν να βοσκήσουν ζώα άλλα να πάνε στις ελιές τις ελεύθερες ώρες, άλλα στη σπορά κάτι θα έκαναν τα παιδιά. Δεν είναι σαν τα σημερινά παιδιά που η μαμά και ο μπαμπάς θα δώσει και την δουλειά δεν την ξέρουμε. Ότι δουλειά μου έλεγαν την έκανα. Το καλοκαίρι είχαμε τα ποτιστικά, σπέρναμε καλαμπόκια, φασόλια για να έχουμε για το σπίτι μας να φάμε ή να πουλήσουμε να βγάλουμε κάποια χρήματα, πηγαίναμε και βοηθάγαμε στα χτήματα. Τους θερινούς μήνες σε εμάς εδώ στην επαρχία (όπως και ο πατέρας σου) δεν υπήρχαν να πάω διακοπές ή να πάω εδώ ή εκεί...» (συνέντ. 7/5/2014, Π.Κ)

Η οικογένεια συνιστά μια σημαντική κοινωνική και οικονομική δομή με βασικό της συντελεστή το γυναικείο φύλο. Στον καταμερισμό της εργασίας η γυναίκα έχει να φροντίσει, με ανύπαρκτες ανέσεις το σπίτι, το φαγητό της οικογένειας, να μεγαλώνει τα παιδιά, να συμβάλλει μέσα στο καθιερωμένο θεσμικό πλαίσιο στην κοινωνικοποίηση τους με βάση το φύλο τους, να φροντίζει τους γονείς, κυρίως του άντρα της, πρέπει να διαχειρίζεται τα χρήματα που φέρνει ο σύζυγος και τα παιδιά και να αποταμιεύει κάθε φορά λίγα από αυτά για την προίκα των κοριτσιών της, που

¹⁸⁸ Βλ. Μπάδα Κ., *Ο κόσμος της εργασίας: οι ψαράδες του Μεσολογγίου*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2004, σ. 115

τα μαθαίνει από μικρή ηλικία να υφαινούν και να κεντούν μαζί της τα προικιά του μελλοντικού νοικοκυριού τους.

Στο πλαίσιο αυτό επιβεβαιώνεται η «διχοτόμηση» οικιακής και δημόσιας σφαίρας, η οποία προκύπτει μέσα από την κατά φύλα διάκριση των δραστηριοτήτων στο χώρο. Ο χώρος της οικίας πιστεύεται ότι ανήκει στην γυναίκα ενώ τα χωράφια ανήκουν στον άνδρα. Μέσα όμως από το εθνογραφικό παράδειγμα προκύπτει ότι οι δυο χώροι δεν μπορούν να διακριθούν. Αντίθετα θεωρούνται αλληλένδετοι όπου άνδρες και γυναίκες επιτελούν συμπληρωματικές εργασίες. Παρά λοιπόν το γεγονός ότι η οικογενειακή εκμετάλλευση και το νοικοκυριό ως χώροι αλληλοσυνδέονται, ο έμφυλος διαχωρισμός συνεχίζει να υφίσταται και σε ένα συμβολικό επίπεδο διατηρεί όχι μόνο αθέατη τη γυναικεία εργασία αλλά αποσιωπά και πάλι το γυναικείο ρόλο. Η προσφορά εργασίας και μόχθου των γυναικών δεν αποτιμάται ως άξιος και ισότιμος εταίρος στην παραγωγική διαδικασία.

Στην Ελλάδα έχει αναπτυχθεί η εθνογραφική έρευνα σχετικά με τους ρόλους των δύο φύλων. Η έρευνα έδειξε ότι οι σχέσεις των φύλων στην αγροτική κοινωνία του Λιθερού στηρίζονται στη συμπληρωματικότητα. Η έμφυλη «συμπληρωματικότητα» όπως σημειώνει η Jane Covan, γίνεται αποδεκτή «στο πλαίσιο μιας ευρύτερης ασυμμετρίας που συνιστά η κυριαρχία των αντρών και των πατριαρχικών θεσμών μέσα από τους οποίους εκδηλώνεται». Πράγματι η έννοια της συμπληρωματικότητας υπονοεί την ύπαρξη δύο οντοτήτων, διακριτών ή και διαφορετικών, αλλά ισότιμων. Ωστόσο καμία ελληνική κοινότητα δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ισότιμη μιας και η ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών είναι αμφισβητήσιμη¹⁸⁹.

Τελικά διαπιστώνεται ότι υπάρχουν ανισότητες που συνδέονται με τον καταμερισμό εργασίας μεταξύ των δύο φύλων τόσο στην οργάνωση της οικογένειας όσο και στην κοινότητα. Στις αυστηρά ιεραρχημένες οικογενειακές και κοινωνικές σχέσεις που οργανώνονται στη βάση του φύλου, της κοινωνικής θέσης, της ηλικίας και της καταγωγής, βασικός συντελεστής παραγωγής και κοινωνικής της αναπαραγωγής αναδεικνύεται το γυναικείο φύλο. Η καθημερινή ζωή των περισσότερων είναι γεμάτη εργασιακό μόχθο πολλαπλώς μεγαλύτερο από των ανδρών και συνδεδεμένη με την έμφυλη ανισότητα που διαμορφώνει, πρόσθετα η μη συμμετοχή τους στη λήψη οικογενειακών αποφάσεων και προγραμματισμών. Οι μεγαλύτερες σε ηλικία γυναίκες αποδέχονται την ανδροκρατία και εστιάζουν το ενδιαφέρον τους στη καλύτερη ζωή των παιδιών τους μέσα από τον προσωπικό, εργασιακό μόχθο τους¹⁹⁰.

Σχετικά με την προαναφερόμενη συμπληρωματικότητα των οικογενειακών πόρων από την πλευρά των γυναικών ήταν της υφαντικής καθώς οι περισσότερες γυναίκες

¹⁸⁹Για περισσότερα βλ. Μπάδα Κ., *Ο κόσμος της εργασίας: οι παράδες του Μεσολογγίου*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2004, σ. 109-120. Σύμφωνα με τη Σερεμετάκη στο βαθμό που η θέση περί αλληλοσυμπληρωματικότητας συγκαλύπτει τις έμφυλες ιεραρχίες και απηχεί το διαδεδομένο αρσενικό λόγο στην Ελλάδα, ακινητοποιεί την ταυτότητα των γυναικών σε παθητικό παράγωγο της αρσενικής κουλτούρας. Η ανάλυση της κοινωνικής δύναμης των φύλων στη μεσογειακή εθνογραφία εγκλωβίστηκε σε αλληλοσυμπληρωματικά δυαδικά σύνολα. Κατά συνέπεια, η σχετική κοινωνική δύναμη και ισχυροποίηση των γυναικών στη Μεσόγειο έγινε αντιληπτή ως μια στενή αναστροφή κατηγοριών και σφαιρών που ορίζονται από ανδροκρατούμενους θεσμούς και τομείς αλληλεπίδρασης. Οι προσπάθειες για να ξεπεραστεί ο δυαδισμός μέσω διαλεκτικής ανάλυσης των φύλων δεν άλλαξαν τίποτα. Για περισσότερα βλ. Σερεμετάκη Ν., *Διασχίζοντας το σώμα*, εκδ. Νέα Σύνορα-Λιβάνη, Αθήνα 1997, σ. 27 και σ. 229-248.

¹⁹⁰Βλ. Μπάδα Κ., *Ο κόσμος της εργασίας*, τ.χ. 1, Αύγουστος 2013, σ. 29-32 και Μπάδα Κ., «Οι καπνεργάτριες του Αγρινίου», στο *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60*, (επιμ.) Μπάδα Κ., εκδ. Μεταίχμιο-Δήμος Αγρινίου, Αθήνα 2003.

στις ιστορίες ζωής αναφέρονται σε αυτή την δραστηριότητα με όρους μάλιστα που στη συνείδησή τους την έχουν ήδη αξιολογήσει ως χρήσιμη τέχνη. Πρόκειται για μια μεταποιητική του οικιακού χώρου δραστηριότητα που κάλυπτε τις αυτοκαταναλωτικές ανάγκες της οικογένειας και των δικών, τις ανάγκες των προικίων των κοριτσιών. Αυτά τα προϊόντα προορίζονταν για την κάλυψη των αναγκών της οικογένειας σε ατομικό και οικιακό ρουχισμό και κυρίως για τις προίκες των κοριτσιών. Μέσω αυτών άλλωστε των αγαθών αξιολογούνταν η ικανότητα και η αξία της γυναίκας-νοικοκυράς/τεχνίτριας ενώ από την ποσότητα των υφαντών προικίων και των άλλων αγαθών αξιολογούνταν η ίδια η οικογένεια και η αγοραστική της δύναμη. Οι γυναίκες αυτές κινούνται με τη ζωή τους μέσα στα όρια και τις δεσμεύσεις των παραδοσιακών κοινωνικών δομών.

Η εισαγωγή νέας τεχνολογίας, που αφορούσε τον εργαλειικό εξοπλισμό και τις αγροτικές τεχνικές διαδικασίες, στο γύρισμα του 20^{ου} αιώνα επέφερε σημαντικές αλλαγές στη γεωργία και σηματοδότησε την πρωτοβιομηχανική περίοδο της αγροτικής ανάπτυξης. Η εκτέλεση των περισσότερων αγροτικών εργασιών, γινόταν μέχρι την μεταπολεμική περίοδο, χειρωνακτικά με τη χρήση γνωστών αγροτικών τεχνικών και με τη βοήθεια ενός πανελληνίως διαδεδομένου απλού τεχνολογικού εξοπλισμού, το οποίο προμηθεύονταν από την αγορά ή κατασκεύαζαν μόνοι τους οι αγρότες. Παρόλη όμως τη σημαντική εκμηχάνιση, ορισμένες από τις αγροτικές εργασίες στους μικρούς κλήρους, εξακολουθούσαν μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1970 να γίνονται με τον παραδοσιακό τρόπο (όργωμα και σπορά με το ζωοκίνητο άροτρο, θέρισμα με το δρεπάνι, βοτάνισμα και σκάλισμα με το χέρι κ.α.).

Η γυναικεία συμμετοχή στις αγροτικές εργασίες ήταν διαρκής (όργωμα με τσάπα, σκάλισμα, βοτάνισμα, θέρισμα). Η συγκομιδή της παραγωγής (δημητριακών, ελιάς) σε συνδυασμό με τη συλλογή άγριων φυτών και χόρτων, αποτελούσε σχεδόν αποκλειστικά τομέα της γυναικείας δραστηριότητας. Άλλωστε το μεγαλύτερο τμήμα της συλλογής προοριζόταν για αυτοκατανάλωση και το μέρος που έφτανε στην αγορά πουλιόταν συνήθως από τις ίδιες τις γυναίκες.

Η αργόσυρτη εκμηχάνιση της γεωργίας διατήρησε την ανάγκη αγροτικών χεριών που αντλούνταν κατά κύριο λόγο από την οικιακή ομάδα, αλλά συμπληρώνονταν και από αγρεργάτες (γυναίκες-άνδρες) των γειτονικών κοινοτήτων. Η γυναικεία συμμετοχή στις αγροτικές εργασίες ήταν πολύ σημαντική μέχρι τη δεκαετία του 70 και αφορούσε κυρίως το θέρος (σιτάρι, κριθάρι), το βοτάνισμα, τον τρύγο και την ελαιοσυλλογή. Το όργωμα και η σπορά αποτελούσαν αποκλειστικά ανδρικές εργασίες εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων (π.χ. χήρες, μόνο θηλυκά μέλη στην οικογένεια). Οι πιο σημαντικές μορφές συνεργασίας στις λιγότερο εμπορευματοποιημένες αγροτικές εργασίες, κυρίως στη συλλογή καρπών (τρύγος, ελαιοσυλλογή) αλλά και σε δευτερεύουσες εργασίες ήταν η αλληλοβοήθεια και τα δανεικά που γινόταν συνήθως μέσα στο συγγενικό πλαίσιο.

Η εκμηχάνιση της γεωργίας επέφερε σημαντικές τεχνολογικές και κοινωνικοοικονομικές αλλαγές από τη δεκαετία του 60 και ύστερα. Μειώθηκε σταδιακά η απασχόληση του εργατικού δυναμικού από την οικιακή ομάδα με αντίστοιχη τη διεύρυνση της εξωγεωργικής δραστηριότητας. Η πολυαπασχόληση¹⁹¹

¹⁹¹Ο χώρος όπου οι σχέσεις εργασίας του Έλληνα αγρότη μοιάζουν να μετασχηματίζονται κατά τον πιο θεαματικό τρόπο, είναι ο χώρος της πολυαπασχόλησης. Απλό μέσο προσπορισμού ενός συμπληρωματικού εισοδήματος, η εξωγεωργική απασχόληση (ατομική και οικογενειακή) αποκτά μια έκταση ώστε όχι μόνο να τείνει να μεταβάλλει τη γεωργία σε βοηθητική απασχόληση (σε πολλές περιοχές το εξωγεωργικό εισόδημα παίρνει τη θέση των εισοδημάτων που εξασφάλιζε πριν η μετανάστευση) αλλά και μετατρέπει την ίδια τη διαδικασία της αγροτικής παραγωγής προσαρμόζοντας

(ή πολυσθένεια) των αγροτικών οικογενειών, που δεν είναι νεωτερικό φαινόμενο, εντοπίζεται κυρίως στην απασχόληση των αρσενικών νέων μελών σε τομείς όπως οι μεταφορές, το εμπόριο, οι υπηρεσίες, η βιομηχανία κ.α. Η πολυαπασχόληση, που συνιστούσε και συνιστά πρακτική επιβίωσης στην αγροτική οικογένεια, αλλά και ξεχωριστή πολιτισμικά προσδιορισμένη λογική προσαρμογής στο καπιταλιστικό κοινωνικό σύστημα, αφορά και τα γυναικεία μέλη της. Οι γυναίκες του Λιθερού κατά τις δυο τελευταίες δεκαετίες ασχολούνται με διάφορους τομείς και υπηρεσίες, με εμφανή την τάση μείωσης της συμμετοχής τους στην γεωργία και στην κτηνοτροφία. Η χρήση από τη γεωργία όλο και πιο σύνθετων μηχανών και άλλων σύγχρονων μέσων παραγωγής, «αυτοματοποιεί» όλο και περισσότερες φάσεις της παραγωγικής διαδικασίας, κάνοντας αναπόφευκτη, και στον τομέα αυτό, τη δραστική μείωση του αριθμού των εργαζομένων. Η μείωση λοιπόν του εργατικού δυναμικού στη γεωργία ήρθε ως φυσικό επακόλουθο της τεχνολογικής αυτής έκρηξης. Οι μεγαλύτερες σε ηλικία γυναίκες παρέμειναν «στα του οίκου» και οι νεότερες στράφηκαν προς τις σπουδές και άλλα επαγγέλματα¹⁹². Μόνο μια γυναίκα μεγαλύτερης ηλικίας, εξακολουθεί να βιώνει τον αγροτικό τρόπο ζωής, παράλληλα με την δραστηριοποίησή της στον τομέα της μεταποίησης πρώτων υλών. Κινείται ανάμεσα στην οικιακότητα και την οικογενειακή επιχείρηση των παιδιών και των εγγονών της. Η Α.Π αυτοπαρουσιάζεται ως συμβοηθούν μέλος που δεν βιώνει την εργασία της καταπιεστικά, αλλά εφαρμόζει στρατηγικές στην οικογενειακή επιχείρηση προκειμένου να προωθήσει και να εξασφαλίσει το παρόν και το μέλλον των παιδιών της. Η εργασία της αθέατη και ευέλικτη στοχεύει στην ανάδειξη μιας οικιακής δεξιότητας σε εισόδημα που δημιουργεί «παραγωγική εργασία». «Παλαιότερα ήμουν αγρότισσα. Σήμερα είμαι αρτοποιός. Πάντα το ζύμωμα ήταν δική μου δουλειά. Από 15 ετών μέχρι και σήμερα. Για αυτό ακόμα και τώρα το δουλεύω...». (συνέντ. 10/6/2014, Α.Π)

Οι νέες κοπέλες του χωριού αν επιλέξουν να παντρευτούν στο χωριό θεωρούν ότι κινδυνεύουν να εγκλωβιστούν σε έναν τόπο ελέγχου και περιορισμού των προσωπικών τους δυνατοτήτων και επιδιώξεων. Το παραδοσιακό μοντέλο της γυναικείας υποτέλειας έναντι των ανδρών¹⁹³ που υφίστανται μοιραία συγκρίνεται με το μοντέλο της γυναικείας χειραφέτησης μέσω της υιοθέτησης αστικών καταναλωτικών προτύπων και συμπεριφορών. Το παραδοσιακό οικογενειακό μοντέλο με τη γυναίκα (ως μάνα και σύζυγο) θεματοφύλακα της οικογενειακής ηθικής και αρμονίας εξακολουθεί να κατέχει, για αρκετούς από τους κατοίκους της κοινότητας, πρωτεύουσα σημασία στο σύστημα αξιών της, με αποτέλεσμα κάθε μορφής απόκλιση από αυτό (εξωστρέφεια των γυναικών μέσω της διασκέδασης, έξοδος για καφέ) να επιφέρει τον κοινωνικό στιγματισμό συνολικά της οικογένειας.

την στις απαιτήσεις της άλλης απασχόλησης. Για περισσότερα βλ. Δαμιανάκος Στ., *Από τον χωρικό στον αγρότη: Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 2002, σ. 96.

¹⁹²Με την επικράτηση της βιομηχανίας η εργαζόμενη γυναίκα βρέθηκε σε μειονεκτική θέση. Γιατί η βιομηχανική εργασία απαιτούσε φυσική δύναμη και τεχνικές γνώσεις, στα οποία υστερούσε. Μέχρι τότε η γυναίκα εργαζόταν στο πλευρό των ανδρών ως απαραίτητο βοηθητικό όργανο. Βλ. Βουτυράς Στ., *Η γυναίκα στη μισθωτή εργασία: για μια σύγχρονη κοινωνική πολιτική στο πρόβλημα της εργαζόμενης Ελληνίδας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1981, σ. 105-106.

¹⁹³ Η εικόνα του γεωργικού επαγγέλματος είναι ανδροκεντρική και τα κοινωνικά στερεότυπα συνοψίζουν συμβολικά εμπόδια απωθητικά για τον επαγγελματισμό της γυναίκας στη γεωργία. Βλ. Γιδάρκου Ι. & Δημοπούλου Ε. & Λαδογιάννη Ουρ. & Σωτηροπούλου Σπ. & Κουτσούρης Αλ., «Νέες γυναίκες και γεωργία: Περιπτώσιολογική μελέτη ενεργών νέων αγροτισσών της Δυτικής Μακεδονίας», *Γεωγραφίες*, Νο 14, 2008, σ. 3-23.

Παράλληλα, οι καθημερινές δραστηριότητες της εκμετάλλευσης στις οποίες εμπλέκονται αρκετές γυναίκες στην κοινότητα ενεργοποιούν στερεότυπα που παραπέμπουν στο παραδοσιακό μοντέλο γυναικείας υποτέλειας έναντι των ανδρών. Ταυτόχρονα, αυτό το μοντέλο που φαίνεται σε αρκετές περιπτώσεις να ενεργοποιείται (π.χ. μαγείρεμα για τους αγρεργάτες) έρχεται μοιραία να συγκριθεί μ' ένα μοντέρνο μοντέλο γυναικείας χειραφέτησης, μέσω του οποίου αρκετές κοπέλες στην κοινότητα αυτοπροσδιορίζονται ως απελευθερωμένες και ανεξάρτητες, κυρίως μέσω της υιοθέτησης αστικών καταναλωτικών προτύπων και συμπεριφορών.

Οι νέες γυναίκες προσπαθούν να ξεφύγουν από τα στενά όρια του χωριού και να εγκαταλείψουν την αγροτική ζωή. Γι' αυτό μετακινούνται προς τα αστικά κέντρα των πόλεων με στόχο την αναζήτηση μισθωτής εργασίας.

«Νέες δεν έχουμε πολλές στο χωριό. Δεν πάνε στα χωράφια, στις ελιές. Ποιά νέα πάει. Η κόρη μου που είναι στην Πάτρα ήρθε 2 φορές και με πηγαινοέφερε με το αυτοκίνητο στις ελιές που βάζαμε εργάτες. Δε μπορεί να δουλέψει. Κουράζεται. Νέες δεν πάνε σήμερα. Τώρα κοιτάν να βρουν κανέναν χαζό και καμιά χαζή να περάσουν τη ζωή τους...»(συνέντ. 28/3/2014, Γ.Η)

«Νέοι εδώ μηδέν. Μετά την δεκαετία του 1970-80 άρχισε η εσωτερική μετανάστευση. Οι κοπελιές έφευγαν από το χωριό και οι γονείς έφευγαν για δουλειές εκεί. Δεν έμεναν εδώ. Δεν παντρεύονταν και οι νέοι. Όχι μόνο εδώ αλλά όλη η ύπαιθρος έχει αυτό το πρόβλημα. Γιατί σήμερα οι κοπελιές πάνε να δουλεύουν για ένα κομμάτι ψωμί στην Αθήνα αλλά να μένουν εδώ στο χωριό που σήμερα δεν δουλεύει καμιά δεν κάθονται. Εκείνα τα χρόνια δούλευαν οι γυναίκες και υποφέρανε. Σήμερα όλες οι γυναίκες έχουν τις ανέσεις της Αθήνας. Καμιά δεν πλένει με το χέρι, καμιά δεν ζυμώνει, καμιά δεν πάει στα χωράφια και δεν δουλεύει να πάει μεροκάματο. Είναι η νοοτροπία τέτοια που δεν μένουν στην επαρχία νέες. Και σε άλλα χωριά που πάω νέο πληθυσμό δεν βλέπεις και μοιραία μετά από 10 χρόνια η ύπαιθρος θα έχει σβήσει. Εδώ στην Πελοπόννησο πιο πολύ για τι από ότι μαθαίνω στην Θεσσαλία δεν υπάρχει τόσο πολύ το θέμα της αστυφιλίας. Και κοπέλες υπάρχουν, γίνονται ζευγάρια και δημιουργούν οικογένειες. Εδώ η Πελοπόννησος έχει διαφορετικό κλίμα (γέλια) δεν ξέρω...»(συνέντ. 7/5/2014, Π.Κ)

«Εδώ και 20 χρόνια δουλεύουμε με τους Αλβανούς. Αν δεν υπήρχαν οι Αλβανοί δεν θα κάναμε τίποτα. Μέχρι που γέρασα πήγαινα και μάζευα ελιές. Αυτός εδώ κάτω ο Αλβανός ξέρει μέχρι και την τελευταία μου ρίζα. Τον πληρώνω και πάει και τις μαζεύει...»(συνέντ. 21/6/2014, Σ.Σ)

Όσες ζουν στο χωριό έχουν πάψει πλέον να εργάζονται στα χωράφια και ασχολούνται με την ανατροφή των παιδιών και το νοικοκυριό. Παραμένουν δηλαδή για οικογενειακούς λόγους στο χωριό και ουσιαστικά αποκλείονται από μόνες τους από την αγορά εργασίας.

«Παλιές γυναίκες δε βρίσκουμε. Οι σημερινές δεν ασχολούνται. Δεν πάνε στα χωράφια, στις ελιές. Καμιά. Οι σημερινές γυναίκες είναι ντύσιμο, μακιγιάρισμα και καφετέρια. Βαριούνται τα πάντα...»(συνέντ. 10/6/2014, Α.Π)

«ερ. Νέες γυναίκες εργάζονται στα χωράφια;»

«απ. Είδες κανένα χωράφι περιποιημένο εσύ; Γιατί εγώ δεν είδα. Όχι δεν είναι καμία να πάει. Ποιά να πάει; Η Φωτούλα να πάει; Η Κυριακούλα να πάει; Εγώ να πάω;...»(συνέντ. 25/3/2014, Χ.Ν)

«Τι λες παιδάκι μου; Ποια νέα γυναίκα να πάει στις ελιές; Γιατί υπάρχει νέα γυναίκα; Δεν είναι καμία...» (συνέντ. 21/6/2014, Σ.Σ)

Από τις μαρτυρίες των ανθρώπων είναι ορατό ότι ο πληθυσμός του χωριού σήμερα είναι γηρασμένος και οι νέοι του χωριού ελάχιστοι. Ειδικότερα οι νέες γυναίκες αδυνατούν να εργαστούν στα χωράφια και στρέφονται σε εξωγεωργικές δραστηριότητες και σπουδές. Όσες έχουν απομείνει στο Λιθερό εργάζονται σε κάποια «καφετέρια» ή στο παραδοσιακό καφενείο ή στα ταβερνάκια του χωριού. Οι υπόλοιπες έχουν αποχωρήσει από την κοινότητα και έχουν αναζητήσει μια καλύτερη τύχη σε κάποιο αστικό κέντρο.

Η τάση των νέων γυναικών να αποχωρήσουν από την κοινότητα ερμηνεύεται από τις επιρροές ποικίλων πολιτισμικών και κοινωνικοοικονομικών μετασχηματισμών της σύγχρονης πραγματικότητας. Έτσι η παρουσία μεταναστών συνεκτιμάται ως συναίτιο της αποχώρησης των γυναικών από την αγροτική εκμετάλλευση¹⁹⁴ και της απομάκρυνσής τους από την κοινότητα. Οι ξένοι αγρεργάτες επηρέασαν τις έμφυλες σχέσεις στο χώρο και τον χρόνο με αποτέλεσμα να υπάρξει μια επαναδιαπραγμάτευση των ρόλων τους και κατ' επέκταση της ταυτότητάς τους. Όλες οι εργασίες του χωραφιού εκτελούνται από άντρες και σε περιόδους συγκομιδής έρχεται να προστεθεί και η εργασία των αλλοδαπών.

Οι νέες γυναίκες της υπαίθρου ολοένα και περισσότερο αναζητούν εργασία εκτός γεωργίας, στην ίδια την κοινότητα ή στην κοντινή πόλη, τόσο από αποστροφή στη γεωργία και στην «αγροτική ζωή» που τις εγκλωβίζει, στοχεύοντας στη βελτίωση της κοινωνικής τους θέσης, όσο και από την ζωτική ανάγκη εύρεσης πρόσθετων εισοδηματικών πόρων. Σίγουρα οι οικονομικοί λόγοι είναι εκείνοι που ωθούν τις γυναίκες στην εργασία έξω από το σπίτι. Είναι όμως και άλλοι λόγοι, όπως η προσωπική φιλοδοξία, η ανάγκη του να προσφέρει κάτι στο κοινωνικό σύνολο, ή απλά το να ξεφύγει από την ρουτίνα του νοικοκυριού. Ωστόσο, η δραστηριοποίηση αυτή των αγροτισσών εκτός εκμετάλλευσης, ως μέρος της στρατηγικής επιβίωσης του νοικοκυριού δεν ενεργοποιεί κάποια δυναμική επαναδιαπραγμάτευσης των ιεραρχημένων και προκαθορισμένων κατά φύλα ρόλων στο πλαίσιο της οικογένειας και της τοπικής κοινωνίας.

Τις δεκαετίες 60-70 στα πλαίσια της «αγροτικής εξόδου» που γνώρισε η χώρα, κορυφώνεται το ρεύμα εσωτερικής μετανάστευσης προς τα μεγάλα αστικά κέντρα (Αθήνα) φαινόμενο που συνεχίζεται μέχρι και σήμερα. Λόγω της μικρής απόστασης από τα αστικά κέντρα (η Αθήνα απέχει 1,5 ώρα από το Λιθερό) και τη μορφή της γεωργίας, η τελευταία ασκείται και από όσους διαμένουν μόνιμα εκτός του χωριού.

¹⁹⁴Η διάσταση του φύλου αποτελεί μια σημαντική παράμετρο που χρήζει ιδιαίτερης προσοχής, καθώς η απορριπτική στάση των γυναικών απέναντι στη προοπτική να εργαστούν στη γεωργία ή ακόμη και να ενταχθούν μέσω του γάμου σε αγροτικό νοικοκυριό διακυβεύει σε μεγάλο βαθμό την πιθανότητα αναπαραγωγής της οικογενειακής εκμετάλλευσης, με συνέπειες στην περιφερειακή ανάπτυξη. Η απροθυμία των γυναικών να παντρευτούν αγρότη θεωρείται μεγαλύτερο πλήγμα για την αναπαραγωγή των γεωργικών εκμεταλλεύσεων στον ευρωπαϊκό χώρο. Για περισσότερα βλ. Γιδαράκου Ι. & Δημοπούλου Ε. & Λαδογιάννη Ουρ. & Σωτηροπούλου Σπ. & Κουτσούρης Αλ., «Νέες γυναίκες και γεωργία: Περιπτώσιολογική μελέτη ενεργών νέων αγροτισσών της Δυτικής Μακεδονίας», *Γεωγραφίες*, No 14, 2008, σ. 3-23.

Έτσι από το 1960 και μετά ξεκινά μια μικρή επανάσταση των γυναικών με οικονομικές και κοινωνικές προεκτάσεις. Η μαζική είσοδος των γυναικών στη μισθωτή εργασία σήμανε ουσιαστικά την αφετηρία για χειραφέτηση της γυναίκας και οδήγησε σε διαρθρωτικές αλλαγές στο χώρο της οικονομίας, της οικογένειας και της κοινωνίας. Ειδικότερα στον τομέα της απασχόλησης, η θέση της γυναίκας αλλάζει ριζικά: η γυναίκα εργάζεται περισσότερο προσπαθώντας να ανταπεξέλθει στο διπλό ρόλο της οικιακής και εξωοικιακής απασχόλησης. Παράλληλα, η είσοδος της στην αγορά εργασίας βελτιώνει την οικογενειακή και οικονομική της θέση και αλλάζει τον κοινωνικό της ρόλο τόσο στο χώρο της δημόσιας όσο και της ιδιωτικής σφαίρας αφού τώρα οι ευθύνες και οι υποχρεώσεις βαραίνουν το ίδιο και τους δύο συζύγους.

Η γυναίκα της υπαίθρου αντιμετωπίζει σήμερα σοβαρά προβλήματα στην ένταξη της στην αγορά εργασίας ή στη διατήρηση της απασχόλησής της. Οι λόγοι είναι πολλοί και σχετίζονται τόσο με τις γενικότερες συνθήκες που επικρατούν στην ύπαιθρο (π.χ. ο πρωτογενής τομέας που δεν είναι θελκτικός και διαρκώς συρρικνώνεται), όσο και με κοινωνικού-μορφωτικού χαρακτήρα αίτια που εμποδίζουν την αγρότισσα να βγει από την απομόνωση και να αναλάβει επιχειρηματικές πρωτοβουλίες (κοινωνικά στερεότυπα για το ρόλο της γυναίκας, αποθάρρυνση από το στενό οικογενειακό περιβάλλον, άγνοια των διαδικασιών δημιουργίας και λειτουργίας μιας επιχείρησης, σοβαρή υστέρηση σε εκπαίδευση-επιμόρφωση και έλλειψη επιχειρηματικής νοοτροπίας και κουλτούρας).

Επιπλέον το μορφωτικό επίπεδο των γυναικών του χωριού δεν είναι ιδιαίτερα υψηλό στην περιοχή γι' αυτό άλλωστε δεν έχει παρατηρηθεί μέχρι σήμερα καμία ανάληψη επιχειρηματικής δράσης. Οι γυναικείοι συνεταιρισμοί είναι ανύπαρκτοι, φαινόμενο που παρατηρείται και στα γύρω χωριά. Η άνιση συμμετοχή ανδρών και γυναικών σε τομείς της οικονομικής και κοινωνικής ζωής έχουν ως αποτέλεσμα οι γυναίκες της υπαίθρου να παραμένουν άνεργες.

Ακόμα και η Γιδαράκου θεωρεί, ότι η αγροτική ανάπτυξη στην Ελλάδα αποκλείεται να πραγματοποιηθεί αν οι αγρότισσες, οι οποίες είναι ενεργοί γεωργοί δεν ενταχθούν στο γεωργικό επάγγελμα και αν αυτές, οι οποίες είναι περιθωριακές στη γεωργία δεν αποκτήσουν την δυνατότητα πρόσβασης σε εξωγεωργικές απασχολήσεις. Στην Ελλάδα είναι σημαντικό ένας μεγάλος αριθμός μικρών γεωργικών εκμεταλλεύσεων να ενισχυθούν προκειμένου να γίνουν πιο ανταγωνιστικές και να επιβιώσουν. Η υποστήριξη των γυναικών είναι ζωτικής σημασίας γιατί έρευνες έδειξαν ότι η επιβίωση των μικρών γεωργικών εκμεταλλεύσεων εξασφαλίζεται με την εξωγεωργική απασχόληση των ανδρών και την ένταξη των γυναικών στη γεωργία τόσο στο επίπεδο της εκμετάλλευσης, όσο και σε θεσμικό επίπεδο.

Αναμφισβήτητα, στα περισσότερα πεδία δραστηριοτήτων που συνδέονται άμεσα ή έμμεσα με αυτό το νέο πρότυπο αγροτικής ανάπτυξης (π.χ. τις δραστηριότητες που σχετίζονται με την ανάδειξη και τη διάσωση του αγροτικού περιβάλλοντος και της πολιτιστικής κληρονομιάς, την παραγωγή νέων προϊόντων και υπηρεσιών ποιότητας, τον αγροτουρισμό και την οικοτεχνία), η γυναίκα της υπαίθρου μπορεί να παίζει πρωταγωνιστικό ρόλο. Άλλωστε οι παραπάνω δράσεις ταιριάζουν με την ιδιοσυγκρασία της γυναίκας και μπορούν να συνδυαστούν με τα καθήκοντα της μητέρας και της νοικοκυράς.

Με αφορμή την οικονομική κρίση η κατάσταση που επικρατεί στον Λιθερό θυμίζει άλλες εποχές εκμετάλλευσης του αγροτικού κόσμου. Η αγρότισσα περνά τις δυσκολότερες εποχές των τελευταίων χρόνων, εφόσον αυτή πλήττεται διπλά. Από τη μια σηκώνει μεγάλο βάρος από τις δουλειές του χωραφιού που συνοδεύονται με όλα τα βάρη της κρίσης: των γεωργικών χρεών, των πολύ ψηλών επιτοκίων, των

τοκογλύφων, της ακρίβειας των βιομηχανικών προϊόντων, λιπασμάτων και άλλων ειδών, ενώ την ίδια στιγμή χιλιάδες γεωργοί προστίθενται στους ατέλειωτους καταλόγους της ανεργίας, αδυνατώντας να χρηματοδοτήσουν τις δραστηριότητες τους, ανάμεσα τους και αγρότισσες. Από την άλλη η αγρότισσα είναι αυτή που θα σηκώσει και τα βάρη της οικογένειας, χωρίς τις υποστηρικτικές δομές που θα την διευκολύνουν. Παρά τη σημαντική της προσφορά, η αγρότισσα έχει στην διάθεσή της τις λιγότερες διευκολύνσεις. Η κυβέρνηση και γενικά η πολιτεία την ξεχνά. Στο όνομα της λιτότητας μειώνονται οι υποστηρικτικές υποδομές φροντίδας παιδιών και ηλικιωμένων, παρά τις αυξημένες ώρες εργασίας της στα χωράφια. Στερείται ή της παρέχονται υποβαθμισμένες παροχές που αφορούν τις υπηρεσίες υγείας και ιατροφαρμακευτικής βοήθειας, δυσκολεύεται αφάνταστα με την εκπαίδευση των παιδιών της και γενικά δεν τυγχάνει στήριξης, ούτε ως εργαζόμενη, ούτε ως προσωπικότητα. Επιπλέον η επείγουσα βιοποριστική ανάγκη οδηγεί τους αγρότες και τις αγρότισσες να μη ζουν με μια εργασία, συνθήκη που τους εξαναγκάζει σε ανεύρεση συμπληρωματικών δραστηριοτήτων. Η οικονομική στενότητα τους οδηγεί σε μια συγκεκριμένη μορφή εργασίας στο επίπεδο της αλληλεγγύης και της αλληλοβοήθειας.

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Φθάνοντας στο τέλος της μελέτης, θεωρώ ότι έγινε μια προσπάθεια να φανεί η ιστορικότητα της καθημερινής ζωής των αγροτών του Λιθερού και ιδιαίτερα ο τρόπος με τον οποίο αντιμετώπισαν τις αλλαγές που έφερε στη ζωή τους η μετάβαση στον αστικό κοινωνικό σχηματισμό.

Οι αγρότες του Λιθερού, άνδρες και γυναίκες, αναδείχθηκαν ως οι βασικοί παράγοντες της ιστορίας του τόπου. Μέσα από την γραπτή ιστορία και την μνήμη του τόπου έγινε μια προσπάθεια να γίνει ορατή η ιστορία της διαλεκτικής σχέσης του περιβάλλοντος με την κοινωνία και να φανερωθεί ότι οι ελαιώνες αποτελούσαν καθοριστικό παράγοντα επιβίωσης και ανάπτυξης της κοινότητας.

Επίσης, σημαντικό ρόλο στην τοπική οικονομία έπαιζε και η κτηνοτροφία ασκούμενη από όλες σχεδόν τις οικογένειες του χωριού συμβάλλοντας με αυτό τον τρόπο στην ενίσχυση του οικογενειακού εισοδήματος. Ας μην ξεχνάμε ότι η εβδομαδιαία αγορά αποτελούσε πόλο έλξης και για τους ντόπιους αλλά και για παραγωγούς των γύρω περιοχών. Το παζάρι στήριζε και συνεχίζει να στηρίζει την οικονομία και την ευμάρεια της κοινότητας έως σήμερα.

Ο τρόπος ζωής των κατοίκων του Λιθερού αλλά και ο τρόπος οργάνωσης και διαχείρισης της ελαιοκαλλιέργειας μπορεί να χαρακτηριστεί ως παραδοσιακός. Η μελέτη βέβαια έδειξε ότι οι παραδοσιακές συμπεριφορές των αγροτών δεν αποτελεί ένα κατάλοιπο του παρελθόντος αλλά είναι μια σύγχρονη πολιτισμική και κοινωνική πρακτική που ενισχύει την ένταξή τους στην ευρύτερη κοινωνία. Θεωρείται ένας τρόπος αντίστασης απέναντι στις λογικές προσαρμογής και ενσωμάτωσης που επιβάλλει το γενικότερο καπιταλιστικό σύστημα. Συγκεκριμένα στη βάση της ελαιοκαλλιέργειας οι τοπικές τεχνογνωσίες ή δεξιότητες που αποτελούν το απόσταγμα εμπειρικών γνώσεων και πρακτικών κληροδοτούνται από γενιά σε γενιά. Πρόκειται, κατά κανόνα, για άρρητες, «σιωπηρές» γνώσεις που αναπαράγονται και μεταφέρονται στο πλαίσιο της τοπικής κοινότητας και χαρακτηρίζουν το τοπικό παραγωγικό σύστημα.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω οι ελαιώνες αποτελούσαν καθοριστικό παράγοντα επιβίωσης και ανάπτυξης της κοινότητας. Από την αρχαιότητα η ελαιοκαλλιέργεια αποτελεί μια από τις κυριότερες ελληνικές καλλιέργειες και μια πολύ σημαντική πηγή εισοδήματος. Η καλλιέργεια της ελιάς συστηματοποιήθηκε στην Πελοπόννησο κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας (1688-1715) ενώ την περίοδο της Τουρκοκρατίας χρησιμοποιήθηκε στην καθημερινή διατροφή των ελληνικών πληθυσμών. Την περίοδο αυτή η ελιά και το αμπέλι αποτελούσαν τις δυο παραδοσιακές καλλιέργειες, δίπλα στη μακρά συνέχεια της κυριαρχίας των δημητριακών. Ιδιαίτερα για το νότιο τμήμα αυτής, τη Μεσσηνία και τη Λακωνία, η καλλιέργεια της ελιάς αποτελούσε μονοκαλλιέργεια από τον 19^ο αιώνα, ύστερα από την εγκατάλειψη των άλλων εμπορευματικών καλλιεργειών.

Η ελιά ήταν από τα πιο διαδεδομένα φυτά και η καλλιέργειά της αποτελούσε μια από τις σημαντικότερες και βασικότερες φροντίδες των κατοίκων του οικισμού. Η μελέτη της ιστορικότητας της καθημερινής ζωής και της κουλτούρας των αγροτών του Λιθερού έδειχνε ότι η εκμετάλλευση των ελαιώνων παρέμενε σημαντικός παράγοντας για τη διατήρηση της κοινωνικής και πολιτισμικής ευρύτερα συνοχής, καθώς και για την επιβίωσή τους. Η δραστηριότητα της ελαιοκαλλιέργειας καθόριζε ένα συγκεκριμένο σύστημα εργασίας και ζωής. Τα μέλη της οικογένειας κινούνται στο χώρο των ελαιώνων και ασκούσαν την δραστηριότητα της ελαιοκαλλιέργειας με παραδοσιακό τρόπο ακολουθώντας τις δεσμεύσεις της συλλογικότητας που

διαμορφώνει η ανάγκη της συμβίωσης μέσα στην οικογένεια. Η οικονομική οργάνωση του χωριού ήταν βασισμένη σε μεγάλες συγγενικές ομάδες παραγωγής. Η καλλιέργεια της ελιάς παρέμενε εξαρτημένη από τα παραδοσιακά σχήματα και προϋπέθετε τη συνεργασία των μελών των μεγάλων συγγενικών ομάδων. Η καλλιέργεια της ελιάς απαιτούσε πολυάριθμο εργατικό δυναμικό που κάλυπτε η οικογένεια και ο κύκλος «δικών».

Η οικογένεια λειτουργούσε ως παραγωγική και καταναλωτική ομάδα στο πλαίσιο της οποίας κάθε μέλος κατείχε διαφορετική θέση στην ιεραρχία αφού υπήρχε σαφής καταμερισμός εργασίας κατά φύλο και ηλικία. Έτσι, ο άντρας ανέλαβε την αποστολή του δραστήριου μέλους της ομάδας, που ονομάστηκε οικογένεια. Ξεκινώντας με τη συλλογή καρπών και γενικότερα την καλλιέργεια της γης έφθασε και στην εμπορευματοποίηση των αγαθών, έγινε κύριος ιδιοκτησίας και επέκτεινε την κυριότητά του και στην γυναίκα που είχε κάτω από την προστασία του και τις διαταγές του.

Οι γυναίκες, ως δρώντα κοινωνικά υποκείμενα, συγκροτούν μέσω της μνήμης, των πολιτισμικών ταυτοτήτων, των συλλογικών αναπαραστάσεων, των εικόνων του εαυτού και μέσω συγκεκριμένων κοινωνικών και συμβολικών πρακτικών την πολιτισμική τους ταυτότητα ως αγρότισσες και ως στυλοβάτες του νοικοκυριού και της οικογένειας. Επιπλέον ως φορείς κοινωνικής δράσης, καταδεικνύουν τις διαφορές στις μεταβαλλόμενες σχέσεις με τους άνδρες στον οικιακό χώρο, στο δημόσιο χώρο και στον εργασιακό χώρο. Συγκεκριμένα η ταυτότητα των γυναικών στον προκαθορισμένο αγροτικό χώρο συγκροτείται από την μισθωτή ή άμισθη εργασία που λάμβανε χώρα στην ευρύτερη περιοχή του νομού Μεσσηνίας.

Η έρευνα μας έδειξε ότι οι σχέσεις των φύλων στην αγροτική κοινωνία του Λιθερού στηρίζονται στη συμπληρωματικότητα. Πράγματι η έννοια της συμπληρωματικότητας υπονοεί την ύπαρξη δύο οντοτήτων, διακριτών ή και διαφορετικών, αλλά ισότιμων. Ωστόσο καμία ελληνική κοινότητα δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ισότιμη μιας και η ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών είναι αμφισβητήσιμη. Πιο συγκεκριμένα η γυναίκα του Λιθερού ως μητέρα-νοικοκυρά αλλά και συγχρόνως λιομαζώχτρα ή αργάτισσα, μοίραζε τη ζωή της ανάμεσα στον ανοιχτό χώρο της αγροτικής δραστηριότητας και στον κλειστό χώρο του σπιτιού.

Η καλλιέργεια της ελιάς, η οποία κρίθηκε ως «ιδεώδες» προϊόν για την περιοχή, αφού προσφέρει το υψηλότερο εισόδημα κατά στρέμμα, επιλέγεται από τους αγρότες με μικρό αγροτικό κλήρο και πολυμελή οικογένεια, στηρίχτηκε βασικά στην οικογενειακή εργασία. Συμμετείχαν σε αυτή όλα τα μέλη, ανάλογα με την ηλικία, το φύλο, τη σωματική διάπλαση και τη μυϊκή δύναμη. Σημαντική ήταν η συμμετοχή των παιδιών, ιδιαίτερα την περίοδο της ελαιοσυλλογής. Σε περιπτώσεις που το οικογενειακό δυναμικό δεν επαρκούσε τότε αναζητούσαν άλλες πηγές εργασίας: μισθωτούς εργάτες, ανταλλαγές εργασίας, σέμπρους. Εκτός από το ανθρώπινο δυναμικό στην παραδοσιακή καλλιέργεια σημαντική ήταν η συμβολή της εργασίας των ζώων, τα οποία στη μηχανοποιημένη καλλιέργεια αντικαταστάθηκαν από τις μηχανές.

Προχωρώντας στην ανάλυση της τεχνικής της ελαιοκαλλιέργειας γίνεται φανερό ότι αυτή ήταν το αποτέλεσμα της προσαρμογής στους τοπικούς γεωπεριβαλλοντικούς όρους και της αξιοποίησης της συσσωρευμένης τεχνικής εμπειρίας και της τοπικής παράδοσης. Η εκτέλεση των περισσότερων αγροτικών εργασιών, γινόταν χειρωνακτικά με τη χρήση γνωστών αγροτικών τεχνικών και με τη βοήθεια ενός διαδεδομένου απλού τεχνολογικού εξοπλισμού, το οποίο κατασκεύαζαν μόνοι τους οι αγρότες. Συγκεκριμένα όσον αφορά την καλλιέργεια της ελιάς, την περίοδο της

ελαιοσυγκομιδής η συλλογή του καρπού γινόταν με πλαστικά δίχτυα και ελαιόπανα, τα οποία είχαν υφάνει από πριν γυναίκες ενώ ο ραβδισμός γινόταν με ξύλινες «τάβλες» και η συλλογή με το χέρι.

Οι τεχνολογικές εξελίξεις που έλαβαν χώρα κατά τις τελευταίες δεκαετίες οδήγησαν σε αλλαγές στις συνθήκες εργασίας, στις δομές της τοπικής κοινωνίας και στην πολιτισμική της ταυτότητα. Οι οικογενειακές και κοινωνικές σχέσεις άλλαξαν με αποτέλεσμα οι αγρότες και οι αγρότισσες να αποκτήσουν περισσότερο ελεύθερο χρόνο επενδύοντας τον στην οικογένεια ή σε άλλου τύπου δραστηριότητες.

Από τον εκσυγχρονισμό της γεωργίας επηρεάστηκε ιδιαίτερα η γυναικεία απασχόληση. Η χρήση από τη γεωργία όλο και πιο σύνθετων μηχανών και άλλων σύγχρονων μέσων παραγωγής, «αυτοματοποιεί» όλο και περισσότερες φάσεις της παραγωγικής διαδικασίας, κάνοντας αναπόφευκτη, και στον τομέα αυτό, τη δραστητική μείωση του αριθμού των εργαζομένων. Η μείωση λοιπόν του εργατικού δυναμικού στη γεωργία ήρθε ως φυσικό επακόλουθο της τεχνολογικής αυτής έκρηξης. Ο αριθμός των γυναικών που απασχολούνταν στη γεωργία μειώθηκε σταδιακά έως την πλήρη εξάλειψή του χωρίς όμως να στραφεί σε παρά-και εξωγεωργικές δραστηριότητες (π.χ. αγροτουρισμό, παραγωγή παραδοσιακών ειδών χειροτεχνίας και διατροφής). Οι μεγαλύτερες σε ηλικία γυναίκες παρέμειναν «στα του οίκου» και οι νεότερες στράφηκαν προς τις σπουδές και άλλα επαγγέλματα. Επίσης, οι άντρες μπορούσαν να πάνε στα καφενεία και οι γυναίκες να τελειοποιήσουν σε λιγότερο χρόνο τις οικιακές εργασίες τους.

Αναλύοντας ιστορίες ζωής αγροτών και αγροτισσών του Λιθερού και διερευνώντας τη ζωή και τη θέση τους στην τοπική κοινωνία καθώς και το ρόλο των γυναικών στην οικογένεια και στην εργασία στα χωράφια αποτελεί κοινή διαπίστωση ότι η οικογένεια, η κοινότητα και η οικονομία μπορούν να προσαρμοστούν ακόμα και στην πιο σύγχρονη κοινωνία και τα μέλη τους να αναδειχθούν ως ικανοί διαχειριστές οποιασδήποτε αλλαγής.

Κλείνοντας σημειώνεται ότι η τοπική κοινωνία έχει αναδείξει ως καθοριστικό της στοιχείο της ταυτότητάς της τον ελαιώνα και τους καλλιεργητές του. Οι δραστηριότητες που συμπληρώνουν τη γεωργία δεν αντιπροσωπεύουν μια ριζική αλλαγή στη βάση της οικονομίας του χωριού αφού όλοι οι κάτοικοι είναι ιδιοκτήτες γης και όλοι ασχολούνται με την καλλιέργεια των κτημάτων. Οι άλλες είναι «συμπληρωματικές» δραστηριότητες: προμηθεύουν χρήμα στις οικογένειες που μπορούν να απασχολούν ένα μέρος των διαθέσιμων εργατικών χεριών έξω από τη γεωργία, ενώ ταυτόχρονα εξακολουθούν να καλλιεργούν τα κτήματά τους.

Επομένως η βάση της οικονομίας στο Κοπανάκι δεν έχει αλλάξει. Ακόμα και σήμερα συνεχίζουν να φυτεύουν και να μαζεύουν ελιές. Η ιδιοκτησία υπολογίζεται με βάση τις ρίζες των ελαιόδεντρων και όχι την έκταση και ένας «καλός οικογενειάρχης» κερδίζει την εκτίμηση με βάση τις ικανότητές του σαν αγρότη και καλλιεργητή και υπάρχει μεγάλος δισταγμός στην αλλαγή του τρόπου καλλιέργειας μιας παραγωγής που αποτελούσε τη μοναδική εμπορευματική παραγωγή εδώ και πολλούς αιώνες.

Σήμερα απασχολούνται με την ελαιοκαλλιέργεια λιγότερο από 500 άτομα και η ενασχόλησή των νέων ηλικιών με την παραδοσιακή ελαιοκαλλιέργεια είναι περιορισμένη. Ωστόσο οι κάτοικοι συνεχίζουν να ασχολούνται με την ελαιοκαλλιέργεια στηριζόμενοι στα δικά τους χέρια. Παράλληλα στηριζόμενοι στη συνεχιζόμενη παράδοση, έχουν αναπτύξει μια κοινωνική και συμβολική στρατηγική δράσης που θέτει με νέους όρους, την προοπτική της επιβιώσής τους και την ενίσχυση της κοινωνικής τους ταυτότητας.

ΤΟ ΓΛΩΣΣΑΡΙ ΤΗΣ ΕΛΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΛΑΔΙΟΥ

- Ελαιία: ελιά
- Ελαιόδενδρον: το δέντρο της ελιάς, το λιόδενδρο
- Ελαιόκαρπος: ο καρπός της ελιάς
- Ελαιοκομία: ελαιοκαλλιέργεια
- Ελαιόλαδο: το λάδι, ο χυμός του ελαιόκαρπου, το έλαιο
- Ελαιόμυλος: το υδροκίνητο ελαιοτριβείο
- Ελαιοπαραγωγή: η ετήσια παραγωγή λαδιού
- Ελαιοπιεστήριο: το ελαιοτριβείο, το λιωτρίβι
- Ελαιοπυρήνας: ο πυρήνας της ελιάς, ή λιοκόκκι, ή λιοκούκουτσο
- Ελαιοτριβείο: το λιτρουβιό ή ελαιουργείο
- Ελαιόφυτο: ο κατάφυτος με ελιές, η ελαιοφυτεία, το λιοστάσι
- Ελαιώνας: το λιοστάσι

ΝΤΟΠΙΟΛΛΙΕΣ ΤΗΣ ΕΛΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΛΑΔΙΟΥ

- Αδράχτι: το ξύλινο πιεστήριο
- Αλώνι: το μέρος που γινόταν η πολτοποίηση των ελιών, ο κόθρος, ή ελαιόμυλος ή στρώση
- Αργάτης ή εργάτης: ο κατακόρυφος περιστρεφόμενος άξονας που με τη βοήθειά του ασκείται μεγαλύτερη πίεση
- Καραβοκύρης: υπεύθυνος του ελαιοτριβείου
- Κατωλίθι: η κάτω πέτρα που βρίσκεται στο αλώνι
- Κούπης: ο βοηθός του караβοκύρη
- Λιθάρια: οι πέτρινοι κύλινδροι που άλεθαν τις ελιές
- Λιμπί ή κασέλα: ορθογώνιο παραλληλόγραμμο, μεταλλικό σκεύος με δύο χωρίσματα, όπου συγκεντρωνόταν το νερό, το λάδι.
- Λιοκόκκι ή χαμούρι: ο πυρήνας που απομένει μετά το στύψιμο του ελαιοπολτού
- Λιοστάσι ή λιόφυτο: ο ελαιώνας
- Λιωτριβαράιοι ή λιτρουβιάρηδες: οι εργάτες του ελαιοτριβείου
- Λιτριβιό ή λιτρουβιό: το ελαιοτριβείο που κινείται με τη βοήθεια ζώων
- Μανέλα: ξύλο μήκους 2 μέτρων περίπου, που τοποθετείται στο πιεστήριο
- Μηχανή: το μεταλλικό πιεστήριο για την πίεση του ελαιοπολτού
- Πανωλίθι: η πάνω μυλόπετρα που γυρίζει και πολτοποιεί τις ελιές
- Στάγγωμα: το στύψιμο του ελαιοπολτού
- Στάμα: η ποσότητα ελαιοπολτού που τοποθετείται στο πιεστήριο
- Τσαντίλα ή σάκος ή τσόλι ή τσούλι: ο σάκος με σχήμα ορθογώνιο, που ήταν φτιαγμένος από μαλλί κατσίκας ή χορτάρινο σπάγκο και στα νεότερα χρόνια από πλαστικό, πάνω στο οποίο έβαζαν τον ελαιοπολτό
- Τσούρμο: εργάτες ελαιοτριβείου

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΤΩΝ

- Νασιοπούλου Χριστίνα, 86 ετών, αγρότισσα Λιθερού
- Ηλιοπούλου Γεωργία, 75 ετών, αγρότισσα Λιθερού
- Γυφτόπουλος Νίκος, 72 ετών, αγρότης Λιθερού
- Τρουπάκη Σταυρούλα, 95 ετών, αγρότισσα Λιθερού
- Χριστόπουλος Ιωάννης, 74, ετών, αγρότης Λιθερού
- Παπαδοπούλου Αθανασία, 73 ετών, αγρότισσα Λιθερού
- Παπαδάκης Σταύρος , 53 ετών, αγρότης Λιθερού
- Παπαδάκης Χρήστος, 75, ετών, αγρότης Λιθερού
- Κώνστας Περικλής, 63 ετών, συνταξιούχος μηχανικός του Εμπορικού Ναυτικού
- Σοφού Σπυρούλα, 85 ετών, αγρότισσα Λιθερού
- Λυμπεροπούλου Παναγιώτα, 72 ετών αγρότισσα Λιθερού
- Καπέλιος Πότης, 76 ετών, αγρότης Λιθερού
- Κομιανός Σπύρος, 69 ετών, πρώην Αξιωματικός του Εμπορικού Ναυτικού, σημερινός πρόεδρος του Εκπολιτιστικού Συλλόγου Κοπανακίου
- Χριστοπούλου Μαρία, 45 ετών, αγρότισσα Λιθερού
- Βασιλόπουλος Δημήτριος, 60 ετών, συνταξιούχος Αστυνομικός
- Καπέλιου Σοφία, 70 ετών, αγρότισσα Λιθερού
- Θεοχάρης Λεωνίδα, 55 ετών, αγρότης Λιθερού

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αβδελά Έφη, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού: καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, εκδ. Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990, σ. 27.
- Αβδελά Έφη & Ψαρρά Αγγέλικα, *Σιωπηρές Ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.
- Αβδελά Έφη & Ψαρρά Αγγέλικα «Ξαναγράφοντας το παρελθόν, Σύγχρονες διαδρομές της ιστορίας των γυναικών», στο *Σιωπηρές Ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*,(επιμ.)Αβδελά Έφη & Ψαρρά Αγγέλικα, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 17-83.
- Αβδελά Έφη & Ψαρρά Αγγέλικα, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1985, σ. 471-474.
- Αβδελίδης Παρμενίων, «Ο ρόλος του συνεταιρισμού στην αγροτική ανάπτυξη» στο *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*,(επιμ.)Δαμιανάκος Στάθης, εκδ. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1987.
- Αγγελοπούλου – Βόλφ Ερατώ, *Ο αργαλειός*, εκδ. Δόμος , Αθήνα 1986.
- Αϊβαλιωτάκης Νικόλαος, *Ο κάμπος της Μεσσηνίας και αι ορεινά λεκάναι αυτού*, Αρχείο Γεωργοοικονομικών Μελετών Αγροτικής Τράπεζας Ελλάδος, Αθήνα 1942.
- Αλεξάκης Ελευθέριος, *Τα γένη και η οικογένεια στην παραδοσιακή κοινωνία της Μάνης*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα 1980.
- Αλεξάκης Ελευθέριος, «Ανθρωπολογικές διαδρομές στο συμβολικό και το φανταστικό: ρήξεις και συγκλίσεις», στο *Ανθρωπολογία και συμβολισμός στην Ελλάδα*, Ελληνική εταιρεία εθνολογίας, Αθήνα 2008, σ. 11-40.
- Αλεξάκης Ελευθέριος, *Ταυτότητες και ετερότητες. Σύμβολα, συγγένεια, κοινότητα στην Ελλάδα-Βαλκάνια*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 2001, σ. 78.
- Αλεξάκης Ελευθέριος, «Περί της Βιτόρας ή του στοιχείου του σπιτιού. Η συμβολική συγκρότηση της οικογένειας και της συγγένειας στους Αρβανίτες της Αττικής» στο *Ταυτότητες και ετερότητες. Σύμβολα, συγγένεια, κοινότητα στην Ελλάδα-Βαλκάνια*,(επιμ.)Αλεξάκης Ελευθέριος, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 2001, σ. 67.
- Αλεξιάδης Μηνάς, «Αυτοβιογραφία και Λαογραφία: Κείμενα από τον Μικρασιατικό χώρο», *Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου Μικρασιατικής Λαογραφίας 29/11 -1/12/1996*, Αθήνα 1997.

- Ανθοπούλου Θεοδοσία, *Γυναίκες της υπαίθρου και τρόφιμα, όψεις και δυναμικές επιχειρηματικότητας των γυναικών της υπαίθρου στην παραγωγή των τροφίμων*, εκδ. Gutenberg, τόμ. Ι Αθήνα 2008.
- Αντμάν Μαρί-Ελίζαμπετ., *Βία και Πονηριά: Άντρες και γυναίκες σε ένα ελληνικό χωριό*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1987, σ. 53.
- Αντωνίου Κωνσταντίνος, *Τα Δωδωνοχώρια*, εκδ. Σύλλογος Πνευματικής Κινήσεως «Αρχαία Δωδώνη», Ιωάννινα 1973.
- Αρχείο Ιωάννου Καποδίστρια, *Ιστορικά Κείμενα*, τόμ. Η', Κέρκυρα 1987(Συναγωγή κειμένων Κώστα Κωστή).
- Αρώνη-Τσιγλή Καίτη, *Το Σταφιδικό ζήτημα και οι Κοινωνικοί αγώνες. Πελοπόννησος 1893-1905*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1999.
- Αρώνη-Τσιγλή Καίτη, «Αγροτικοί αγώνες κατά την σταφιδική κρίση 1893-1905», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 14, Τεύχος 26, Ιούνιος 1977, σ. 87-102.
- Ardener Shirley, *Women and Space: Ground Rules and Social Maps*, Oxford: Berg ,1993.
- Ασδραχάς Σπύρος, *Μηχανισμοί της Αγροτικής Οικονομίας στην Τουρκοκρατία (ΙΕ'-ΙΣΤ'ΑΙ.)*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1978.
- Αυδή-Καλκάνη Ίρις, *Η επαγγελματικά εργαζόμενη Ελληνίδα*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1978, σ. 94-102.
- Αυδίκος Ευάγγελος, «Η ελιά στην Πρέβεζα: συμβολική σημασία και κοινωνικοί μετασχηματισμοί» στο *Πρακτικά Συμποσίου Η ελιά και το λάδι στο χώρο και το χρόνο*, Κέντρο Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας, Αθήνα 2003 σ. 175-184.
- Βαΐου Ντίνα, *Με την ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1997.
- Βαΐου Ντίνα, *Δια-εθνικές καθημερινότητες στην πόλη: Επανεξετάζοντας έμφυλες σχέσεις και πρακτικές φροντίδας στις γειτονιές της Αθήνας*, εκδ. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 2013, σ. 71-86.
- Βαΐου Ντίνα, *Μετανάστευση και Αστικός Χώρος: Επίπεδα και Πρακτικές Ένταξης», Γεωγραφίες*, No 13, σ.11-19.
- Βαΐτσος Κώστας & Γιαννίτσης Τάσος, *Τεχνολογικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1994, σ. 26-28.
- Βαρίκα Ελένη, *Η εξέγερση των Κυριών: Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, εκδ. Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1987, σ. 36-39.

- Βαρβούνης Μανώλης, *Θεωρητικά της Ελληνικής Λαογραφίας*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997.
- Bausinger Hermann, *Ο λαϊκός πολιτισμός στον κόσμο της τεχνολογίας*, (επιμ.) Μαριάνθη Καπλάνογλου, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2006.
- Βελισαρίου Χαριτίνη, «Η Μεσσηνία στις «επιστολές» του Γάλλου περιηγητού A.L. Castellan (1797)», στο *Πρακτικά του Γ' Τοπικού Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών (Φιλιατρά-Γαργαλιάνοι 24-26 Νοεμβρίου 1989)*, Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών 1955, Αθήνα 1991, σ. 289-352.
- Berard Victor, *Τουρκία και Ελληνισμός*, (μτφρ.) Λυκούδης Μπάμπης, εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1987.
- Βεργόπουλος Κώστας, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα: η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1975.
- Bernard Vernier, «Μυθική αναπαράσταση του κόσμου και ανδρική κυριαρχία στους Έλληνες Πομάκους» στο *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, (επιμ.) Δαμιανάκος Στ., εκδ. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1987, σ. 297-344.
- Βερνίκος Νικόλαος & Δασκαλοπούλου Σοφία, *Πολυπολιτισμικότητα: οι διαστάσεις της πολιτισμικής ταυτότητας*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2002.
- Βερτσέτης Αθανάσιος, «Από το σύγχρονο τοπωνυμικό της Άνω Μεσσηνίας» στα *Πρακτικά του Γ' Τοπικού Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών (Φιλιατρά-Γαργαλιάνοι 24-26 Νοεμβρίου 1989)*, Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών 1955, Αθήνα 1991, σ. 113-117.
- Bloch Maurice, «Χρόνος, αφηγήσεις και η πολλαπλότητα των αναπαραστάσεων του παρελθόντος», στο Γκέφου-Μαδιανού Δήμητρα (επιμ.) *Ανθρωπολογική θεωρία και εθνογραφία: Σύγχρονες τάσεις*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, σ. 207-234.
- Βουτυράς Σταύρος, *Η γυναίκα στη μισθωτή εργασία: για μια σύγχρονη κοινωνική πολιτική στο πρόβλημα της εργαζόμενης Ελληνίδας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1981, σ. 105-106..
- Γιαννούλης Γιαννούλης, «Απεράθου (1900-1950): οικονομικές και κοινωνικές δομές» στο *Ελληνική λαογραφία: Ιστορικά, Θεωρητικά, Μεθοδολογικά, Θεματικές*, (επιμ.) Βαρβούνης Μανώλης & Σέργης Μανώλης, εκδ. Ηρόδοτος, τόμ. Β', σ. 443-479.
- Γιδαράκου Ισαβέλλα & Δημοπούλου Ελένη & Λαδογιάννη Ουρανία & Σωτηροπούλου Σπυριδούλα & Κουτσούρης Αλέξανδρος, «Νέες γυναίκες και γεωργία: Περιπτώσιολογική μελέτη ενεργών νέων αγροτισσών της Δυτικής Μακεδονίας» στο *Γεωγραφίες*, No 14, Άνοιξη 2008, σ. 3-23.

- Γκέφου-Μαδιανού Δήμητρα, *Πολιτισμός και Εθνογραφία. Από τον εθνογραφικό ρεαλισμό στην πολιτισμική κριτική*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999.
- Γκέφου-Μαδιανού Δήμητρα, «Ανθρωπολογία οίκοι: Για μια κριτική της γηγενούς ανθρωπολογίας», στο *Διαβάζω* 323, αφιέρωμα «Κοινωνική Ανθρωπολογία»,(επιμ.)Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, 1993, σ. 44-51.
- Γκέφου-Μαδιανού Δήμητρα, «Πολιτισμός και ετερότητα. Καταργώντας τα Πολιτισμικά σύνορα» στο *Πολιτισμός και Εθνογραφία, Από τον εθνογραφικό ρεαλισμό στην πολιτισμική κριτική*,(επιμ.)Γκέφου-Μαδιανού Δήμητρα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σ. 191-197.
- Γρηγοριάδης Αθανάσιος, *Ιστορικά Αλήθειαι: η ιστορία του Νομού Μεσσηνίας (1479-1834)*, εκδ. Γρηγοριάδου, Αθήνα 1934.
- Clifford Geertz, *Η ερμηνεία των πολιτισμών*, (επιμ.) Παπαταξιάρχης Ε., (μτφρ.) Παραδέλης Θ., εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2003.
- Collard Anna, «Διερευνώντας την κοινωνική μνήμη στον ελλαδικό χώρο», στο *Ανθρωπολογία και παρελθόν. Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, (επιμ.) Παπαταξιάρχης Ε. & Παραδέλης Θ., εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993, σ. 357-390.
- Coprans Jean, *Η επιτόπια Εθνολογική Έρευνα*, (μτφρ.) Μάρκου Κατερίνα, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2004.
- Δαλκαβούκης Βασίλης, *Η πένα και η γκλίτσα, Εθνοτική και Εθνοτοπική ταυτότητα στο Ζαγόρι τον 20^ο αιώνα*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2005.
- Δαλκαβούκης Βασίλης, «Μνήμη και κοινότητα» στο *Ελληνική Λαογραφία: Ιστορικά, Θεωρητικά, Μεθοδολογικά, Θεματικές*,(επιμ.)Βαρβούνης Μανώλης & Σέργης Μανώλης, εκδ. Ηρόδοτος, τόμ Β΄, σ. 277-291.
- Δαμιανάκος Στάθης & Ζακοπούλου Έρση & Κασίμης Χαράλαμπος & Νιτσιάκος Βασίλης & Mendras Henri, *Εξουσία, εργασία και μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου: η τοπική δύναμη της επιβίωσης*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1997.
- Δαουτόπουλος Γεώργιος, *Αγροτική Κοινωνιολογία*, εκδ. Ζυγός, Θεσσαλονίκη 2002, σ.109-117.
- De Beauvoir Simone, *Το δεύτερο φύλο*, (μτφρ.) Σιμόπουλου Κυριάκου, εκδ. Γλάρος, σ.17-49.
- Δημητρίου-Κοτσώνη Σίβυλλα & Σωτήρης Δημητρίου, *Ανθρωπολογία και Ιστορία*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2000.

- Δρανδάκης Παύλος, *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, εκδ. Φοίνιξ, τόμ. 14, Αθήνα 1926-1934.
- Dubish Jill, *Culture Enters through the Kitchen: Women, Food, and social Boundaries in Rural Greece*, Princeton University Press, 1986 s.195-214
- Dubich Jill, *Gender and Power in Rural Greece*, Princeton University Press, 1986, s. 3-38.
- Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού (ΕΟΤ), *Μελέτη Τουριστικής Ανάπτυξης Περιφέρειας Πελοποννήσου*, Α' Φάση, Ιούνιος 2002, σ. 136.
- E.O.M.M.E.X (Ελληνικός Οργανισμός μικρομεσαίων μεταποιητικών επιχειρήσεων & χειροτεχνίας), *Υφαντά από την Αρκαδία*, Ιούλιος 1980.
- Eriksen Hylland Thomas, *Μικροί τόποι μεγάλα ζητήματα. Μια εισαγωγή στην κοινωνική και πολιτισμική*, (εισαγωγή και επιστημονική επιμ.) Μάνος Ιωάννης, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2007.
- Ευελπίδης Χρήστος, *Η γεωργία της Ελλάδος: οικονομική και κοινωνική άποψις*, εκδ. Ο Λόγος, Αθήνα 1944.
- Friedl Ernestive, *The Position of Women: Appearance and Reality*, 1967 s.42-52.
- Friedl Ernestive, *Vasilika: a village in modern Greece*, New York: Holt, Rinehart and Winston, 1965
- Ζακοπούλου Ε., «Ο θρίαμβος του χωρικού. Η θέση του Στάθη Δαμιανάκου για την αγροτικότητα της νεοελληνικής κοινωνίας» στο *Αγροτικότητα, Κοινωνία και Χώρος*, (επιμ.) Ζακοπούλου Έρση & Κασίμης Χαράλαμπος Λουλούδης Λεωνίδας, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2008, σ. 27-38.
- «Η ιστορία των γυναικών είναι η ιστορία της σχέσης των φύλων. Συνέντευξη με την ιστορικό Μισέλ Περρό», στο *Δίνη*, τ.χ. 1, Δεκέμβριος 1986, σ. 72.
- Halbwachs Maurice, *La memoire collective*, Paris, PUF, 1950 (αγγλική μτφρ.) *On Collective Memory*, Chicago, University of Chicago Press, 1992.
- Handman Marie-Elisabeth, Από την υποταγή στην εξάρτηση: Η θέση της γυναίκας σε ένα χωριό του Πηλίου στο *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, (επιμ.) Δαμιανάκος Στ., εκδ. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1987, σ. 247-276.
- Herzfeld Michael, «Η κοινωνική ποιητική: όψεις από την ελληνική εθνογραφία», στο *Ανθρωπολογική θεωρία και εθνογραφία: Σύγχρονες τάσεις*, (επιμ.) Γκέφου-Μαδιανού Δήμητρα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, σ. 477-518.

- Herzfeld Michael, *Η ανθρωπολογία μέσα από τον καθρέφτη: κριτική εθνογραφία της Ελλάδας και της Ευρώπης*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998.
- Herzfeld Michael, *Within and Without: The Category of "Female" in the Ethnography of Modern Greece*, 1986, s. 215-233.
- Hirschon-Φιλιππάκη Renee, «Μνήμη και ταυτότητα. Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες της Κοκκινιάς», στο *Ανθρωπολογία και παρελθόν. Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, (επιμ.) Παπαταξιάρχης Ε. & Παραδέλης Θ., εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993, σ. 327-356.
- Ιγγλέση Χρυσή, «Η κατασκευή της ταυτότητας του φύλου» στο *Πρόσωπα γυναικών: Προσωπεία της γυναικείας συνείδησης, συγκρότησης της γυναικείας ταυτότητας στην ελληνική κοινωνία*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1990, σ. 19-30.
- Ιωσηφίδου Μαρία, «Αδελφές στον Χριστό» στο *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, (επιμ.) Παπαταξιάρχης Ευθύμιος & Παραδέλλης Θεόδωρος, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1992, σ. 284-285.
- Just R., «Τα όρια της συγγένειας: Συγγένεια και κοινωνικό φύλο σε ένα νησί του Ιονίου» στο *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1992, σ. 317-324.
- Καβουνίδη Τζένη, «Ο έλεγχος της εργασίας της γυναίκας» *Σύγχρονα Θέματα*, τ.χ. 40, σ. 71.
- Κακάμπουρα Ρέα, «Ανιχνεύοντας το νόημα της παράδοσης» στο *Ελληνική λαογραφία: Ιστορικά, Θεωρητικά, Μεθοδολογικά, Θεματικά*, (επιμ.) Βαρβούνης Μανώλης & Σέργης Μανώλης, εκδ. Ηρόδοτος, τόμ. Α', σ. 527-544.
- Κακούρη Κατερίνα, «Πρακτικά Δ' Συμπόσιο Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού χώρου: Ήπειρος-Μακεδονία-Θράκη, Ιωάννινα 10-12 Οκτωβρίου 1979», εκδ. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1983.
- Κακλαμάνη Σταματίνα & Ντυκεν Μαρί Νοέλ, «Οι χωρικές διαφοροποιήσεις σύγχρονων μορφών κινητικότητας στην ύπαιθρο χώρα» στο *Η δημογραφική πρόκληση, γεγονότα και διακυβεύματα*, (επιμ.) Κοτζαμάνης Βύρων, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος 2009, σ. 209-231
- Καλλιβρετάκης Λεωνίδας, *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, εκδ. Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας (Μ.Ι.Α.Τ.Ε), Αθήνα 1990.
- Καραβίδας Κωνσταντίνος, *Αγροτικά: μελέτη συγκριτική*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1978.
- Καραβίδας Κωνσταντίνος, *Κοινότητα, Κοινωνία και Ιδεολογία: Ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η Προβληματική των Κοινωνικών Επιστημών*,

(επιμ.) Κομνηνού Μαρία & Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1992, σ. 125.

- Κασίμης Χαράλαμπος, «Τίποτα δεν έχει αλλάξει και τίποτα δεν είναι όπως παλιά: Πολυαπασχόληση και Οικογενειακή Γεωργία στη Σύγχρονη Αγροτική Κοινότητα», στο *Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας: Η ελληνική Κοινότητα*, (επιμ.) Νιτσιάκος Βασίλης & Νούτσος Παναγιώτης, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1992, σ. 35-47.
- Kayser B. & Τσαβέας Τάκης & Μερακλής Μιχάλης, *Ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδος: στοιχεία δια την μελέτην της αστυφιλίας*, εκδ. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1968 σ. 31-34.
- Κουταντζόγλου Ρωξάνη, *Ο κύκλος και η γραμμή*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1995, σ. 27-60.
- Κουταντζόγλου Ρωξάνη, *Στη σκιά του Ιερού Βράχου, Τόπος και Μνήμη στα Αναφιώτικα*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001.
- Κίζος Θανάσης & Βακουφάρης Χρήστος, «Αγροτική ανάπτυξη ή ανάπτυξη της υπαίθρου; Εννοιολογικές μεταβολές στην κοινή αγροτική πολιτική και η ελληνική προσέγγιση στην εφαρμογή της», *Γεωγραφίες*, No 11, 2006, 34-50.
- Κισκύρας Δημήτριος, *Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά: Τα βουνά της Πελοποννήσου*, τόμ.4 (1960), σ. 129-131.
- Κιτσίκης Ν., *Τεχνική Επετηρίς της Ελλάδος*, υπό Κοκκινόπουλου Ε., τόμ. Α', τ.χ. Ι, εκδ. Τεχνικού Επιμελητηρίου της Ελλάδος, Αθήνα 1935, σ. 222-223.
- Κλήμης Α., «Στα χνάρια των ευρωπαϊκών συνεταιρισμών», *Ιστορικά Ελευθεροτυπίας*, Αγροτικοί Συνεταιρισμοί, 103, 4 Οκτωβρίου 2001, σ. 28.
- Κομνηνού Μαρία, «Η τοπική διάσταση της Πολιτικής» στο *Κοινότητα, Κοινωνία και Ιδεολογία: Ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η Προβληματική των Κοινωνικών Επιστημών*, (επιμ.) Κομνηνού Μαρία & Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1990, σ. 306-313.
- Κομπορρόζος Φώτης, «Τα τοπωνύμια της Μεσσηνίας», *Ανάπτυπο από την Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά*, Αθήνα 1963.
- Κοντομίχη Π., *Τα γεωργικά της Λευκάδας*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1985.
- Κοντούλη Α., *Η Πελοπόννησος σήμερα*, εκδ. «Ηβος», Αθήνα 1980.
- Κοτζαμάνης Βύρων, *Οι αλλοδαποί στην Ελλάδα: Χωρική ανάλυση των δημογραφικών τους χαρακτηριστικών και της συμβολής τους στις πληθυσμιακές μεταβολές (1991-2001)*, Σειρά Ερευνητικών εργασιών, No 6, Βόλος 2006.

- Κουγέας Σωκράτης, *Η γυναίκα κυρία στη μεσσηνιακή Μάνη μέσω προικώων και άλλων εγγράφων (1745-1864*, εκδ. Ροδακίό, Αθήνα 2003.
- Κουρουκλή Μαρία, «Η παραδοσιακή κοινωνία: ιστορική συνέχεια και τομές, μέσα από το παράδειγμα της Κέρκυρας» στο *Εργα και ημέρες στη Κέρκυρα: Ιστορική ανθρωπολογία μιας τοπικής κοινωνίας*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2008.
- Κυριαζή-Άλισον Ελισάβετ, «Εσωτερική μετανάστευση και χώρος στην Ελλάδα», στο *Οι χωρικές διαστάσεις των δημογραφικών δεδομένων*, (επιμ.) Κοτζαμάνης Βύρων & Παππάς Βασίλης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Βόλος 2001, σ. 259-274.
- Κυριακίδου-Νέστορος Άλκη, Μνήμη, ιστορία, συνολικότητα» στο *Ελληνική λαογραφία: Ιστορικά, Θεωρητικά, Μεθοδολογικά, θεματικές*, (επιμ.) Βαρβούνης Μανώλης & Σέργης Μανώλης, εκδ. Ηρόδοτος, τόμ. Α' σ. 235-286.
- Κυριακίδου-Νέστορος Άλκη, «Μνήμη, ιστορία, συνολικότητα» στο *Ελληνική λαογραφία: Ιστορικά, Θεωρητικά, Μεθοδολογικά, θεματικές*, (επιμ.) Βαρβούνης Μ. & Σέργης Μ., εκδ. Ηρόδοτος, τόμ. Α' σ. 235-286
- Κυριακίδου-Νέστορος Άλκη, *Η θεωρία της Ελληνικής Λαογραφίας*, εκδ. Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής παιδείας, Αθήνα 1978.
- Κυριακίδου-Νέστορος Άλκη, «Η ελληνική λαογραφία στη σύγχρονή της προοπτική», *Λαογραφικά Μελετήματα*, τόμ.1, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα 1979, σ. 86-112.
- Κυριακίδου-Νέστορος Άλκη, «Σημάδια του τόπου ή η λογική του ελληνικού τοπίου», *Λαογραφικά Μελετήματα*, τόμ.1, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα 1989, σ.15-55.
- Κυριακίδου-Νέστορος Άλκη, «Η οργάνωση του χώρου στον παραδοσιακό πολιτισμό», *Λαογραφικά Μελετήματα*, τόμ.1, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα 1989, σ. 41-55.
- Κυριακίδου-Νέστορος Άλκη, «Ιστορία, Προφορική Ιστορία, Ανθρωπολογία και Λαογραφία (1986)», *Λαογραφικά Μελετήματα*, τόμ.ΙΙ, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Αθήνα 1993, σ. 251-270.
- Κυριακίδου-Νέστορος Άλκη, «Ο χρόνος της προφορικής Ιστορίας (1987)», *Λαογραφικά Μελετήματα*, τόμ. ΙΙ, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα 1993, σ. 258-270.
- Κωστάκης Θανάσης, «Η ελιά και το λάδι στην Τσακωνιά», στα *Πρακτικά του Δ' Τριήμερου Εργασίας με θέμα «Ελιά και Λάδι» Καλαμάτα 7-9 Μαΐου 1993*, εκδ. ΠΤΙ ΕΤΒΑ, Αθήνα 1996, σ. 367-415.

- Laburthe Pierre. & Warnier Jean-Pierre, *Εθνολογία-Ανθρωπολογία*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2003.
- Λαγόπουλος Αλέξανδρος Φ., *Ο ουρανός πάνω στη γη, τελετουργίες καθαγίασης του ελληνικού παραδοσιακού οικισμού και προέλευσή τους*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2003.
- Λαμπίρη-Δημάκη Ιωάννα, «Διεπιστημονική συνεργασία ιστορίας και άλλων κοινωνικών επιστημών», *Ιστορ*, τ.χ. 5 (1993) σ. 5-8.
- Λάσκαρης Νικόλαος, «Παλαιά ελαιοτριβεία Μεσσηνίας» στο *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τ.χ. 97, Δεκέμβριος 2005 σ. 55-61.
- Λε Γκοφ Ζακ-Πιερ Νορά, *Το έργο της ιστορίας*, εκδ. Κέδρος, τόμ. Α', Αθήνα 1975.
- Le Goff Jacques, *Ιστορία και Μνήμη*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1998.
- Λεοντίδου Ευτυχία, *Η Ελλάδα των γυναικών: διαδρομές στον χώρο και τον χρόνο*, εκδ. Γαία, Αθήνα 1992.
- Loizos Peter, «Εθνογραφία φιλική προς τους χρήστες; Προβλήματα μεθόδου και γραφής στην ανθρωπολογία» στο *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1992.
- Λουκάτος Δημήτριος Σ., *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1985.
- Λουκάτος Δημήτριος, *Έρευνα, Μελέτη και Εμπειρία της Λαογραφίας ανάμεσα στους ευρύτερους όρους: της «Εθνογραφίας» και «Εθνολογίας»*, Δελτίον της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας, τόμ. ΛΘ' (39): 1998-2000, Αθήνα 2002.
- Λουκάτος Δημήτριος, *Σύγχρονα Λαογραφικά*, εκδ. Αφοί Μυρτίδη, Αθήνα 1963, σ. ιε'.
- Λουκόπουλος Δημήτρης, *Γεωργικά της Ρούμελης*, εκδ. Σιδέρη, Αθήνα 1938.
- Λουλούδης Λεωνίδας, «Το τοπίο της υπαίθρου και η αγροτική κοινότητα, Μείζονες ανθρωπογενείς μετασχηματισμοί του τοπίου» στο *Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας: Η ελληνική Κοινότητα*, (επιμ.) Νιτσιάκος Βασίλης & Νούτσος Παναγιώτης, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1992 σ. 101-113.
- Λυδάκη Άννα, «Συνέντευξη βάθους και ομάδες εστίασης» στο *Ελληνική λαογραφία: Ιστορικά, Θεωρητικά, Μεθοδολογικά, Θεματικές*, (επιμ.) Βαρβούνης Μανώλης & Σέργης Μανώλης, τόμ. Α', εκδ. Ηρόδοτος, σ. 447-473.

- Marcus G., «Τα μετά της κριτικής εθνογραφίας» στο *Ανθρωπολογική θεωρία και Εθνογραφία*, (επιμ.) Γκέφου-Μαδιανού Δήμητρα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, σ. 67-108
- Μερακλής Μιχάλης Γ., *Θέματα Λαογραφίας*, 2^η έκδοση, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2000.
- Μερακλής Μιχάλης Γ., *Ελληνική Λαογραφία, Κοινωνική Συγκρότηση, Ήθη και Έθιμα, Λαϊκή τέχνη*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2004.
- Μερακλή Μιχάλης Γ., *Έντεχνος λαϊκός λόγος*, εκδ. Καρδαμίτσια, Αθήνα 1993.
- Μερακλής Μιχάλης Γ., «Όψεις παραδοσιακότητας του χώρου» στο *Λαογραφικά ζητήματα*, εκδ. Μπούρα, Αθήνα 1989.
- Μητροφάνης Γιώργος, «Φορολογικό και γαιοκτητικό καθεστώς της ελαιοκαλλιέργειας στο ελληνικό κράτος (1821-1860)», *Τα Ιστορικά*, τόμ.11, τ.χ. 20, Ιούνιος 1994 σ. 71-102.
- Μπάδα Κωνσταντίνα, «Οι ανομοιομορφίες της αγροτικής κοινότητας» στο *Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας: Η ελληνική Κοινότητα*, (επιμ.) Νιτσιάκος Βασίλης & Νούτσος Παναγιώτης, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1992 σ. 91-100.
- Μπάδα Κωνσταντίνα, *Ο κόσμος της εργασίας, οι ψαράδες της λιμνοθάλασσας του Μεσολογγίου (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2004.
- Μπάδα Κωνσταντίνα, «Η πολιτισμική ταυτότητα ως συνιστώσα της βιώσιμης ορεινής ανάπτυξης. Το παράδειγμα του Ζαγορίου», *Γεωγραφίες*, Νο5, 2003, σ. 57-71.
- Μπάδα Κωνσταντίνα, «Δράσεις της υλικής κουλτούρας και μνήμης: το καλαματιανό μετάξι από την πλευρά των υφαντριών», στο *Μ. Αλ. Αλεξιάδη (επιμ.) Θητεία, τιμητικό αφιέρωμα στον καθηγητή Μ.Γ. Μερακλή*, Αθήνα 2002, Πανεπιστήμιο Αθηνών/Ιωαννίνων, σ. 433-446.
- Μπάδα Κωνσταντίνα & Ματσούκη Ευαγγελία, «Προσεγγίσεις στην υλική μνήμη και στους μνημονικούς τόπους», στο *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου Η Έρευνα και Διδασκαλία του Υλικού Πολιτισμού των Νεότερων Χρόνων στα Ελληνικά Πανεπιστήμια*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Φιλολογίας, Τομέας Βυζαντινής Φιλολογίας και Λαογραφίας, Αθήνα 2010, σ. 375-399.
- Μπάδα Κωνσταντίνα, «Προς μια διεπιστημονική προσέγγιση της κοινωνίας και του πολιτισμού», *Πρακτικά Διεθνούς επιστημονικής συνάντησης με θέμα: Όψεις της ανθρωπολογικής σκέψης και έρευνας στην Ελλάδα, (Αθήνα 7-8 Δεκεμβρίου 2001)*, Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας, Αθήνα 2003, σ. 275-289.
- Μπάδα Κωνσταντίνα, *Ο κόσμος της εργασίας*, τ.χ.1, Αύγουστος 2013.

- Μπάδα Κωνσταντίνα, «Ο εμφύλιος πόλεμος ως βιωμένη εμπειρία και μνήμη των γυναικών», στο *Μνήμες και Λήθη του Ελληνικού εμφύλιου πολέμου*, (επιμ.) Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Βερβενιώτη Τασούλα, Βουτυρά Ευτυχία, Δαλκαβούκης Βασίλης, Μπάδα Κωνσταντίνα, εκδ. Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 103-129.
- Μπάδα Κωνσταντίνα, *Παραδοσιακός βίος και πολιτισμός του Δήμου Θέρμου*, (από εισαγωγική ομιλία σε ημερίδα του Δήμου Θέρμου), Θέρμο, Κυριακή 31 Μαΐου 2009.
- Μπάδα Κωνσταντίνα, «Ο υλικός πολιτισμός της Λευκάδας: «το...κέντημα γαρούφαλα ετιμήθη λίτρες ογδοήντα», στο *ΙΓ' Συμπόσιο της Εταιρείας Λευκαδίτικων Μελετών με θέμα: Ο Λαϊκός Πολιτισμός της Λευκάδας και ο Πανταζής Κοντομίχης, (11-13 Αυγούστου 2008)*, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2009, σ. 135-154.
- Μπάδα Κωνσταντίνα, «Η μνήμη του τόπου: Τα προβιομηχανικά ελαιοτριβεία στην Κατούνα Λευκάδας», *Πρακτικά Συνεδρίου: Η Ελιά και το Λάδι στο χώρο και τον χρόνο*, εκδ. Κέντρο Έρευνας Ελληνικής Λαογραφίας, Αθήνα 2003, σ. 277-289.
- Μπάδα Κωνσταντίνα, Συμβολή στη μελέτη της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής», στο *Διαβάζω*, τ.χ. 245, Αθήνα 1990, σ. 30-37.
- Μπάδα Κωνσταντίνα, «Οι καπνεργάτριες του Αγρινίου», στο *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60*, (επιμ.) Μπάδα Κωνσταντίνα, εκδ. Μεταίχμιο-Δήμος Αγρινίου, Αθήνα 2003.
- Μπάδα Κωνσταντίνα, «Η ανάπτυξη της ρητορικής παράδοσης σε μια τοπική κοινότητα (Βασιλική Ναυπακτίας)», *Ναυπακτικά*, τομ. Θ', 1997
- Μπακαλάκη Αλεξάνδρα, «Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας» στο *Διαβάζω*, τ.χ. 323, Αθήνα 1993, σ. 52-58.
- Μπακαλάκη Αλεξάνδρα, «Από την ανθρωπολογία των γυναικών στην ανθρωπολογία των φύλων», στο *Ανθρωπολογία, γυναίκες και φύλο*, (επιμ.) Μπακαλάκη Αλεξάνδρα, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994.
- Μπεγλίτη-Σπαθάρη Ελένη, «Χρόνος και λαογραφία» στο *Ελληνική λαογραφία: Ιστορικά, Θεωρητικά, Μεθοδολογικά, θεματικές*, (επιμ.) Βαρβούνης Μανώλης & Σέργης Μανώλης, εκδ. Ηρόδοτος, τόμ. Α' σ. 673-703.
- Μπεγλίτη-Σπαθάρη Ελένη, «Ο χώρος και ο χρόνος βασικές συντεταγμένες της λαογραφίας» στο *Ιστορική και κοινωνική λαογραφία ανατολικής Θράκης*, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα 1997, σ. 123-128.
- Μπενβενίστε Ρίκα, «Ταξιδιωτική αφήγηση, μνήμη και ιστορία: εβραίοι ταξιδιώτες του μεσαίωνα», στο *Διαδρομές και Τόπο της Μνήμης, Ιστορικές και*

Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις, (επιμ.) Μπενβενίστε Ρίκα & Παραδέλλης Θεόδωρος, εκδ. Αλεξάνδρεια, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Αθήνα 1999, σ. 127-154.

- Μπενβενίστε Ρίκα, «Μνήμη και Ιστοριογραφία», στο *Διαδρομές και Τόποι της Μνήμης. Ιστορικές και Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις*, (επιμ.) Μπενβενίστε Ρίκα & Παραδέλλης Θεόδωρος, εκδ. Αλεξάνδρεια, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Αθήνα 1999, σ. 11-26.
- Μπενέκη Ελένη, «Ο δε τόπος...ελαιοφόρος» *Η παρουσία της ελιάς στην Πελοπόννησο*, εκδ. Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2007.
- Μπεοπούλου Ιωάννα, «Όταν οι άντρες ταξιδεύουν: χώροι συνάντησης και διαχωρισμού των δυο φύλων» στο *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, (επιμ.) Παπαταξιάρχης Ευθύμιος & Παραδέλλης Θεόδωρος, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1992, σελ. 193-196.
- Μπεόπουλος Νίκος, «Οι παρεμβάσεις της αγρο-περιβαλλοντικής πολιτικής στο τοπίο: Σκέψεις και Ερωτήματα», *Γεωγραφίες*, Νο 8, 2011, σ. 19-35.
- Μπίρης Κώστας, *Αρβανίτες, Οι Δωριείς του νεώτερου Ελληνισμού: ιστορία των Ελλήνων Αρβανιτών*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1997.
- Μπρεγιάννη Κατερίνα, *Agricultural co-operatives in South and Central Europe 19th-20th century: a comparative approach*, εκδ. Academy of Athens, 2013.
- Μωυσίδης Αντώνης, «Σύγχρονα διαρθρωτικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά του αγροτικού χώρου. Σε αναζήτηση ενός νέου ρόλου για την αγροτική εκμετάλλευση» στο *Από τον αγροτικό χώρο στην Υπαιθρο χώρα: μετασχηματισμοί και σύγχρονα δεδομένα του αγροτικού κόσμου στην Ελλάδα*, (επιμ.) Ανθοπούλου Θεοδοσία. & Μωυσίδης Αντώνης, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2005, σ. 53-102.
- Νικολαΐδου Μάγδα, *Η γυναίκα στην Ελλάδα: δουλειά και χειραφέτηση*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1981, σ.29-32.
- Νιτσιάκος Βασίλης & Κασίμης Χαράλαμπος, *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής, Συγκρότηση και Μετασχηματισμοί*, εκδ. Πλέθρον και Δήμος Κόνιτσας 2000.
- Νιτσιάκος Βασίλης, *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου, στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1995.
- Νιτσιάκος Βασίλης, *Προσανατολισμοί, Μια κριτική εισαγωγή στη λαογραφία*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2008.
- Νιτσιάκος Βασίλης, *Χτίζοντας το χώρο και το χρόνο*, εκδ. Οδυσσεάς, Αθήνα 2003.

- Νιτσιάκος Βασίλης, *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2008.
- Νιτσιάκος Βασίλης, «Ο Διάλογος του Στάθη Δαμιανάκου με τη Λαογραφία και το αίτημα της διεπιστημονικότητας», στο *Όψεις του Λαϊκού Πολιτισμού*, (επιμ.) Δερμετζόπουλος Χρήστος & Νιτσιάκος Βασίλης, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2007, σ. 33-46.
- Νιτσιάκος Βασίλης, «Ευρωπαϊκή ενοποίηση και Λαϊκός Πολιτισμός», στο *Λαογραφικά Ετερόκλητα*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1997.
- Νιτσιάκος Βασίλης, *Λαογραφικά ετερόκλητα*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1997.
- Νιτσιάκος Βασίλης & Μάντζος Κώστας, «Μετανάστευση και σύνορα. Η Ήπειρος μετά το 1990: Η περίπτωση της επαρχίας Κόνιτσας», *Γεωγραφίες*, Νο 5, 2003, σ. 86-97
- Nora Pierre, *Introduction, Les Lieux de Memoire, sous la direction de Pierre Nora*, vii, La Nation, ed.Gallimard, Paris, 1984.
- Οικονόμου Ανδρομάχη, *Φύση, τεχνολογία και κοινωνία στις ορεινές κοινότητες του Κιθαιρώνα*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2007.
- Οικονόμου Ανδρομάχη, «Η ελιά και το λάδι στην παραδοσιακή κοινωνία της Λακωνίας», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Η Ελιά και το Λάδι από την αρχαιότητα έως σήμερα*, Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, Αθήνα 2003, σ. 237-249.
- Οικονόμου Μαρία & Παπαδόπουλος Στέλιος, *Η σηροτροφία στο Σουφλί*, εκδ. ΠΤΙ.ΕΤΒΑ, Αθήνα 1992.
- Ortner Sherry., «Είναι το θηλυκό για το αρσενικό ό, τι η φύση για τον πολιτισμό; », στο *Ανθρωπολογία, γυναίκες και φύλο*, (επιμ.) Μπακαλάκη Α, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994.
- Πανταζόπουλος Νικόλαος, «Τόπος και Νόμος» στο *Κοινότητα, Κοινωνία και Ιδεολογία: Ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η προβληματική των επιστημών*, (επιμ.) Κομνημού Μαρία & Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1990, σ. 199-200.
- Παναγιωτόπουλος Αναστάσιος, *Μεσαιωνικής Μεσσηνίας Ιστοριογεωγραφικά και Κοντοβουνιων οικιστικά*, Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών, εκδ. Καραβίας, Αθήνα 2007.
- Παπαδάκη Ελευθερία, *Πληροφορίες και σχέδια από τα υφαντά και τα κεντήματα*, εκδ. Δήμου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1965.

- Παπαδόπουλος Απόστολος, «Γυναικεία απασχόληση και οικονομικοί μετανάστες στην ελληνική ύπαιθρο», *Γεωγραφίες*, Νο 11, 2006, σ. 61.
- Παπαθανασόπουλος Θανάσης, «Λαϊκό Δίκαιο Ρούμελης» στο *Λαογραφικά Μελετήματα*, εκδ. Σιδέρη, Αθήνα 1980.
- Παπαρούνης Παναγιώτης, *Τουρκοκρατία: πτώση, γενοκτονία, διοίκηση, δικαιοσύνη, οικονομία, κοινωνική και οικογενειακή ζωή, θρησκευτική ζωή, γράμματα και τέχνες, αντίσταση και ανάταση*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1977, σ. 215-249.
- Παπαστεφανάκη Λήδα, *Εργασία φύλο και τεχνολογία σε μια ελληνική βιομηχανία: η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Κρήτη 2009.
- Παπασωτηρίου Δημήτριος, *Η πρακτική ελαιοκομία*, εκδ. Αγροτική Επιθεώρησης, αρ. βιβλίου 2, Αθήνα 1952, σ. 17-22.
- Παπαταξιάρχης Ευθύμιος & Παραδέλλης Θεόδωρος, *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1992.
- Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, «Περί της πολιτισμικής κατασκευής της ταυτότητας», στο «*Πολιτισμός και Εθνογραφία. Από τον εθνογραφικό ρεαλισμό στην πολιτισμική κριτική*», (επιμ.) Γκέφου-Μαδιανού Δήμητρα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999.
- Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, «Εισαγωγή: Το Παρελθόν στο παρόν. Ανθρωπολογία, ιστορία και η μελέτη της νεοελληνικής κοινωνίας» στο *Ανθρωπολογία και Παρελθόν, Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, (επιμ.) Παπαταξιάρχης Ευθύμιος. & Παραδέλλης Θεόδωρος, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993, σ. 13-74.
- Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, «Εισαγωγή. Από τη σκοπιά του φύλου: Ανθρωπολογικές θεωρήσεις της σύγχρονης Ελλάδας» στο *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, εκδ. Καστανιώτη, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Αθήνα 1992.
- Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, «Τα Άχθη της Ετερότητας», στο *Περιπέτειες της Ετερότητας, η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*, (επιμ.) Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σ. 1-85.
- Παπαχριστοφόρου Μαριλένα, «Αφηγηματικότητα, χώρος, σύμβολα: συνομιλώντας μ' ένα νησιώτικο τοπίο», στο *Ανθρωπολογία και συμβολισμός στην Ελλάδα*, Ελληνική Εταιρεία εθνολογίας, Αθήνα 2008, σ. 283-307.
- Παπαχριστοφόρου Μαριλένα, *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Ελλάδα II: Οι Νεότεροι Χρόνοι*, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, τομ. Γ', Πάτρα 2002, σ.18-20.

- Παραδέλης Θεόδωρος, «Ανθρωπολογία της μνήμης», στο *Διαδρομές και Τόποι της Μνήμης, Ιστορικές και Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης στο τμήμα της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου (Φεβρουάριος 1995)*, (επιμ.) Μπενβενίστε Ρίκα & Παραδέλης Θεόδωρος, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1999, σ. 27-58.
- Πασσερίνη Λουίζα, *Σπαράγματα του 20^{ου} αι. Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, (μτφρ.) Οντέτ Βαρών Βασάρ, Λαλιώτου Ιωάννα, Πεντάζου Ιουλία, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1998.
- Πασσερίνη Λουίζα, «Προφορικές πηγές και ανάλυση πολιτισμικών ταυτοτήτων: Αυτοβιογραφία και Αυτόαναπαράσταση» στο *Σπαράγματα του εικοστού αιώνα. Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, (μτφρ.) Οντέτ Βαρών Βασάρ, Λαλιώτου Ιωάννα, Πεντάζου Ιουλία, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1998.
- Πετμεζάς Σωκράτης, *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19^ο αιώνα: Η περιφερειακή διάσταση*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003.
- Πετρινώτη Ξανθή, «Προβληματισμοί γύρω από τη μέτρηση και την αποτίμηση της ολικής εργασίας των γυναικών» στο *Σύγχρονα Θέματα*, τ.χ. 40, σ. 47-54.
- Πετρινώτη Ξανθή, *Η μετανάστευση προς την Ελλάδα: Μια πρώτη καταγραφή, ταξινόμηση και ανάλυση*, εκδ. Οδυσσεάς & Βιβλιοθήκη Ινστιτούτου Διεθνών Σχέσεων Αρ.4, Αθήνα 1993, σ. 45-50.
- Πιζάνιας Πέτρος, *Οικονομική Ιστορία της Ελληνικής Σταφίδας 1851-1912: Παραγωγή, Διεθνής Αγορά, Διαμόρφωση τιμών, Κρίση*, εκδ. Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1988.
- Πιζάνιας Πέτρος, «Η αγροτική παραγωγή στον 19^ο αιώνα: Σχέσεις και εισοδήματα» *Τα Ιστορικά*, τ.χ. 3 (1985) σ. 149-168.
- Πιτταράς Διονύσης, *Τριφυλιακή Εστία*, τ.χ. 5, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1975.
- Πολίτης Μιχαήλ, *Η ελαιοκαλλιέργεια στην Κέρκυρα και οι επιπτώσεις της από την ένταξη της Ελλάδος στην Ε.Ο.Κ.*, εκδ. Πολίτης, Κέρκυρα 1982.
- *Πολιτιστικός Σύλλογος Ράχη-Μαχανά «Κοπανάκι»*, τ.χ. 1 Δεκέμβριος 2005, σ. 1-8.
- *Πολιτιστικός σύλλογος Ράχη-Μαχανά «Κοπανάκι»*, τ.χ. 1 Αύγουστος 2010, σ. 1-8.
- Πολυμέρου-Καμηλάκη Αικατερίνη, *Ωδή στην ελιά: Η παραδοσιακή καλλιέργεια της ελιάς στη Κρήτη*, εκδ. Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, Αθήνα 2007.

- Ποματά Τζ., «Η ιστορία των γυναικών: Ένα ζήτημα ορίων», στο *Σιωπηρές Ιστορίες: Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, (επιμ.) Αβδελά Ε. & Ψαρρά Α., εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.
- Rouqueville Francois, *Ταξίδι στο Μοριά*, εκδ. Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1980.
- Πρακτικά Συνεδριάσεων του πρώτου Παμμεσηνιακού Γεωργικού Συνεδρίου υπό της Ελληνικής Εταιρείας Εξευγενισμένων Φυτωρίων, (υπό την προστασίαν της Α. Μ. του Βασιλέως), εκτυπωθέντα υπό των Γεωργικών Συνδέσμων Μεσσηνίας, του Εμπορικού Συλλόγου Καλαμών της Ελληνικής Εταιρείας Οίνων και Οινοπνευμάτων,(επιμ.)Μεντζελοπούλου Ιωάννα & Βενιζέλου Κώστας, εν Καλάμαις, *Νέος Ταχυδρόμος*, 1912.
- Ρόκου Βασιλική, *Παραδοσιακή Κοινωνία από τη μεγάλη συνέχεια στη μακρά διάρκεια*, εκδ. Ταξιδευτής, Αθήνα 2005.
- Ρόκου Βασιλική, «Προοδευτικότητα και συντήρηση στην κοινότητα της παραδοσιακής κοινωνίας» στο *Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας: Η ελληνική Κοινότητα*,(επιμ.)Νιτσιάκος Βασίλης & Νούτσος Παναγιώτης, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1992, σ. 71-89.
- Rosaldo Michelle, «Χρήση και κατάχρηση της ανθρωπολογίας: σκέψεις για το φεμινισμό και τη διαπολιτισμική κατανόηση», στο *Ανθρωπολογία, γυναίκες και φύλο*, (επιμ.) Μπακαλάκη Α., εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994.
- Ruggiero Romano: Braudel Fernand, *Μελέτες για την ιστορία*, τόμ. 8, εκδ. Ε.Μ.Ν.Ε. Μνήμων, Αθήνα 1999.
- Σαφιλίου Κωνσταντίνα & Παπαδόπουλος Απόστολος, *Οι μικροί γεωργοί στην Ελλάδα: Ποιοι θα επιβιώσουν και πώς*, εκδ. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 2004.
- Σακελλαρόπουλος Θεόδωρος, *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη. Κράτος και οικονομία στην Ελλάδα 1830-1922*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1991.
- Σερεμετάκη Κωνσταντίνα-Νάντια, *Διασχίζοντας το σώμα*, εκδ. Νέα Σύνορα-Λιβάνη, Αθήνα 1997.
- Σερεμετάκη Κωνσταντίνα-Νάντια, «Στα κλαδιά της μνήμης» στο *Ωδή στην ελιά*,(επιμ.)Πολυμέρου-Καμηλάκη Κατερίνα, εκδ. Κέντρο Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας, Αθήνα 1997, σ. 201-213.
- Σιάμπος Γεώργιος, «Η κατά τόπο διαφορική γήρανση του πληθυσμού και παράγοντες αυτής» στο *Οι χωρικές διαστάσεις των δημογραφικών δεδομένων*, (επιμ.)Κοτζαμάνης Βύρων, Βόλος 2001, σ. 89-92.
- Sivignon Michel., «Εξελίξεις της αγροτικής κοινωνίας στη Δυτική Πελοπόννησο-Μετόχι(Αχαΐας)» στο *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού*

στην αγροτική Ελλάδα, (επιμ.), Δαμιανάκος Στάθης, εκδ. ΕΚΚΕ, Αθήνα 1987, σ. 74-92.

- Σκουτέρη-Διδασκάλου Νόρα, *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα*, εκδ. Ο Πολίτης, Αθήνα 1991, σ. 57-63.
- Stathern Marilyn, «Ούτε φύση ούτε πολιτισμός: Η περίπτωση Hagen» στο *Ανθρωπολογία, γυναίκες και φύλο*, (μτφρ.) Μπακαλάκη Αλεξάνδρα, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994.
- Σταυρίδης Σταύρος, «Η σχέση χώρου και χρόνου στη συλλογική μνήμη» στο *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*,(επιμ.)Σταυρίδης Σταύρος, εκδ. Αλεξάνδρεια, σ. 13-41.
- Σταυρίδης Σταύρος, *Η συμβολική σχέση με το χώρο: πώς οι κοινωνικές αξίες διαμορφώνουν και ερμηνεύουν τον χώρο*, εκδ. Κάλβος, Αθήνα 1990.
- Σταυρίδης Σταύρος, *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006.
- Στεφανίδης Δημοσθένης, «Αγροτική πολιτική», τόμ. Α', *Γαιοκτησία και γαιοκτητική πολιτική*, Αθήνα 1948.
- Στεφάνου Βασιλική, & Ζήκου Χαρά. & Βούλγαρης Κωνσταντίνος, «Πρόσφατες δημογραφικές εξελίξεις σε περιφερειακό επίπεδο» στο *Οι χωρικές διαστάσεις των δημογραφικών δεδομένων*, (επιμ.) Κοτζαμάνης Βύρων, Βόλος 2001, σ. 65-68.
- Στρατηγάκη Μαρία, «Τεχνολογικές εξελίξεις και ειδικότητες με «φύλο» στο *Σύγχρονα Θέματα*, τ.χ. 40, σ. 31-33.
- Στρατηγάκη Μαρία, *Φύλο, Εργασία, Τεχνολογία*, εκδ. Ο Πολίτης, Αθήνα 1996.
- Στρατηγάκη Μαρία & Βαΐου Κωνσταντίνα, «Η εργασία των γυναικών: ανάμεσα σε δυο κόσμους» στο *Σύγχρονα Θέματα*, τ.χ. 40, σ. 16-40..
- Τζόουν Ουόλακ Σκότ, «Το φύλο: μια χρήσιμη κατηγορία της ιστορικής ανάλυσης» στο *Σιωπηρές Ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, (επιμ.) Αβδελά Έφη & Ψαρρά Αγγέλικα, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.
- Thompson Paul, *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική Ιστορία*,(επιμ.)Μπάδα Κωνσταντίνα & Μπουσχότεν Βαν,(μτφρ.)Ρίκα Βαν Μπουσχότεν & Ποταμιανός Νικόλαος, εκδ Πλέθρον , Αθήνα 2002.
- Τσιώλης Γιώργος, *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις, Η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική και ποιοτική έρευνα*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2006.
- Τσουγκαράκη-Αγγελομάτη Ελένη, «Πληροφορίες περιηγητών για την ελιά και το λάδι στον ελλαδικό χώρο», *Πρακτικά Συνεδρίου: Η Ελιά και το Λάδι*

στο χώρο και τον χρόνο», εκδ. Κέντρο Έρευνας Ελληνικής Λαογραφίας, Αθήνα 2003, σ. 95-131.

- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1987.
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή: ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1992, σ. 71-78.
- Φακιολάς Ροσέτος, «Δημογραφικές εξελίξεις. Εργατικό Δυναμικό και απασχόληση» στο *Οι δημογραφικές εξελίξεις στη μεταπολεμική Ελλάδα: πρακτικά δημογραφικού συνεδρίου*, Αθήνα, 5-6 Οκτωβρίου, (επιμ.) Κοτζαμάνης Βύρων. & Μαράτου- Αλιμπράντη Λάουρα, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα 1994, σ. 339-341
- Φράγκος Δημήτριος, *Ο γεροντικός πληθυσμός της Ελλάδος*, εκδ. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1987.
- Χηνόπουλος Δημήτριος, *Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά: η ορεινή Πελοπόννησος*, τόμ. 4 (1960) σ. 277.
- Ψαρρά Αγγέλικα, «Μητέρα ή Πολίτις: Ελληνικές εκδοχές της γυναικείας χειραφέτησης (1870-1920) στο *Το φύλο των δικαιωμάτων. Εξουσία, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1999, σ. 90-107.
- Ψυχογιός Δημήτριος, «Η γη και η παραγωγή της» στο *Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί: οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*», εκδ. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1995.
- Ψυχογιός Δημήτριος, «Κύκλος ζωής, γαμήλιες σχέσεις: η προίκα και οι συνέπειές της» στο *Προίκες, Φόροι-Σταφίδα και ψωμί: Οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19^{ου} αι*, εκδ. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1995.

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

- ❖ Εφ. «Θάρρος», έτος 2^ο , αρ. φ.22, Οκτώβριος 1980
- ❖ Εφ. «Θάρρος», 16/11/2003, σ. 25
- ❖ Εφ. «Η καθημερινή», Κυριακή 16 Ιανουαρίου 1994, 2-19 αφιέρωμα
- ❖ Εφ. «Ευνομία», έτος 1^ο , αρ. φ.4, 9 Οκτωβρίου 1894, σελ. 1-4
- ❖ Εφ. «Φαραί» έτος 1^ο αρ. φ.7, 16 Ιουλίου 1895

Εφημερίδα «Τα Νέα των Σουλιμαίων», Διμηνιαία Έκδοση του Συλλόγου Άνω Δωριτών Μεσσηνίας «Το Σουλιμά»

- ❖ Εφ. «Τα Νέα των Σουλιμαίων», έτος 1^ο, αρ. φ.3, Νοέμβριος- Δεκέμβριος 1996, σ. 1-3
- ❖ Εφ. «Τα Νέα των Σουλιμαίων», έτος 5^ο, αρ. φ.23, Μάρτιος- Απρίλιος 2000, σ.5
- ❖ Εφ. «Τα Νέα των Σουλιμαίων», έτος 5^ο, αρ. φ.26, Σεπτέμβριος- Οκτώβριος 2000, σ.1-2
- ❖ Εφ. «Τα Νέα των Σουλιμαίων», έτος 7^ο, αρ. φ.37, Ιούλιος- Αύγουστος 2002, σ.2
- ❖ Εφ. «Τα Νέα των Σουλιμαίων», έτος 8^ο, αρ. φ.40, Ιανουάριος- Φεβρουάριος 2003, σ.10
- ❖ Εφ. «Τα Νέα των Σουλιμαίων», έτος 11^ο, αρ. φ.58, Ιανουάριος- Φεβρουάριος 2006, σ.1
- ❖ Εφ. «Τα Νέα των Σουλιμαίων», έτος 14^ο , αρ. φ.81, Νοέμβριος- Δεκέμβριος 2009, σ.4
- ❖ Εφ. «Τα Νέα των Σουλιμαίων», έτος 16^ο , αρ. φ.89, Μάρτιος- Απρίλιος 2011, σ.2-3
- ❖ Εφ. «Τα Νέα των Σουλιμαίων», έτος 16^ο, αρ. φ.90, Μαΐος- Ιούνιος 2011, σ.2-3
- ❖ Εφ. «Τα Νέα των Σουλιμαίων», έτος 17^ο, αρ. φ.95, Μάρτιος- Απρίλιος 2012, σ.2-3

- ❖ *Εφ. «Τα Νέα των Σουλιμαίων», έτος 18^ο, αρ. φ.100, Ιανουάριος- Φεβρουάριος 2013, σ.5*
- ❖ *Εφ. «Τα Νέα των Σουλιμαίων», έτος 18^ο, αρ. φ.103, Ιούλιος- Αύγουστος 2013, σ.4-5*

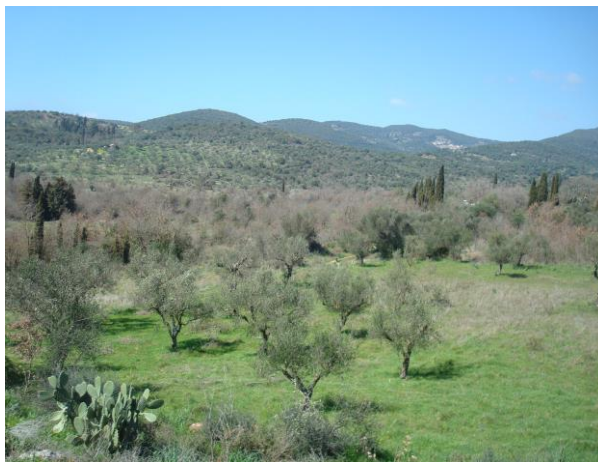
Γ.Α.Κ. (ΓΕΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ)

- ΦΕΚ Α, αρ. φ. 39, 1/2/1951, Αθήνα, σ. 283
- ΦΕΚ Α, αρ. φ. 38, 27/11/1833, Ναύπλιο, σ. 286
- ΦΕΚ Α, αρ. φ. 40, 12/12/1833, Ναύπλιο σ. 295
- ΦΕΚ Α, αρ. φ. 22, 18/12/1840, Αθήνα, σ. 125-127
- ΦΕΚ Α, αρ. φ. , 15/09/2011, Αθήνα, άρθρο 16, παρ. 3
- ΦΕΚ Α, αρ. φ. 136, 08/07/1899, Αθήνα, σ. 481-482
- ΦΕΚ Α, αρ. φ. 80, 28/12/1836, Αθήνα, σ. 22
- ΦΕΚ Α , Νόμος ΚΕ΄, 18/12/1845, Αθήνα
- ΦΕΚ Α, αρ. φ. 32, 8/12/1845, Αθήνα, σ. 158
- Συμβολαιογραφικές πράξεις Νησιού Μεσσηνίας έτους 1835, Καλαμάτα 1996

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΥΛΙΚΟ ΛΙΘΕΡΟΥ

Πανοραμική απεικόνιση Λιθερού

Ελαιόδενδρα Λιθερού

Συγκομιδή ελιάς

Η πλατεία του χωριού το 2005 (αριστερά) και το 2015 (δεξιά)

Ιερός Ναός Αγίου Γεωργίου Λιθερού

Δημοτικό σχολείο Κοπανακίου 1953

Ο Σταθμός του Λιθερού

Γυναίκες του Λιθερού σε ζέλαση

Τσαντίλια ή τσολιά-απομεινάρι ελαιοτριβείου

Ζωοκίνητο ελαιοτριβείο-Μηχανοκίνητο ελαιοτριβείο

Δοχείο αποθήκευσης λαδιού, «λιμπί»

Μηχανοκίνητο ελαιοτριβείο Λιθερού-Μαλακτήρας

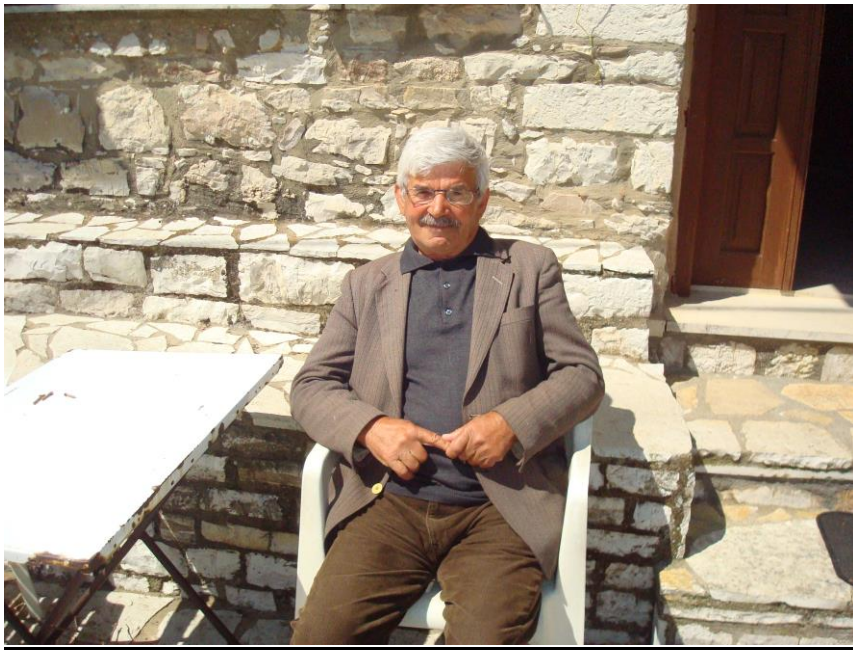
Διαχωριστήρας ελαιόλαδου-Εξωτερική απεικόνιση ελαιοτριβείου

Γ.Η/Αγρότισσα του Λιθερού

Ν.Γ/Αγρότης του Λιθερού

Ι.Χ/Αγρότης του Λιθερού

Πεταλωτής αλόγων-Πραματευτής

Το Κυριακάτικο Παζάρι, με το παραδοσιακό του έδεσμα, την γουρνοπούλα

